

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇН
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ**

Монографія

*За редакцією
кандидата історичних наук, доцента
Бульвінського А. Г.*

Київ
«Видавництво «Фенікс»
2017

УДК 94(100):316.422+323.2(47+57)
075

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол №6 від 8 червня 2017 року)*

Рецензенти:

Матвієнко В.М. – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби
Інституту міжнародних відносин Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Бевз Т.А. – доктор історичних наук, професор, головний науковий
співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України

Дудко І.Д. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри
політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний
університет ім. Вадима Гетьмана»

**Особливості суспільно-політичної модернізації країн пост-
075 радянського простору : монографія / за редакцією кандидата
історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ «Інститут всесвітньої
історії НАН України». – Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН
України», 2017. – 288 с.**

ISBN 978-966-02-8276-6

У монографії з'ясовано комплекс історичних, політичних, соціально-економічних та культурно-цивілізаційних причин, які впливали і зараз продовжують впливати на перебіг, характер, спрямованість, зміст та напрямок модернізаційних процесів у країнах пострадянського простору; визначено ключові тенденції та перспективи їх суспільно-політичної модернізації. Обґрунтовано положення про ключовий вплив на характер та спрямованість політико-трансформаційних процесів країн пострадянського простору їх історичного спадку та культурно-цивілізаційної самобутності.

УДК 94(100):316.422+323.2(47+57)

**За повного або часткового відтворення тексту монографії
посилання на автора і видання є обов'язковим**

ISBN 978-966-02-8276-6

©Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
------------------------	---

РОЗДІЛ 1. МОДЕРНІЗАЦІЙНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ І ПРАКТИКИ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

1.1. Концепція «третьої хвилі» демократизації і пострадянський простір.....	18
1.2. Соціально-економічна модель розвитку як фактор модернізації.....	32
1.3. Еволюція політики Європейського Союзу щодо Росії.....	43
1.4. Комуністичний рух на пострадянському просторі.....	67

РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНІ ДИСКУРСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

2.1. Рушійні сили та зміст соціально-політичних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи.....	76
2.2. Проблеми та особливості реалізації національних модернізаційних проєктів у пострадянських і постсоціалістичних країнах.....	93
2.3. Основні етапи євразійської інтеграції та її перспективи.....	111
2.4. Геополітичні впливи на трансформацію країн Центральної Азії.....	121
2.5. Протиріччя на шляху до політичної консолідації Молдови: геополітичний чинник.....	136

РОЗДІЛ 3. ДИЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ В РОСІЇ

3.1. Перспективи розвитку Росії у контексті екстрактивної державно-політичної традиції.....	154
3.2. Вплив науково-технологічного чинника на модернізацію Росії.....	174
3.3. «Правий» радикалізм як чинник розвитку сучасної Росії.....	184

**РОЗДІЛ 4. У ПОШУКАХ БАЛАНСУ ТА СТАБІЛЬНОСТІ:
ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ І КАВКАЗ**

4.1. Незалежний Туркменістан: демодернізація	201
4.2. Модернізаційний вектор та основні чинники розвитку Казахстану.....	221
4.3. Суспільно-політична трансформація Азербайджану у ХХІ ст.	236
4.4. Модернізаційний поступ посткомуністичної Грузії	249
4.5. Пострадянська трансформація: практика і досвід Вірменії ...	261
ВИСНОВКИ	273
СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ	283

THE STATE INSTITUTION
«INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»

**THE PECULIARITIES OF
SOCIO-POLITICAL MODERNIZATION
OF THE COUNTRIES OF THE
POST-SOVIET SPACE**

Monograph

*Under the editorship of Bulvinskiy A.G,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer*

Kyiv
2017

UDK 94(100):316.422+323.2(47+57)
075

*Recommended for publishing
by the Academic Council of the State Institution
«Institute of World History of the NAS of Ukraine»
(Protocol № 6 of June 8, 2017)*

Reviewers:

Matvienko V.M. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Chair of International Organizations and Diplomatic Service of the Institute of International Relations of the Kyiv National Taras Shevchenko University

Bevz T.A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine

Dudko I.D. – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Chair of Political History of the Kyiv National Economic Vadim Hetman University.

The Peculiarities of Socio-Political Modernization of the Countries of the Post-Soviet Space: monograph / under the editorship of Bulvinskiy A.G., Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, The State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine». – Kyiv : The State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine», 2017. – 288p.

ISBN 978-966-02-8276-6

The monograph elucidates the complex of historical, political, socio-economic, cultural and civilization factors which influenced and still continue to influence the course, character, substance and directions of modernization processes in the countries of the post-Soviet space as well as defines the main trends and prospects of the social and political modernization of these countries. The monograph substantiates the thesis that the character and directions of political transformation processes in the countries of the post-Soviet space are determined by their historical heritage and by cultural and civilization originality.

UDK 94(100):316.422+323.2(47+57)

In case of the full or partial reprinting of the monograph the reference to the author and the monograph text is obligatory

ISBN 978-966-02-8276-6

©The State Institution
«Institute of World History of the
NAS of Ukraine», 2017

CONTENTS

PREFACE.....	9
--------------	---

PART 1. MODERNIZATION AND TRANSFORMATION STRATEGIES AND PRACTICES OF THE NEW INDEPENDENT STATES

1.1. The Concept of the «Third Wave» of Democratization and the Post-Soviet Space.....	18
1.2. A Socio-Economic Model of Development as a Factor of Modernization.....	32
1.3. The Evolution of the European Union`s Policy Regarding Russia.....	43
1.4. The Communist Movement in the Post-Soviet Space.....	67

PART 2. REGIONAL DISCOURSES ON MODERNIZATION

2.1. The Motive Forces and Substance of Socio-Political Transformations in the Countries of Central-Eastern Europe.....	76
2.2. The Problems and Peculiarities of Realization of National Modernization Projects in the Post-Soviet and Post-Socialist Countries.....	93
2.3. The Main Stages of the Eurasian Integration and its Prospects.....	111
2.4. The Geopolitical Influence on Transformation of the Countries of Central Asia.....	121
2.5. The Contradictions on the Way to Political Consolidation in Moldova.....	136

PART 3. THE DILEMMA OF MODERNIZATION IN RUSSIA

3.1. The Prospects of Development of Russia in the Context of its Extractive State Political Tradition.....	154
3.2. The Influence of the Scientific and Technological Factor on Modernization of Russia.....	174
3.3. The «Right» Radicalism as a Factor of Development of Modern Russia.....	184

**PART 4. IN SEARCH OF BALANCE AND STABILITY: CENTRAL ASIA
AND CAUCASUS**

4.1. Independent Turkmenistan: Demodernization	201
4.2. The Modernization Vector and Main Factors of Development of Kazakhstan.....	221
4.3. The Socio-Political Transformation of Azerbaijan in the XXI st Century.....	236
4.4. The Progress in Modernization of Post-Communist Georgia	249
4.5. The Post-Soviet Transformation: the Practice and Experience of Armenia	261
CONCLUSIONS	273
THE LIST OF AUTHORS.....	283

ПЕРЕДМОВА

Пострадянський модернізаційний дискурс та національні трансформаційні проекти у нових незалежних державах

Пострадянський простір – специфічний продукт специфічного періоду історичного розвитку. Просторова характеристика у цьому випадку перебрала на себе функцію сутнісної. Хоча поєднувати настільки різні явища, як пострадянські держави, під одним понятійним визначенням можна лише з великою долею умовності. Тим не менш, простір, про який ідеться, за традицією, яка склалася, як у вітчизняній науці, так і за кордоном, прийнято виокремлювати як окремий географічний чи геополітичний сегмент в Євразії. Підставами для цього є щонайменше два основні маркери: досить тривале спільне минуле нових незалежних держав, у складі СРСР в якості союзних республік, а також багато в чому споріднені риси та особливості трансформаційних перетворень у кожній з них після здобуття незалежності. Пострадянська спорідненість і близькість, таким чином, мають, з одного боку, почасті історичне, з іншого, – типологічне підґрунтя. Крім того, відіграє роль і такий фактор, як спільний для більшості нових незалежних держав підвищений ступінь динаміки процесів, які там відбуваються.

Пострадянський транзит, аналізу якого присвячено цю колективну монографію, виявився цілком логічним і закономірним наслідком розпаду Радянського Союзу та вивільнення конструктивної енергії, спрямованої на кардинальні перетворення, ідеальний образ яких асоціювався з модернізацією за західними зразками. Опинившись волею обставин перед непростим вибором між, з одного боку, архаїчною стабільністю у рамках пострадянської державно-політичної та економічної моделі, з іншого, – моделі модернізаційного розвитку, нові незалежні держави у своїй більшості обрали для себе перспективу, засновану на другому варіанті. Здебільшого це був спільний вибір не лише нових і частини старих – комуністичних – еліт, а й основної маси населення. Втім, ресурсна база, критично необхідна для забезпечення цього вибору, виявилася відверто недостатньою. Гострота проблеми ще більше посилювалася внаслідок того, що вона – база – у перші роки суверенного існування пострадянських країн перманентно ско-

рочувалася надзвичайно швидкими темпами. Компенсувати втрати за рахунок залучення зовнішньої фінансово-економічної допомоги не вдалося жодній з нових незалежних держав.

Трансформація на пострадянському просторі на уламках щойно зниклої наддержави з перших її кроків являла собою реалізацію ряду надскладних геополітичних, політичних, економічних, культурних проектів. Вона поєднувалася з епізодичними модернізаційними сплесками, які час від часу супроводжувалися спробами їхнього переведення на постійну, системну основу. В царині геополітики пострадянський простір був сегментований на євразійську та проєвропійську (прозахідну) складові.

У галузі політики пострадянський простір також став сегментованим. Уряд країн відбулось формування і становлення демократичних інститутів, забезпечення функціонування демократичних процедур, утвердження виборної демократії, нехай не в класичному, західноєвропейському, а у перехідному варіанті. В інших країнах утвердились авторитарні форми політичного устрою, які подекуди межують з деспотією (Туркменістан).

Аналогічні процеси спостерігаємо й у галузі економіки. Так, якщо країни Балтії на чолі з Естонією (39 місце, 2016 р.) за даним МВФ за показником ВВП на душу населення перебувають вище загальносвітового рівня, то Таджикистан (163 місце) й Киргизстан (155 місце) за рівнем соціального розвитку перебувають далеко внизу світового рейтингу. У деяких країнах рівень життя громадян виріс у порівнянні з часами СРСР, а дець він знизився.

Потужним гальмом будь-яких модернізаційних перетворень у нових незалежних державах невдовзі після набуття ними незалежності стало гостре незадоволення суспільства перебігом подій, глибоке розчарування у перших кроках на шляху суверенного існування й їхніх результатів. Стан суспільної мобілізації, на хвилі якого відбувся перехід до незалежності, виявився нетривалим. Активність широких мас швидко пішла на спад, поступаючись місцем зневірі й апатії.

Спільною особливістю для всіх без винятку пострадянських суспільств слід вважати поширення у суспільній свідомості загального враження, що в країнах «нічого не відбувається» з того, що мало б відбутися в контексті трансформації та модернізації у різних сферах життя. У підґрунті такого сприйняття, яке з усією очевидністю не є повністю об'єктивним, лежать завищені очікування на швидке зростання рівня життя у незалежних державах. Згодом негативні суспільні настрої починають підживлюватися, з одного боку, падінням життєвого рівня, з іншого, – усвідомленням того факту, що у системі міжнародних відносин ані на глобальному, ані на регіональному рів-

нях ніхто особливо нові незалежні держави не чекав, привілейованого місця для них не підготував, ніяких преференцій для них не передбачив. Нерівність сил, можливостей, перспектив створила не надто сприятливе у багатьох відношеннях тло для процесів модернізації у нових незалежних державах.

* * *

Авторський колектив виходив з припущення що пострадянський транзит на найзагальнішому рівні завершено, хоча зміни і перетворення, ним зумовлені, у певних сферах, на окремих напрямках тривають, і, вочевидь, триватимуть ще деякий час. У поглядах авторів колективної монографії на проблему (не)завершеності трансформаційно-модернізаційного транзиту присутня певна дискусійна складова, що й не дивно з огляду на складність й багатосторонність самої проблеми. Втім, є в них і спільне розуміння того, що про переважну більшість нових незалежних держав на просторі колишнього СРСР нині можна говорити як про такі, що завершили власне пострадянський транзит.

Досить тривалий термін існування на пострадянському просторі нових незалежних держав – чверть століття (за уявленнями демографів, це – повний цикл життя одного фізичного покоління) – дає підстави схилитися до висновку, що теперішній стан кожної з держав – це саме результат, а не одна з проміжних стадій на шляху його досягнення. Такий підхід видається ще більш переконливим, якщо, вивівши за дужки економічну та соціальну складові трансформаційних і модернізаційних процесів, відповідно до неоліберальних уявлень, вважати магістральним напрямом змін впровадження нових державно-політичних інститутів і встановлення політичних відносин, які є свого роду калькою з тих зразків, які склалися в Європі та Америці у новий та новітній час.

Окремо має стояти питання щодо особливостей нових інтеграційних проектів на пострадянському просторі, які почали планувати, узгоджувати, втілювати в життя нові незалежні держави після пережитого кожною з них дезінтеграційного шоку внаслідок розпаду Радянського Союзу, та впливу цих проектів на перебіг національних трансформаційних процесів. Думку про те, що інтеграція та глобалізація не лише позначилися на перебігу пострадянського транзиту колишніх республік СРСР, а значною мірою визначили його природу, характер, особливості, є всі підстави вважати загально визнаною.

Росія, як колишня метрополія, стала тим ключовим чинником, від якого відштовхувались усі без винятку колишні радянські республіки, визначаючись зі своїми інтеграційними пріоритетами. Литва,

Латвія, Естонія, зробивши усвідомлений вибір на користь євроатлантичної інтеграції ще на початку 1990-х рр., врешті стали повноцінними членами ЄС і НАТО. Ще ряд країн, які обрали західний вектор розвитку, не без складностей, але рухаються у той же бік, це Україна, Молдова, Грузія. Ряд тюркських пострадянських держав (Азербайджан, Туркменістан, Узбекистан), беручи участь у ряді інтеграційних проектів під егідою Росії, все ж намагаються дистанціюватись від глибоких форм інтеграції. Водночас Росія змогла консолідувати навколо себе Білорусію, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Вірменію.

Аналіз кожної з моделей інтеграції, як і оцінка їхньої результативності, має бути темою окремого спеціального обговорення. На сьогодні ж можна говорити, що ані прагнення одних пострадянських країн включитися до євроінтеграційного і – ширше – західного глобального проекту на чолі зі Сполученими Штатами Америки, ані бажання інших зв'язати своє майбутнє з планами і проектами, що їх ініціює Росія, не принесли однозначних вигід і переваг ні тим, ні іншим.

Для пострадянського, як і для всього постсоціалістичного, світу величезне значення в трансформаційних перетвореннях, їх характері, інтенсивності, результативності відігравав фактор залучення в процесі глобалізації та інтеграції. У тих випадках, коли, як в країнах Балтії, вдавалося зробити інтеграційний ривок (або прорив), транзит зі старого стану в новий проходив швидше, ніж там, де цього добитися не вдалося. Однією з принципово важливих особливостей процесу трансформації в нових незалежних країнах стала інтеграційна конкуренція – суперництво за пріоритетний вплив на стан справ на пострадянському просторі і в окремих його сегментах між двома інтеграційними центрами – Росією і Євросоюзом. І чим сильніше була ця конкуренція, тим складніше, заплутаніше, суперечливіше йшов у нових незалежних державах загальний розвиток подій, протікали трансформаційні процеси.

* * *

Шлях від радянської «архаїки», точніше кажучи, від «архаїчного», з точки зору ринкової економіки та ліберальної демократії, соціалізму часів СРСР до капіталістичного, постіндустріального «модерну» та глобального (пост)модерну для всіх без винятку колишніх радянських республік, які набули статус суверенних держав, виявився суперечливим і неоднозначним. І, до того ж, складним, затратним, виснажливим як у переносному, так і в прямому значенні слова.

Якщо сьогодні подивитися на очікування, які пов'язувалися в громадській свідомості нових незалежних держав з виходом зі складу СРСР і набуттям незалежності – народовладдя, швидке економіч-

не зростання, соціальні справедливості і рівність, культурне відродження, національна велич, кінець панування Росії, – доведеться визнати, що більшість із них в житті не втілені. Реальний стан речей обернувся набагато більш скромними і сумнівними досягненнями, а в окремих випадках ледь не повною протилежністю намірам і планам.

Впродовж останніх двадцяти п'яти років трансформаційні зміни відбувалися в усіх новопосталих державах, проте, проблема полягає в тому, що не всі вони несли в собі елементи реальної, а не декларативної або суто формальної, новизни, не всі привели до позитивних зрушень, не всі вписуються до модернізаційного дискурсу. Значна частина новацій обернулася змінами заради змін, інші дали результат, далекий від того, який планувався, й на який розраховували люди, зацікавлені у русі вперед. Якщо ж говорити загалом, то тенденція збереження різних «швидкостей», різної якості та глибини змін, розуміючи під ними у першу чергу саме осучаснення, серед країн пострадянського простору не лише зберігається, а й з року в рік зміцнюється, набуваючи характеру домінуючої. Інакше кажучи долі колишніх радянських республік все більше розходяться і ці відмінності закріплюються на рівні соціальних інститутів та практик.

Загальною проблемою для нових незалежних країн стали різного роду деформації демократії. Демократичні правила і процедури, хоч і запущені в дію, продовжують зіштовхуватись із перешкодами, приживаються зі значними труднощами, породжуючи розчарування і сумніви в можливості остаточного успіху. Уряді країн вони існують лише в імітаційному форматі, виключно формально. Лібералізація економіки та економічних відносин, на чільне місце якої на перших порах було поставлене завдання максимального усунення держави й передачі активів у приватну власність, замість того, щоб привести до підйому національних економік, обернулася їх затяжним падінням. Значний ресурс вдосконалення демократії міститься в подальшому розвитку громадянського суспільства, яке в більшості пострадянських країн залишається аморфним, а в деяких із них – відверто імітаційним. Ряд пострадянських держав зіткнувся навіть з таким, здавалося б, архаїчним для сучасного світу викликом, як криза національної ідентичності.

Не менш гостро на порядку денному державного розвитку нових незалежних країн постало питання щодо якості нових державно-політичних та духовних еліт. Уряді випадків ці суспільні групи свого високого призначення не виправдали, почасти через корупцію, почасти через неготовність або неспроможність не на словах, а на ділі відстоювати та просувати не власні групові й особисті, а загальнонаціональні інтереси. Це призвело, з одного боку, до глибокого розчарування широких

мас, подеколи – до їхньої справжньої протрації, з іншого, – до граничного загострення протистояння всередині самих національних еліт, у деяких країнах дійшло навіть до громадянської війни (Таджикистан).

Протистояння, своєю чергою, зумовило значне послаблення систем державного управління у деяких пострадянських країнах, негативно позначившись як на їхній міжнародній репутації, так і на зовнішній підтримці їхніх трансформаційно-модернізаційних зусиль. Дивуватися тому, що наслідки протистояння між окремими угрупованнями в елітах пострадянських країн виявилися такою мірою руйнівними, не доводиться. Відомо, що після будь-яких радикальних змін у форматі й алгоритмі державного розвитку саме визначення складу нової еліти набуває характеру питання «номер один», саме навколо нього зосереджується основна внутрішньополітична боротьба, яка, як свідчить досвід багатьох країн світу, здатна за певних обставин набувати циклічного характеру.

«Якщо подивитися на все те, що, здавалося, обіцяла незалежність...», – пише К. Гірц¹ про післяреволюційний стан у нових незалежних державах, які постали протягом 1945–1968 рр. внаслідок звільнення від колоніальної влади, – не дивно, що... реальний підхід ознаменувався спадом... Ознаки похмуріших настроїв помітні скрізь: у тузі за яскравими особистостями і захоплюючими драмами революційної боротьби; у розчаруванні в партійній політиці, парламентаризмі, бюрократії та новому класі військовиків, чиновників...; у невпевненості щодо обраного напрямку, ідеологічній утомі, постійних виявах спорадичного насильства; і не в останню чергу – в проблісках усвідомлення того, що речі значно складніші, ніж здається; що соціальні, економічні та політичні проблеми, які здавалися колись тільки пережитками колоніального правління, які зникнуть разом із ним, насправді мають глибші корені. З погляду філософії межа між реалізмом та цинізмом, між обачністю та байдужістю, між зрілістю та безнадійністю може бути широкою, але в соціології вона завжди дуже вузька. А в більшості нових держав ця межа тепер майже стерлася. За цим настроєм, звичайно, не зовсім однозначним, лежить реальність постколоніального суспільного життя».

* * *

Трансформація з метою переходу союзних республік з СРСР в незалежне існування на всьому пострадянському просторі відрізнялася внутрішньою суперечливістю, а також наявністю значного числа «гострих кутів». В цілому ряді випадків вона йшла в поєднанні з елементами модернізації, яким, правда, здебільшого не судилося скластися в повноцінний модернізаційний «пасьянс». Модернізація, при цьому,

¹ Гірц К. Інтерпретація культур / Пер. з англ. – К., 2001. – С. 274–275.

в деяких країнах відверто ототожнювалася з європеїзацією, в той час як в інших європейській компонент, хоч і був присутній, але не проявлявся настільки явно і відверто.

У ряді пострадянських держав і суспільств мало місце прагнення певних політичних і громадських кіл звести модернізацію до простих рішень в чітко визначених сегментах політичного, економічного, духовного життя, не зачіпаючи фундаментальних основ системи, що склалась в попередній період, а тільки модифікуючи її. Підміна модернізації модифікацією уявлялась чи не ідеальним виходом із ситуації, що склалась у 1990-ті рр., адже відкривала перед національними елітами нові величезні можливості без необхідності що-небудь кардинально змінювати в усталеному устрої і стилі життя. З іншого боку, були спроба обмежити поле модернізації технологічними новаціями, штучно не допустити її вихід за рамки економіки, виробничих відносин. Уникнути такого розвитку подій, за якого вона б зачепила політичну сферу, режим влади, заснований на жорсткій вертикалі на чолі зі всесильним, харизматичним лідером, яка не спирається ні на громадянське суспільство, ні на широкі маси.

Незважаючи на помітні відмінності в ході глибоких перетворень та їх результатів у кожній з пострадянських країн, характерною особливістю суверенного історичного розвитку практично для всіх них стало поєднання двох різних типів модернізації. З одного боку, модернізації «компенсуючої», з іншого, – «розвиваючої». Перша – це сукупність зусиль, спрямованих на ліквідацію наслідків, обумовлених перебуванням у складі СРСР. Інакше кажучи, – дерадянізація у всіх сенсах і проявах, відмова від недавнього минулого, що включає в себе впровадження нової системи національних символів, а також запуск процесу формування оновленої національної ідентичності. Друга – комплекс заходів, що мають на меті забезпечення розвитку і зростання в усіх сферах життя вже на новій – західній – основі. Однак, цивілізаційні, історичні та культурні особливості розвитку народів привели до виникнення і консервації численних гібридних форм суспільно-політичних, соціально-економічних та інших практик, химерно поєднуючи в собі елементи старого і нового.

У перше десятиліття суверенного існування пострадянські держави увійшли в смугу потрясінь і криз, які йшли одна за одною. Одним із наслідків такого розвитку подій стала часткова втрата керованості, причому, не лише в сфері економіки, що було цілком природно при значному скороченні участі держави, а й в політиці. Національні еліти, сприйнявши це як загрозу для себе, змушені були реагувати. Вихід із такого стану був у ряді випадків знайдений у певному обмеженні демократії і ринку та в посиленні ролі держави. Одним із наслідків такого

повороту стало повернення до режиму «м'якого авторитаризму». У ряді пострадянських держав цим справа не обмежилася, і новий стиль державного управління та організації суспільно-політичного життя, втративши ознаки «м'якості», перетворився на чистий авторитаризм.

* * *

На перебіг трансформаційних процесів впливали, причому, не завжди конструктивно і позитивно, з одного боку, інтереси правлячих еліт, з іншого – інтереси зовнішніх гравців, які пропонували допомогу і підтримку, але вимагали в обмін на них поступки і преференції.

Радянській або «постімперській» спадщині в трансформаційно-модернізаційних перетвореннях на пострадянському просторі належить важлива роль. Навіть у тих випадках, коли вона свідомо і цілеспрямовано заперечується, вона в тих чи інших формах все одно залишається присутньою в політичному дискурсі, в суспільній свідомості, в трансформаційних практиках. У різних пострадянських країнах ця спадщина неоднакова, і ставлення до неї також різне. Ряд країн прагне використовувати деякі з її елементів, інші її повністю заперечують.

Якщо говорити про попередні підсумки після двадцять п'яти років суверенного існування нових незалежних держав, то найбільш успішно «освоєння» радянське минуле, використання його досягнень, включення в сучасний дискурс було здійснено в Казахстан та Білорусі. Там вдалося певною мірою застосувати минуле з метою посилення сьогодення. З іншого боку країни Балтії змогли успішно реалізувати підхід розвитку, ґрунтований на запереченні свого радянського минулого. Але в обох випадках мало місце усвідомлена, раціональна і послідовна реалізація певного бачення майбутнього для свого народу, на жаль, еліта більшості пострадянських країн не змогла практично піднятися до такого рівня розуміння.

У наукових дослідженнях, присвячених транзиту незалежних держав на пострадянському просторі від соціалізму до капіталізму, від планової економіки до вільного ринку, від авторитаризму до демократії, до цих пір так і залишається відкритим одне принципово важливе питання. Чи можна кваліфікувати цей транзит як модернізацію, або ж мова йде про трансформацію без модернізації? Щодо цього висловлюються різні думки. Не досягнуто єдності і з приводу того, що ж слід вважати пострадянської модернізацією. Чи тільки відмова від державних інституцій, політичних відносин і практик, громадських інститутів, які були притаманні соціалізму, і встановлення замість них інституцій, відносин, практик, інститутів, запозичених на Заході, чи ще щось? Чи тільки впровадження нової економічної моделі, заснованої на ринкових відносинах і на зведенні до мінімуму ролі держави, чи ще щось?

Якими мають бути критерії оцінки успіхів і прорахунків модернізаційного шляху пострадянських держав? Чи достатньо вважати успіхом тільки розрив – ідеологічний, світоглядний, інституційний та інший – з радянським минулим, чи необхідно оцінювати й рівень досягнутого економічного розвитку? Ступінь соціальної захищеності основної маси населення. Якість втілення на практиці декларованих демократичних свобод. Або, якщо на чолі ставити не державу, не націю, а окрему особистість, громадянина, то стан розвитку людського капіталу.

Нещодавно Програма розвитку ООН оприлюднила черговий Індекс людського розвитку за підсумками 2016 р. Згідно нього колишні республіки СРСР розподілились на такі групи: у групі країн з дуже високим ІЛР опинились Естонія (30 місце), Литва (37), Латвія (44), Росія (49), у групі з просто високим ІЛР – Білорусь (52 місце), Казахстан (56), Грузія (70), Азербайджан (78), Вірменія та Україна (84), Узбекистан (105), у групі країн із середнім ІЛР – Молдова (107 місце), Туркменістан (111), Киргизістан (120), Таджикистан (129).

* * *

Пострадянський простір – це тимчасова постімперська історична реальність, яка поступово зникає, як якась цілісність, як раніше зникли інші постімперські історичні простори в Європі, і постосманський і поставстрійський, які ґрунтувались здебільшого на механічному поєднанні під силовим контролем єдиного центру багатьох країн та народів, які згодом стали незалежними. Власне сьогодні ми спостерігаємо природній процес деконструкції пострадянського простору й повернення пострадянських країн до своїх історико-культурних витоків.

Гетерогенність пострадянського простору надзвичайно висока. Тут представлені країни, які належать до трьох цивілізацій – європейської, російської та мусульманської, які до об'єднання у складі імперської Росії жили абсолютно різним життям. Тому й не дивно, що світове геополітичне суперництво та міжнаціональні непорозуміння, часто замішані на культурних і цивілізаційних відмінностях, пошуку та утвердженні національної ідентичності, спричинили ряд гострих збройних конфліктів і воєн на просторах колишнього СРСР, жоден з яких не є завершеним дотепер.

Таким чином можна сказати, що на перебіг модернізаційних процесів у країнах пострадянського простору суттєво впливає ціла низка вагомих чинників – геополітичні, глобалізаційні, цивілізаційні, історико-культурні. Спроба осмислити ці складні процеси здійснена авторами даної колективної монографії.

Кудряченко А. І.

РОЗДІЛ 1

МОДЕРНІЗАЦІЙНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ І ПРАКТИКИ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

1.1. Концепція «третьої хвилі» демократизації і пострадянський простір

Докорінні зміни на євразійському континенті кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., пов'язані з розпадом СРСР, системи Варшавського договору та Ради Економічної Взаємодопомоги, призвели до зміни геополітичної ситуації у світі. Біполярність як детермінанта світового політичного процесу попередньої історично доби відійшла у минуле. На теренах колишнього СРСР утворилися нові суверенні держави, які заявили про своє бажання розбудовувати демократію та будувати ринкову економіку. Зовнішньополітичні орієнтири і пріоритети деяких з них діаметрально змінилися, в них відбулися кардинальні політичні, економічні перетворення. Ці процеси спричинили закономірний інтерес науковців до змісту і характеру трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі.

Перетворення у посткомуністичних країнах тлумачаться й оцінюються по-різному. Вміщуючи їх у контекст загальносвітового розвитку, чимало дослідників здебільшого розглядають їх як «третю хвилю демократизації», яка розпочалася у 1970-х рр. з країн Південної Європи, згодом Латинської Америки, а з кінця 1980-х рр. перекинулася на країни соціалістичного табору¹. У політичній науці оформилася субдисципліна «транзитологія», яка обґрунтовує процес переходу від авторитарних, тоталітарних режимів до демократичних засобів і способів управління. Її основоположником вважають Д. Растоу², який ще у 1970 р. описав способи переходу до демократії у Західній Європі та Північній Америці.

¹ Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М., 2003. – 386 с.

² Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5–15; Rustow D. A. Transition to Democracy – Toward a Dynamic Model // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2. – № 3. – P. 337–363.

Найбільш концептуальні праці, присвячені політичному транзиту, належать Г. О'Доннеллу, Ф. Шміттеру та Л. Вайтхеду, які 1986 р. видали серію книг «Переходи від авторитарного правління». Окремі томи цієї серії було присвячено аналізу транзитивних процесів у країнах Південної Європи та Латинської Америки, а також порівнянню їхніх наслідків і перспектив. Основні висновки цього дослідження узагальнено у заключній книзі серії: «Переходи від авторитарного правління. Спроба висновків стосовно нестійких демократій»³. На початку 1990-х рр. побачили світ праці С. Гантінгтона «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття» і А. Пшеворського «Демократія і ринок. Політичні та економічні реформи у Південній Європі та Латинській Америці»⁴, у яких описано світові практики переходу до демократії, нагромаджені на той час, виокремлено фактори, що впливають на транзитивний процес, розроблено причинні та динамічні моделі переходу.

Загалом транзитологічна парадигма робить акцент не на об'єктивних умовах і передумовах демократії, а на діяльності політичних акторів, перш за все, на стратегічному виборі і діях політичних еліт. З огляду на це політичні транзити на посткомуністичному просторі трактуються як подвійний перехід (А. Пшеворськи), супроводжуваний змінами політичного режиму та переходом від планової до ринкової економіки. В інтерпретації К. Оффе зміни, про які йдеться, це – «потрійний перехід»: 1) перехід до політичної демократії, 2) перехід до ринкової економіки, 3) перехід до національної державності. Вирішення останньої проблеми відіграє ключову роль у перебігу усього процесу посткомуністичних перетворень⁵.

Натомість британський вчений українського походження Т. Кузьо у статті «Перехід у посткомуністичних державах: потрійний чи четвертий?» звернув увагу на те, що швидкий розрив з минулим став можливим лише у регіонах з міцною національною ідентичністю (держави Балтії, Західна Україна, Польща). Там, де національна ідентичність слабка (Східна Україна, Білорусь, Середня Азія), процес перетворень йде кволо. Слабка національна ідентичність веде до слабого громадянського суспільства, і тому негативно впливає на процес демократизації. Виходячи із цього Т. Кузьо зробив висновок про те, що трансформації «постюгославських та пострадянських держав», здійснюватимуться через «четвертий перехід»: 1) перехід до демократії;

³ Transition from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives / Ed. by G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore (MD), L., 1986. – 190 p.

⁴ Хантінгтон С. Указ. соч.; Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. – М., 2000. – 320 с.

⁵ Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe // Social Research. – 1991. – Vol. 58. – № 4. – P. 854–892.

2) перехід до ринкової економіки; 3) перехід до національної державності; 4) перехід до громадянської нації»⁶.

Політичні транзити у різних країнах відбувається з різною швидкістю. Це зумовлено ендогенними та екзогенними факторами, які спричинили появу двох методологічних підходів у транзитології: структурного та процедурного. Представники першого з них відносять до основних факторів, які впливають на транзитивні процеси, державу та націю, які створюють соціальні, економічні, культурні та ціннісні умови і передумови демократії. До ключових передумов переходу структуралісти зараховують: національну ідентичність; високий рівень економічного розвитку; масове поширення демократичних культурних норм і цінностей, довіру до політичних інститутів тощо. Прихильники процедурного («волонтаристського») підходу вважають, що «соціальні, економічні, культурні та інші фактори не в змозі ані пояснити, ані передбачити, хто конкретно, які політичні сили і актори у певній ситуації будуть відстоювати недемократичний статус-кво або боротися за його повалення. Процедурний підхід до аналізу політичних транзитів базується на стратегіях і практиках політичних акторів інституціонального, інфраструктурного та особистісного рівнів. Досягненням цього підходу є виявлення взаємозв'язків між характером взаємодії акторів різних рівнів і формою демократичного транзиту. Найбільш сприятливі для становлення демократії результати досягаються в умовах певного консенсусу між конфліктуючими і конкуруючими сторонами»⁷.

Серед досліджень, присвячених проблемам політичного транзиту, окремо слід виділити ті, в яких зроблено спробу застосування комплексного, синтезованого методологічного підходу (насамперед, на основі поєднання принципів модернізації, системного політичного аналізу, компаративістики). Системна теорія вивчає проблеми досягнення політичною системою стабільності на основі взаємозалежності всіх її елементів. Це дозволяє комплексно поглянути на векторність та на стадії політичного транзиту.

Сьогодні поняття «демократичного транзиту» значно потіснило поняття «переходу до демократії», яке часто вживалося у наукових дослідженнях 1970–1980-х рр. На відміну від «переходу до демократії», поняття «демократичний транзит» містить у собі додатковий зміст: результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними

⁶ Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple // Politics. – 2001. – Vol. 21. – № 3. – P. 168–177; Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? // Ойкумена. – 2005. – № 3. – С. 169–181.

⁷ Колесник Ю. М. Сучасні теоретичні підходи до аналізу політичного транзиту // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 55. – С. 233–239.

і можуть не відповідати початковій меті. Таким чином, більш широке у змістовному і більш нейтральне у ціннісному розумінні поняття «демократичний транзит» краще відображає розмаїття обставин, особливостей та поліваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій. Враховуючи хвилеподібне наростання демократії, транзитологи стверджували, що ніхто не може з упевненістю прогнозувати, якими будуть наслідки переходу у кожному конкретному суспільстві.

Посткомуністичні трансформації не узгоджуються з усталеними у класичній транзитології уявленнями про характер і розвиток перехідних процесів. Це зумовило кризу транзитології. Вироблені, в основному, на матеріалі процесів демократизації країн Південної Європи та Латинської Америки теоретико-методологічні засади транзитології не підходили для посткомуністичних суспільств.

Суть дискусій транзитологів детально описав вітчизняний фахівець з демократичних транзитів О. Романюк. Зокрема, він зазначав, що дискутуючи з Ф. Шмітером та Т. Карл, які відстоювали придатність транзитологічної парадигми для посткомуністичних суспільств⁸, В. Банс зауважила, що за багатьма ознаками демократизація комуністичних держав є незрівнянною з демократизацією в інших частинах світу через унікальність впливу комунізму на політичну систему, економіку та суспільство⁹. Відтак, посткомуністичні трансформації поставили під сумнів усталену в транзитології схему закономірних етапів переходу до демократії. Є. Мачкув основну проблему бачив у тому, що більшість комуністичних країн не пройшло через етап лібералізації, вона – лібералізація – здійснювалася у них вже після падіння комуністичних режимів, паралельно з творенням демократичного механізму політичної влади¹⁰. К. фон Бойме відмітив, що трьохетапна схема переходів до демократії спрацювала тільки у Польщі та Угорщині¹¹. Прийнятність трьохетапної схеми для нових переходів (у тому числі посткомуністичних) заперечив також Т. Карозерс¹². Криза транзитології поставила під сумнів здатність цього підходу пояснити посткомуністичні трансформації.

Невідповідність транзитологічної парадигми реаліям посткомуністичних трансформацій стала очевидною вже на початку 2000-х рр.

⁸ O'Donnell G., Schmitter P. C. *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. – Baltimore (MD), L., 1986. – 81 p.

⁹ Bunce V. *Should Transistologists Be Grounded?* // *Slavic Review*. – 1995. – Vol.54. – № 1. – P. 111–127.

¹⁰ Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // *Полис*. – 2000. – № 4. – С. 38–59.

¹¹ Цит. за: Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. – Х., 2011. – 375 с.

¹² Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // *Политическая наука*. – 2003. – № 2. – С. 48–60.

Проаналізувавши на основі процедурного підходу політичні переходи у посткомуністичному світі, М. Макфол дійшов висновку, що посткомуністичні трансформації одночасно демонструють як переходи до демократії, так і переходи до автократії, які дослідник охарактеризував як зміну режиму «з диктатури на диктатуру». Такий перехід виявився на пострадянському просторі домінуючим. Більшість посткомуністичних держав «непомітно перетворилися на різноманітні диктатури або неконсолідовані «транзитивні режими». Відмітивши революційний характер демократичних трансформацій у посткомуністичних країнах, дослідник звернув особливу увагу на те, що посткомуністичні трансформації спростували уявлення про обов'язкові процедури переходів до демократії. Якщо у країнах Латинської Америки і Південної Європи демократичний транзит відбувався через пакти (між прибічниками м'якої лінії всередині старої еліти та поміркованими представниками опозиції, то у посткомуністичному світі таких пактів укладено не було або ж вони мали тимчасовий характер, і за таких умов не відбулося інституціоналізації демократії. Такий різновид транзиту М. Макфол назвав «неузгодженим», отже, більш конфліктним, зазначивши, що у посткомуністичних країнах демократія встановлювалася тоді, коли в момент переходу перевага сил була на боці демократичної опозиції. Якщо перевагу мала стара комуністична еліта, виникала нова форма авторитарного режиму. Наслідком рівноваги сил «була у кращому випадку часткова, нестабільна демократія, у гіршому – громадянська війна»¹³.

Найбільш категорично висловився із цього приводу російський політолог Б. Капустін, який проголосив про «кінець транзитології», поставивши під сумнів не тільки її теоретико-методологічні засади, а й ліберально-демократичні ціннісні орієнтації, покладені у підґрунтя її парадигми, і загалом ідею прогресивного розвитку¹⁴. Інший російський політолог А. Мельвіль не вважав «кінець парадигми транзиту... кінцем транзитології». Саме з його подачі було поглиблено ідею пострадянських транзитів: їх почали розглядати як «будь-який за формою та змістом процес переходу від попереднього, недемократичного стану до іншого»¹⁵.

Наразі транзитологічні теорії істотно диференціювалися, пострадянський простір вивчається у контексті недемократичних політич-

¹³ McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World // World Politics. – 2002. – Vol. 54. – № 2. – P. 212–244.

¹⁴ Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) // Полис. – 2001. – № 4. – С. 6–26.

¹⁵ Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К., Миронюк М. Г. Факторы режимных трансформаций и типы государственной состоятельности в посткоммунистических странах: препринт WP14/2011/04 (ч. 1). – М., 2011. – 52 с.

них режимів або країн з так званими «примітивними політичними системами», тобто таких, які не мають чіткої ієрархії влади, суспільних прошарків, артикульованих інтересів політичних сил. Серед найбільш вагомих дослідників-транзитологів прийнято згадувати таких, як: В. Банс¹⁶, Т. Карозерс¹⁷, Г. Вайнштейн¹⁸, І. Вукович¹⁹, С. Гантінгтон²⁰, О. Крисенко і Г. Кліпкова²¹, Т. Кузьо²², Т. Карл і Ф. Шміттер²³, А. Мельвіль²⁴, М. Петров та М. Ліпман²⁵, К. Поланьї²⁶, О. Романюк²⁷, О. Фісун²⁸, Г. Хейл²⁹, К. Хелд³⁰, Л. Шевцова³¹ та ін.

Дослідження політичних транзитів у пострадянських країнах зрештою призвели до подолання євроцентризму, визнання як самоцінних незахідних цивілізацій, врахуванні цивілізаційної культури

¹⁶ Bunce V. Op. cit.; Bunce V., Wolchik S. Mixed Regimes in Postcommunist Eurasia: Tipping Democratic and Tipping Authoritarian. SSDD Working Paper Series (WP 1/2008). – P.1–28.; Банс В. Национальная идея: имперские наследия и посткоммунистические траектории в Восточной Европе // Ойкумена. – 2010. – № 7. – С. 191–220.

¹⁷ Карозерс Т. Указ. соч.

¹⁸ Вайнштейн Г. Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 8. – С. 139–148; № 9. – С. 144–154.

¹⁹ Vukovic I. Book Review: «Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies» by Anna Grzymala-Busse // Studies of Transition States and Societies. – 2012. – Vol. 2 / Issue 2. – P.98–101.

²⁰ Хантингтон С. Указ. соч.; Его же. Политический порядок в меняющихся обществах. – М., 2004. – 480 с.

²¹ Krysenko O., Klipkova H. Institution Building in the Postsoviet States in Terms of Inverse Political Transformation Analysis // European Journal of Law and Political Science. – 2016. – № 2. – P.23–29.

²² Kuzio T. Op. cit.

²³ Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6–27.

²⁴ Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К., Миронюк М. Г. Указ. соч.

²⁵ Krysenko O., Klipkova H. Institution Building in the Postsoviet States in Terms of Inverse Political Transformation Analysis // European Journal of Law and Political Science. – 2016. – № 2. – P.23–29.

²⁶ Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. – СПб., 2002. – 320 с.

²⁷ Романюк О. І. Зазнач. твір.

²⁸ Фісун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.; Его же. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация // Политическая концептология. – 2010. – № 4. – С. 158–187; Его же. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация // Ойкумена. – 2004. – № 2. – С. 130–140.

²⁹ Hale H. E. 25 Years After the USSR: What's Gone Wrong? // Journal of Democracy. – 2016. – Vol. 27. – № 3. – P. 24–35; Idem. Correlates of clientelism: political economy, politicized ethnicity, and postcommunist transition // Patrons, Clients, and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition / Kitschelt H. and Wilkinson S., eds. – Cambridge, UK, 2007. – P. 227–250; Idem. Why Not Parties in Russia? – Cambridge University Press, 2007. – P. 147–166; Idem. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in PostSoviet Eurasia // World Politics. – 2005. – Vol. 58. – № 1. – P. 33–65.

³⁰ Хелд Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Пер. з англ. – К., 2003. – 584 с.

³¹ Shevtsova L. The Authoritarian Resurgence. Forward to the Past in Russia Lilia Shevtsova // Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – № 2. – P. 22–36.

окремих соціумів. Проведені дослідження однозначно довели неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу. Трансформаційні процеси у країнах ЦСЄ, СНД і Балтії, крім того, викликали появу великої кількості робіт дискусійного характеру, які стосуються способів переходу до демократії, створення оптимальних для країн «молодої демократії» політичних структур і політичних інститутів.

Політичні трансформації у колишніх соціалістичних країнах виділяються у так звану «посткомуністичну модель модернізації», де реформування здійснюються за плюралістичною схемою. Модернізаційні перетворення у країнах ЦСЄ, СНД, Балтії мають неорганічний характер, відбуваються цілеспрямовано, завдяки вольовим зусиллям правлячих еліт або тиску з боку інституцій громадянського суспільства (у Польщі – «Солідарності», в Україні – Народного Руху, у Литві – «Саюдісу», у Латвії, Естонії, Молдові, Білорусі, Узбекистані – народних фронтів).

Відповідно до визначення вихідного пункту посткомуністичних трансформацій як тоталітарної системи та визнання бажаним кінцевим пунктом ліберальної консолідованої демократії О. Романюк виокремив такі теоретичні моделі їхнього перебігу. Модель «прямого переходу» – після падіння тоталітарного режиму країна безпосередньо переходить до демократії, яка швидко набуває ліберальної якості та консолідується (Естонія, Латвія та Литва). «Двофазова» модель – відбувається перехід від тоталітарного режиму до авторитарного, а потім через певний проміжок часу авторитарний режим трансформується у демократію (Сербія та Чорногорія). Модель «зворотного розвитку» – країна спочатку позбавляється старого тоталітарного режиму, але потім поступово починає повертатися до попереднього системного стану (Росія, Казахстан, Азербайджан, Таджикистан, Узбекистан, Білорусь, Туркменістан). Існує й «циклічна» модель, у рамках якої країна після звільнення від тоталітарного режиму тривалий час не може вирішити проблему подальшого політичного розвитку, внаслідок чого в ній відбуваються періодичні коливання між демократією та авторитаризмом (Вірменія, Грузія, Киргизстан, Молдова, Україна)³².

Пострадянські країни прийнято зараховувати до країн з неорганічною модернізацією. Зміни у них обумовлені переважно зовнішніми, а не внутрішніми факторами (передусім розвитком соціальної сфери), а зміни в економіці, культурі, політиці, соціальній сфері не відповідають одна одній. Транзит набуває специфічних рис залежно від конкретних обставин розвитку країни, в якій цей процес відбувається.

³² Романюк О.І. Зазнач. твір.

Деякі західні дослідники (Л. Армійо та Т. Бекстер) схильні вважати, що одночасні перетворення економічної та політичної сфери несумісні. Перш ніж розпочати процес демократизації, постсоціалістичним урядам слід зосередитися на проведенні економічних реформ або звернутися до утвердження демократії перед тим, як починати економічну реформу³³. Аналогічної думки дотримувався З. Бжезінський, вважаючи, що політична реформа первинна як основа для ефективної економічної реформи, а певний демократичний політичний консенсус і ефективний політичний процес є життєво важливими умовами для першої критичної фази змін у посткомуністичних країнах³⁴.

Загалом для посткомуністичних країн, які трансформуються, і у межах яких розглядаються політичні транзити пострадянських республік, виділяють такі характеристики та оцінки механізму функціонування політичної влади та її взаємодії із суспільством:

- стартова ситуація, яка впливає як з попередньої історії, так і з конкретних обставин виникнення даної політичної влади (економічна криза, збройний конфлікт, національний рух і т.д.);

- роль зовнішніх впливів, взаємодія геополітичних сил, ступінь інтегрованості економіки держави у світове господарство;

- склад політичної еліти, рівень її гомогенності і безпосередня соціальна опора;

- тип відносин еліти і мас (патерналізм, вертикальна мобільність, елементи самоврядування), що обумовлює можливості політичної мобілізації та залучення до процесу розвитку різних груп населення;

- основні структури та інститути влади, їхня здатність до встановлення зворотних зв'язків, включаючи взаємовідносини центральної та місцевої адміністрації;

- роль національного лідера та його найближчого оточення у виробленні та здійсненні ефективної економічної та соціальної стратегії;

- використання у процесі розвитку, політичної і соціальної мобілізації мас національних культурних традицій, без яких неможлива «ідеологія розвитку»;

- ступінь, характер та механізми досягнення консенсусу в суспільстві³⁵.

Х. Лінц та А. Степан вважають, що проблеми із запровадженням демократичного режиму пов'язані зі слабкістю держави: «Немає дер-

³³ Armijo L., Bierkster T. The Problems of Simultaneous Transitions // Economic Reform and Democracy / Ed. by L. Diamond and M. Plattner. – Baltimore, 1995. – P. 161–175.

³⁴ Brzezinski Z. The Grate Transformation // The National Interest. – 1993. – № 33. – P. 6.

³⁵ Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Хорос, Г. Мирский, К. Майданик и др. – М., 1996. – С.16–17.

жави, немає демократії»³⁶. У слабких державах істотним чином обмежено можливості держави із застосування силових методів примусу (administrative capacity), бо конкуренти держави порушують монополію держави на застосування легітимного насильства.

У проєкції на пострадянський простір загальна транзитологічна парадигма, на думку О. Фісуна, має ряд особливостей. Вони не дозволяють звести трансформаційні процеси, які тут відбуваються, до меж «третьої хвилі» демократизації. Серед таких особливостей дослідник називає такі:

– між пострадянським регіоном і Латинською Америкою та Південною Європою існують фундаментальні відмінності в економічному секторі. Якщо останні вже мали ринкову економіку ще до початку демократичних перетворень, то посткомуністичні країни одночасно з демократизацією мають впроваджувати новий тип економічних стосунків. Самі по собі умови ринкової економіки не лише слугують гарним ґрунтом для демократизації політичного режиму, але й безпосередньо провокують їх;

– демократичний перехід у пострадянських державах відбувається в якісно нових суспільно-економічних умовах: фазу індустріалізації вже завершено, старі промислові галузі економіки втратили своє провідне значення;

– більшість країн, що раніше входили до радянського блоку, не мають власної історії державного будівництва. Тому одна з базових умов демократизації у них відсутня – вони не мають консолідованої нації;

– базовою відмінністю є відсутність громадянського суспільства. Саме ця сила є рушійною у процесах демократизації. Її відсутність, навіть відсутність будь-яких традицій подібного характеру, ускладнюють, майже унеможливають, перехід до демократичного режиму;

– відмінні зовнішні умови. Політична модернізація пострадянських держав відбувалася на тлі драматичних змін в масштабі всієї світ-системи: розпад біполярної системи, глобалізаційні процеси та зростання міжнародної нестабільності здійснили антисистемний вплив на внутрішньодержавні трансформації цих країн;

– відмінне просторово-цивілізаційне становище пострадянських країн – більшість з них не належать ані до західноєвропейського макрорегіону, ані до Сходу, посідаючи транзитне становище.

³⁶ Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transitions and Consolidation: Southern Europe, South America and post-Communist Europe. – Baltimore, 1996. – P.8–28.

Все це, на думку О. Фісуна, дозволяє говорити про якісно новий напрям політико-режимних перетворень – «четверту хвилю демократизації», яка розгортається у пострадянському регіоні³⁷. Гіпотезу про те, що посткомуністичні трансформації являють собою нову хвилю політичних транзитів, було висунуто Л. Вайтхедом³⁸, підтримано А. Брауном³⁹, Т. Карлом та Ф. Шміттером⁴⁰.

Найсуттєвіші фактори формування специфічних моделей політичної модернізації у посткомуністичних країнах ЦСЄ, СНД, Балтії такі:

По-перше, із середини 40-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. розвиток країн цих регіонів детермінувався суперництвом двох систем – соціалістичної та капіталістичної. Боротьба систем сприяла тому, що соціалістичні країни досягли вагомих результатів у рівні розвитку економіки, науки. Проте елементи тоталітаризму, які у різній мірі викоринилися у цих державах, стримували розвиток інститутів громадянського суспільства.

По-друге, внаслідок нерозвиненості інститутів громадянського суспільства модернізаційний процес здійснюється за безпосередньої гегемонії політичної еліти, яка стає його головною рушійною силою.

По-третє, значний вплив на перебіг модернізаційних перетворень має той факт, що реформи відбуваються паралельно з утвердженням державної незалежності. Враховуючи, що в колишньому СРСР та у решті країн соціалістичної співдружності існував високий рівень інтегрованості суб'єктів системи в економіку системи загалом, це спричиняє додаткові економічні труднощі, пов'язані з розривом економічних зв'язків, втратою ринків збуту і джерел сировини. Модернізація підприємств і перепрофілювання виробництва за рахунок внутрішніх резервів ускладнюється через відносно високий рівень технологічного розвитку кожної з країн.

По-четверте, розпад СРСР і утворення на його теренах нових незалежних держав призвели до загострення національного питання у більшості з них. Наявність міжнаціональних конфліктів відволікало політичні еліти від вирішення безпосередніх завдань модернізації, вимагаючи надзвичайних зусиль у досягненні стабільності суспільного розвитку.

По-п'яте, з розпадом СРСР на Європейському континенті утворився своєрідний вакуум сили, спричинений крахом біполярного світу.

³⁷ Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – С.134–137.

³⁸ Whitehead L. Three International Dimensions of Democratization // The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas / Ed. by L. Whitehead. – Oxford, 1999. – P. 3–25.

³⁹ Brawn A. Transnational Influences in the Transition from Communism // Kellogg Institute Working Papers Series. – 2000. – № 273. – P. 163–174.

⁴⁰ Карл Т., Шмиттер Ф. Указ. соч. – С. 6–27.

Держави ЦСЄ, СНД, Балтії зіткнулися з необхідністю вироблення нової геополітичної стратегії та нових концепцій національної безпеки. Зовнішньополітичні орієнтації політичних еліт кожної з країн, які модернізуються, з одного боку, та ставлення розвинутих країн Заходу до цих країн (проявлялося в економічній, фінансовій та політичній підтримці), з іншого, суттєво вплинули на визначення моделі суспільно-політичного розвитку, темпи економічних та соціальних перетворень, а також на їхні наслідки.

У посткомуністичних країнах трансформаційні перетворення спричинено як внутрішньополітичними, так і зовнішньополітичними процесами, що розгорталися протягом десятиліть. Крім того, вони мають як об'єктивну, так і суб'єктивну обумовленість. Разом з тим, перераховані фактори, що різною мірою позначилися на характері модернізації у країнах ЦСЄ, СНД, Балтії, потребують уточнення наведеної вище класифікації моделей трансформації.

В останні роки серед науковців поширився концепт «пострадянської держави». Г. Хейл, аналізуючи шлях, який пройшли пострадянські держави за двадцять п'ять років після розпаду СРСР, доходять висновку, що такі їхні характеристики, як неопатримоніалізм, корупція, непотизм, орієнтація на патрон-клієнтські відносини тощо, не є набором випадкових елементів суспільно-політичного життя. Їхня комбінація є достатньо стійкою, утворюючи певний еквілібріум помилкових установок, згідно з якими індивіди взаємодіють у політичній площині⁴¹.

Незважаючи на великі розбіжності між типами політичних режимів країн пострадянського простору, між типами їхніх економічних систем, пострадянський простір як певний політико-географічний регіон світу продовжує існувати. Головним доказом цього є однотипність внутрішньополітичних порядків, що має місце незалежно від якісних відмінностей політичних режимів. Навіть між середньоазійськими та східноєвропейськими державами чимало спільного, особливо, якщо аналізувати їх кризу призму політичної економії, а не політичної модернізації та транзитології. Після розпаду СРСР суттєво змінилися лише зовнішньополітичні вектори, та й ті – не всюди. Демонтаж «залізної завіси» та встановлення процедури вільних виборів не перетворили вчорашні радянські республіки на сучасні демократичні держави.

Усі пострадянські політичні режими підпадають під одну загальну категорію: неопатримоніальні режими. Важливою характеристикою їх є те, що вони не розвиваються, а дрейфують у невизначеному напрямку, слідом за інтересами олігархату. Політичні лідери, як пра-

⁴¹ Hale H. E. 25 Years After the USSR. – P. 24–35.

вило, не вибудовують певної схеми розвитку на майбутнє, не розпочинають докорінних серйозних реформ, а громадяни, у свою чергу, не чекають для себе ніяких позитивних змін (за винятком бурхливих спалахів суспільних очікувань у періоди «кольорових революцій», що згасають у рекордно короткі терміни). Таку характеристику пострадянських режимів запропонувала Г. Кліпкова⁴².

Термін «пострадянська держава» отримав широке застосування у перші ж роки після розпаду СРСР на окремі суверенні країни. Якщо в той час він лише вказував на групу держав, об'єднану спільним культурним, політичним, історичним та економічним спадком, то з часом пострадянська держава стала самостійним концептом. Він набув глибокого смислового навантаження, яке включає політико-режимні, економічні, міжнародно-політичні вектори, а також певний прогноз подальшого розвитку. Коли сьогодні цю групу держав називають пострадянськими, мова йде вже не про певний перехідний стан, а про відносно стійку інституціональну систему, яка сформувалася за останні двадцять п'ять років. У деяких випадках існують дестабілізуючі тенденції: сепаратизм, слабка законодавча база, звинувачення в авторитаризмі з боку світової спільноти, і взагалі деякі держави близькі до статусу «failed states», але час визнати, що йдеться не про перехідний етап, що держави відбулися, що їхні еліти сформувалися. Процес їхнього становлення завершено, вважає Г. Кліпкова. Відтак, термін «пострадянська держава» відображає не перехідний характер епохи, а у деякому сенсі стабільну систему, яка закріпилася у певному часі та просторі⁴³.

На думку Х. Лінца та А. Степана, специфіка пострадянських державних трансформацій у тому, що, на відміну від трансформацій у Латинській Америці, перед ними постала проблема не так державного будівництва, як роздержавлення, зняття навантаження з перевантаженого державного апарату, надмірно регламентованих суспільства й економіки. В основі пострадянської держави лежить її неопатримональна сутність, що полягає у формуванні класу рентоорієнтованих підприємців, у злитті влади і власності, у використанні у приватних інтересах функцій держави, у домінуванні патронажно-клієнтарних мереж у структуруванні політичного ринку⁴⁴.

Більшість пострадянських студій, як вітчизняних, так і зарубіжних, концентрували увагу на політичних та економічних реформах, а не на процесах розбудови та перебудови держави як складної інсти-

⁴² Кліпкова Г. О. Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект: автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.02. – Харків, 2016. – 18 с.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Linz J., Stepan A. Op. cit. – P.8–28.

туційної системи⁴⁵. Участь держави стає життєво необхідною для всього суспільства, що було доведено К. Полані⁴⁶. Як вважає В. Гельман, для Російської Федерації та подібних їй інших посткомуністичних країн нереальними можна визнати як сценарії повернення до авторитарного політичного режиму, що існував в СРСР до перебудови, так і встановлення у більш-менш близькому майбутньому ліберально-демократичного режиму західного типу⁴⁷. Теоретики держави схильні до ігнорування драматичних перетворень, що їх зазнає посткомуністична держава, і викликів, які вони ставлять перед існуючою теорією держави. Але існує багато прямих зв'язків між процесами державотворення та змінами у політичній, економічній і громадянській площинах⁴⁸.

Вітчизняні дослідження «третьої хвилі» демократизації і пострадянського геополітичного простору включають у себе і теоретичні (С. Вонсович⁴⁹, О. Марчак⁵⁰, О. Романюк⁵¹, О. Рудік⁵², М. Шаповаленко⁵³, Г. Шипунов⁵⁴,) і прикладні дослідження (Г. Зеленько⁵⁵, А. Мілюкова⁵⁶).

Загалом зростання кількості країн, які проголосили демократичний вектор розвитку, значно розширило поле їхнього вивчення, водночас, поставивши під сумнів низку принципів висновків і методологічних підходів. Аналіз трансформацій у посткомуністичних суспільствах на території колишнього Радянського Союзу змінює існуючі уявлення про демократичний транзит. Деякі західні науковці пропонували вивчати «генеруючі гіпотези», а також розглядати переходи у певних країнах як випадки, що відхиляються від нормативних моделей, проте це не принесло істотних успіхів у вивченні демократичних трансформацій.

⁴⁵ Вайнштейн Г. Указ. соч. – № 9. – С. 144–154.

⁴⁶ Поланьї К. Указ. соч.

⁴⁷ Гельман В. Политические основания «недостойного правления» в постсоветской Евразии: наброски к исследовательской повестке дня: Препринт М-49/16 – СПб., 2016. – 34 с.

⁴⁸ Gryzmala-Busse A., Jones L. P. Reconceptualizing the State: Lessons from Post-Communism // *Politics & Society*. – 2002. – Vol. 30. – № 4. – P.529–554.

⁴⁹ Вонсович С. Г. Політична транзитологія: історія, методологія: монографія. – Кам'янець-Подільський, 2013. – 383 с.

⁵⁰ Марчак О. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічний і прикладні аспекти: автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.02. – Одеса, 2007. – 17 с.

⁵¹ Романюк О. І. Знач. твір.

⁵² Рудік О. М. Процес демократизації «третьої хвилі» та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах... автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. – О., 2003. – 16 с.

⁵³ Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции. – Х., 2007. – 340 с.

⁵⁴ Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу сучасного авторитаризму (на прикладі Росії та Білорусі): автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.02. – Львів, 2007. – 20 с.

⁵⁵ Зеленько Г. І. «Навздогін амодернізація»: досвід Польщі та України. – К., 2003. – 215 с.

⁵⁶ Мілюкова А. О. Політико-інституційні трансформації в перехідних суспільствах: закономірності та український досвід: автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.02. – Одеса, 2014. – 20 с.

Серед пострадянських країн (за винятком держав Балтії) жодна не лише не набула, а й навіть не наблизилася до якості консолідованої демократії. Тільки Україна і Грузія вважаються електоральними демократіями. Політичні режими цих двох країн визначаються як «перехідні врядування», «гібридні режими» («Nation in Transit») або як неконсолідовані демократії («Freedom in the World»). В інших десяти пострадянських країнах функціонують авторитарні режими, у восьми з них вони консолідувалися.

О. Романюк на підставі проведеного дослідження посткомуністичних транзитів сформулював умови, за яких демократичний транзит на пострадянському просторі може бути успішним:

по-перше, загальновизнані стандарти демократичного врядування мають втілюватися у політичну практику нових демократій мірою виникнення необхідних для цього соціальних передумов;

по-друге, транзитивні демократії повинні бути обороноздатними, тобто вони повинні мати здатність убезпечувати себе від тих загроз сходу з демократичної колії, які потенційно несе у собі трансформаційний процес. Реальні загрози демократії є різними у різних посткомуністичних суспільствах, бо істотно різняться чинники розвитку трансформаційних процесів. В одних країнах таку загрозу створює колишня компартійна номенклатура, яка, бажаючи перетворитися з політично правлячої групи на економічно панівний клас суспільства, прагне забезпечити для цього відповідні політичні умови. В інших загроза виходить від радикальних націоналістів, які прагнуть встановити етнократичний режим. У третіх – від етнічних та релігійних меншин, які, не бажаючи інтегруватися з титульним етносом у єдину соціально-політичну спільноту, вдаються до сепаратистських дій. У четвертих – від певних держав, які висувають територіальні претензії до своїх сусідів або намагаються силоміць залучити їх до свого геополітичного поля⁵⁷.

Серед вітчизняних досліджень багато праць присвячено аналізу політичних трансформацій в окремих країнах. На порівняльному аналізі побудовано монографію Ф. Рудича, в якій простежено трансформацію політичних структур у країнах СНД і Балтії, ЦСЄ⁵⁸. Р. Джангужин дослідив трансформаційні процеси у державах Центральної Азії. Цей регіон розглянуто як цілісний геополітичний суб'єкт соціально-економічних, політичних і міжнародних відносин у зв'язку з тим, що вирішення завдань системних трансформацій кожної з країн відбу-

⁵⁷ Див.: Романюк О. І. Знач. твір.

⁵⁸ Рудич Ф. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы: монография. – К., 2009. – 303 с.

вається тут за майже однаковим сценарієм⁵⁹. Т. Ляшенко досліджувала трансформації політичних систем країн Центральної Азії, зокрема, Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану у пострадянський період. Вона проаналізувала особливості політичної традиції кожної держави, показано спільні та специфічні риси⁶⁰. Т. Сириця зверталася до проблем взаємозв'язку політики та економіки в умовах постсоціалістичних трансформацій, здійснивши порівняльне дослідження як структурних, так і процедурних чинників постсоціалістичних змін різних країн⁶¹.

Політична історія країн пострадянського простору дає дедалі більше підстав для формування особливої «посткомуністичної моделі» політичного транзиту та для виокремлення в її рамках концепту так званої «пострадянської держави», яка дедалі більше демонструє власну специфіку і логіку перебігу соціально-політичних процесів.

1.2. Соціально-економічна модель розвитку як фактор модернізації

На модернізаційні процеси у тій чи іншій країні впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори. До зовнішніх слід віднести такі, як: міжнародна політична ситуація, міжнародні конфлікти, війни, економічні санкції, ембарго, стан і умови міжнародної торгівлі, процеси глобалізації і регіональної економічної інтеграції тощо. Найбільш важливу роль серед них відіграє глобалізація, яку можна визначити як зростання взаємозв'язку та взаємозалежності між політичними, соціально-економічними, культурними і демографічними процесами, що відбуваються в різних країнах. Зростання взаємозалежності є об'єктивним явищем, обумовленим поглибленням міжнародного поділу праці, виробничої кооперації і спеціалізації, науково-технічним прогресом, розвитком транспортних сполучень, а також необхідністю спільного розв'язання глобальних проблем (таких, наприклад, як екологічна, енергетична, продовольча), які неможливо повністю вирішити на національному рівні. Процес зростання взаємозалежності набрав нової якості під впливом інформаційно-комунікаційної революції, яка суттєво змінила, й продовжує змінювати характер міжнародних політичних і торговельно-економічних відносин, сприяючи процесам модернізації в менш розвинених країнах, стимулюючи їх.

⁵⁹ Джангужин Р. Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений: монография. – К., 2005. – 580 с.

⁶⁰ Ляшенко Т. М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти: монографія. – К., 2011. – 287 с.

⁶¹ Сириця Т. Ф. Особливості взаємозв'язку політики та економіки в умовах постсоціалістичних трансформацій: дис. канд. політ. наук: 23.00.02. – К., 2006. – 208 с.

Можна виділити чотири аспекти глобалізації:

1. Політична глобалізація, яка виражається у проникненні західних концепцій модернізації і державно-політичного устрою до незахідних суспільств, у створенні різних міжнародних організацій (наприклад, ООН та її органи, а також спеціалізовані організації у системі ООН), у діяльності різних урядових та неурядових некомерційних організацій (найчастіше – західних) в інших країнах. Особливо це характерно для пострадянських країн, де діяльність організацій, які фінансуються різними західними країнами і фондами, набула надзвичайно широкого масштабу.

2. Демографічна глобалізація, яка характеризується міграційним обміном населення між різними країнами і регіонами, зокрема, потужним потоком міграції з менш розвинених країн до розвинених країн Заходу.

3. Цивілізаційно-культурна глобалізація, яка означає зближення різних цивілізацій, взаємодію різних культур, хоча це зближення у багатьох випадках обертається одностороннім процесом проникнення західної культури до незахідних суспільств, а в деяких випадках до – підпорядкування західною культурою таких суспільств собі. Зокрема, для деяких пострадянських країн характерним є домінування західної масової культури.

4. Економічна глобалізація, яка означає зростання економічної взаємозалежності між різними державами. Можна сказати, що економічний аспект лежить в основі всіх інших напрямів глобалізації. Економічна глобалізація є сучасним, більш високим ступенем процесу економічної інтернаціоналізації, який тривав протягом усього минулого сторіччя. Це – об'єктивний процес, хоча різні країни, переважно потужні, економічно розвинені, привносять до нього елементи суб'єктивізму, намагаючись спрямувати його у вигідному для себе напрямі, надати йому характеру не взаємодії, не взаємозалежності, а залежності однієї групи країн від іншої, вирішити глобальні проблеми, виходячи, насамперед, з власних інтересів. У сучасному світі західні країни, їхні корпорації та банки здійснюють вирішальний вплив на характер, напрямок, особливості більшості глобалізаційних і модернізаційних процесів.

В умовах економічної глобалізації ще більш інтенсивно продовжуються процеси концентрації та централізації капіталу, укрупнення транснаціональних корпорацій і банків, розширення мережі їхніх філій у різних країнах, у ході яких окремі галузі економіки формально незалежних країн фактично переходять під контроль західних ТНК і банків або їхніх міжнародних альянсів. Розвинені країни є активними суб'єктами глобалізації.

Саме сучасна західна цивілізація з її масовою культурою претендує на роль локомотива й лідера глобалізаційних процесів та змін, ними зумовлених, а також на те, щоб притаманні їй ліберальні цінності набули статусу цінностей загальнолюдських. Менш розвиненим країнам здебільшого відводиться роль пасивних об'єктів глобалізації. У світових торговельно-економічних відносинах більшість з них виконує функції постачальників сировини, напівфабрикатів, товарів трудомістких та екологічно шкідливих галузей в обмін на високотехнологічні промислові товари, які імпортуються з розвинених країн. Менш розвинені країни посідають підлегле становище у міжнародних політичних і економічних відносинах, перебувають у міцній політичній і економічній залежності від розвинених західних країн та від контрольованих ними міжнародних фінансових і торговельно-економічних організацій. Економічна залежність неминуче призводить до залежності політичної, до фактичного обмеження національного суверенітету. Чимало з менш розвинених країн втратили нині можливість самостійного визначення не лише своєї зовнішньої, а й внутрішньої політики. До кола таких «пасивних об'єктів» економічної, політичної і культурної глобалізації, яку просуває й очолює Захід, крім більшості країн «третього світу», тепер входить також більшість пострадянських країн.

Водночас, цілу групу країн, таких, як Китай, Індія, низка інших нових індустріальних країн вже не можна віднести до пасивних об'єктів глобалізації. Їхня роль у світовій політиці і економіці інша, вона невпинно зростає. Ці країни зберігають свій національний суверенітет та ідентичність, відіграють все більш вагомую роль у визначенні характеру глобалізаційних і модернізаційних процесів.

Серед внутрішніх факторів, які обумовлюють хід модернізаційних процесів, слід вказати на такі:

Природні фактори. До них належать географічне положення країни та її кліматичні умови, наявність природних ресурсів. Існує зв'язок між соціально-економічним розвитком країни, модернізаційними процесами у ній і такими чинниками, як розміри території, географічне місцезнаходження, оточення, тобто, наявність спільних кордонів чи то з розвиненими, чи, навпаки, відсталими країнами, наявність виходу до моря або океану, володіння корисними природними ресурсами, достатніми для покриття власних потреб і для експорту на світові ринки. Важливе значення має й те, в якій мірі кліматичні і географічні умови є сприятливими для ведення сільського господарства і промислового виробництва.

Демографічні фактори. Фактори цієї групи об'єднують всю сукупність демографічних характеристик населення країни: його загаль-

ну чисельність, вікову структуру, рівень народжуваності, смертності і відтворення, показники імміграції й еміграції. Демографічні чинники мають величезний вплив на соціально-економічний розвиток країн. Існує прямий зв'язок між економічним розвитком, процесами накопичення капіталу, трудовою міграцією, з одного боку, і темпами зростання населення, його чисельністю і віковою структурою, з іншого.

Країни з дуже високим рівнем народжуваності (це характерно для країн «третього світу» і пострадянських країн Середньої Азії) можуть відчувати значні економічні труднощі, обумовлені проблемою перенаселення, що призводить до високого рівня безробіття, заважаючи модернізації. У той же час, розвинені країни Європи, де через низьку народжуваність виявляється проблематичним забезпечення належного рівня відтворення працездатного населення, вдаються до заохочення трудової імміграції з менш розвинених країн. Це, однак, може провокувати небажані конфлікти на соціальному, етнічному, релігійному ґрунті.

Що стосується таких пострадянських країн, як Україна, Молдова, Росія, Білорусь, для них характерним є вкрай низький рівень народжуваності, що в перспективі може призвести до зменшення чисельності і частки людей працездатного віку, супроводжуваного зростанням частки людей пенсійного віку. Це призводить до збільшення фінансового і податкового навантаження на тих, хто працює. В Україні і Молдові проблема ускладнюється й загострюється через значний міграційний відтік працездатного населення у пошуках роботи за кордон – до Росії та до країн Євросоюзу. Все це негативно впливає на модернізаційні процеси в Україні і Молдові.

Релігійна приналежність, національні особливості, культура, традиції, звичаї. Вплив даної групи чинників на політичний і соціально-економічний розвиток різних країн величезний. Існують цивілізаційні особливості, притаманні відповідним країнам, які сприяють модернізації, а є цивілізаційні особливості, які, навпаки, можуть затримувати такі процеси. У той же час, сліпе запозичення іноземних політичних і економічних моделей без урахування національних, релігійних, культурних і демографічних особливостей країни, її географічного розташування, природних ресурсів, історичного минулого, традиційних регіональних економічних зв'язків, робить неможливою будь-яку успішну модернізацію або, принаймні, сповільнює модернізаційні процеси. Саме це відбувається у багатьох країнах «третього світу», в пострадянських країнах, а також у деяких колишніх соціалістичних країнах Центрально-Східної Європи. З іншого боку, успіхи на шляху соціально-економічного розвитку таких кра-

їн, як Японія, Південна Корея, Китай, Тайвань, Сінгапур, Малайзія, показав, що успішно працюють лише ті політичні і соціально-економічні моделі, в яких запозичення іноземного політичного і соціально-економічного досвіду поєднується із збереженням національних особливостей і традицій.

Успішність модернізації країни залежить від сутності тієї соціально-економічної моделі розвитку, яку ця країна реалізує. Соціально-економічна модель тієї чи іншої країни формується під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, зазначених вище. Розглядаючи соціально-економічні моделі, які існують в світі, можна виділити три групи моделей, а саме: **олігополістичний капіталізм** – поняття, яке об'єднує моделі, притаманні розвиненим країнам Заходу; **державний капіталізм**, до якого належать соціально-економічні моделі таких нових індустріальних країн, як Китай, Індія, Південна Корея, деякі інші країни Південно-Східної Азії; **периферійний капіталізм**, який є характерним для країн «третього світу», пострадянських країн, а також для нових членів Євросоюзу з числа колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи та Балтії⁶². Останнім членство в ЄС дозволило не лише долучитись до його ресурсів та можливостей, а й породило чималу кількість проблем. Одна з них – кардинальна зміна економічної моделі, супроводжувана важкими соціальними наслідками. Основні, найбільш рентабельні підприємства після приватизації перейшли під контроль великих західноєвропейських та міжнародних корпорацій (тисячі підприємств було закрито), мільйони спеціалістів і кваліфікованих працівників мігрували в країни Західної Європи, США і Канаду.

Олігополістичний капіталізм означає домінування у багатьох галузях економіки кількох крупних транснаціональних корпорацій, які, по суті, монополізують відповідні ринки. Вони можуть або конкурувати між собою, або шляхом негласного зговору встановлювати узгоджені ціни на свою продукцію, в такий спосіб, зменшуючи або й зовсім усуваючи вільну конкуренцію. Олігополістичний капіталізм, хоч і нагадує багато в чому державний капіталізм, проте у деяких принципових аспектах від нього відрізняється. Він є системою, в якій державне регулювання економіки (і, зрештою, сама держава) є інструментом, за допомогою якого великі транснаціональні корпорації і банки реалізують свої приватні інтереси на основі консенсусу між собою.

У межах загального поняття «олігополістичний капіталізм» історично склалися чотири соціально-економічні моделі, а саме: соціал-демократична, або «скандинавська», яка існує у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, Ісландії і Нідерландах; консервативно-корпоративістська

⁶² Schulz J. Peripherer Kapitalismus // Osteuropa. – 2010. – № 6. – С.47–60.

або «континентальна» (Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина і Люксембург). Ці дві моделі прийнято об'єднувати під загальним визначенням «соціально орієнтована ринкова економіка» або «соціальна держава». Є ще «англосаксонська» модель, яка існує у Великій Британії та Ірландії, а також у США, Канаді, Австралії і Новій Зеландії. Її можна визначити як «ліберальну». Соціально-економічна модель таких країн як Греція, Італія, Португалія, Іспанія, Кіпр і Мальта отримала назву «південно-європейська» або «середземноморська». Що стосується соціально-економічних моделей нових членів Євросоюзу – колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи, – то їх у більшості випадків визначають терміном «посткомуністичні».

Соціально-економічні моделі розвинених країн-членів Євросоюзу відрізняються за масштабом державного втручання та за рівнем соціальної забезпеченості трудящих. «Скандинавська» модель є найбільш просунутою в тому, що надає соціальні гарантії високої якості для широких кіл населення. Модель «континентальна» містить у собі значно більше рис ринкового лібералізму, тоді як «середземноморська» включає в себе більше елементів ринкового, ліберального, ніж соціально орієнтованого, капіталізму. Найбільш ринково-ліберальною є «англосаксонська» модель, яка передбачає значно менше втручання держави в економіку, ніж в інших країнах-членах ЄС, зокрема, нижчі ставки податків, менші внески до фондів соціального страхування, нижчі рівні допомоги по безробіттю та соціальної допомоги.

Олігополістичний капіталізм у різних його моделях не є застиглим явищем. Він постійно еволюціонує. У 30-х – 70-х рр. ХХ ст. він найбільшою мірою наблизився до державного капіталізму. У цей період в економіках західних країн, включаючи ліберальні економіки Великої Британії і США, переважали кейнсіанські методи регулювання, а саме: державне інвестування певних галузей економіки та інфраструктурних проектів, широке використання практики державних замовлень, які сприяють завантаженню роботою відповідних галузей промисловості, активне державне регулювання валютно-фінансової політики, масштабна державна підтримка національних товаровиробників та протекціоністська політика в галузі зовнішньої торгівлі.

У 80-х рр. ХХ ст. на соціально-економічну політику розвинених країн Заходу помітно вплинули ідеї неолібералізму. Неоліберальна економічна політика передбачала скасування усіх перешкод, які заважають торгівлі і руху капіталів між країнами, зменшення ролі держави в економіці, скорочення фінансування соціальної політики, масштаби якої не дозволяли приватному бізнесу отримувати максимально можливі прибутки. Відносно високі розміри зарплати і соціальної допомоги, а також високі податкові ставки для корпорацій призвели до того, що

останні почали згортати виробництво у західних країнах, зокрема, в трудомістких і екологічно «брудних» галузях промисловості, і переносити виробничі потужності до країни з дешевшою робочою силою та більш прийнятними для них податковими правилами, перш за все, до Китаю та інших країн Південно-Східної Азії. Внаслідок цього у західних країнах значно зросло безробіття. Сучасні високотехнологічні галузі, характерні для постіндустріальної західної економіки, поглинути усіх безробітних не в змозі. Тож виник цілий прошарок людей, які не можуть знайти роботи і живуть на мізерну соціальну допомогу⁶³.

Процес переведення значної частини виробництва до країн з дешевою робочою силою, втеча капіталів із західних країн до різних офшорів призвели до різкого зменшення податкової бази, а це, в свою чергу, зумовило дефіцит ресурсів для проведення соціально орієнтованої політики. Нині у країнах Заходу, включаючи країни соціально орієнтованого капіталізму, спостерігається скорочення фінансування соціальних програм, зниження розмірів соціальної допомоги і допомоги по безробіттю. Зростає різниця у доходах між багатими та бідними⁶⁴.

В умовах неоліберальної економіки в США та інших західних країнах скоротилися стимули для інвестування у національний виробничий сектор, для якого стагнація перетворилася на хронічне явище. Фінансовий сектор набув спекулятивного характеру, його частка у ВВП більшості західних країн значно перевищує частку реального, виробничого сектору. Валютно-фінансові спекуляції, створення фінансових пірамід є головним напрямом функціонування фінансового сектору, і це несе із собою постійну загрозу виникнення фінансово-економічних криз. Іншою важливою причиною таких криз є безмежна емісія американського долару, його фактична монополія у більшості міжнародних розрахунків, колосальна зовнішня та внутрішня заборгованість США, величезний дефіцит бюджету та платіжного балансу цієї країни (зокрема, внаслідок величезних військових витрат).

Сучасні кризові явища в економіці західних країн поставили під питання концепт «абсолютно вільного ринку», який сам по собі, нібито, здатний забезпечити сталий соціально-економічний розвиток. Неоліберальна економічна політика, яка призвела до зменшення ролі держави в економіці, довела свою неспроможність приборкати кризові явища. Не дивно, що останнім часом дедалі гучніше лунають пропозиції щодо повернення до методів активного державного втручання

⁶³ Spence M. The Impact of Globalization on Income and Employment // Foreign Affairs. – 2011. – Vol. 90. – № 4. – P. 30–31.

⁶⁴ Foster J. B., Yates M. D. Piketty and the Crisis of Neoclassical Economics // Monthly Review. – New York. – 2014. – Vol. 66. – № 6. – P. 11.

в економічні процеси, до практики торгового протекціонізму, до посилення державної кредитно-фінансової допомоги національним підприємствам та банкам.

На відміну від олігополістичного капіталізму, державний капіталізм підпорядковує інтереси приватного капіталу загальнодержавним інтересам. У країнах із такою соціально-економічною моделлю державний контроль за економічними процесами набагато сильніший і ефективніший, ніж у країнах олігополістичного капіталізму. У більшості з них держава виступає в ролі не лише регулятора економіки, а й підприємця. Існує державний сектор, який охоплює як інфраструктурні об'єкти, так і промислові підприємства. Уряди здійснюють жорстку валютно-фінансову і зовнішньоторговельну політику, включаючи валютний контроль і торговий протекціонізм, розробляють державні плани соціально-економічного розвитку, застосовують різноманітні мобілізаційні заходи економічної політики, включаючи, високий рівень державних інвестицій. Великий приватний капітал у масі своїй залишається капіталом національним, підпорядкованим власній національній державі, у той час, як у країнах з олігополістичним капіталізмом великий приватний бізнес поступово втрачає національний зміст, все більше інтернаціоналізується (здебільшого у межах євроатлантичної співдружності).

Модель периферійного капіталізму характеризується економічною і науково-технічною залежністю від розвинених держав, невеликим обсягом або повною відсутністю власного високотехнологічного виробництва, низьким рівнем життя і соціального забезпечення населення. Периферійні країни експортують на світові ринки переважно сировину і напівфабрикати, а також продукцію підприємств, створених у них транснаціональними корпораціями більш розвинених країн й у технологічному відношенні повністю залежних від цих корпорацій.

Сучасні соціально-економічні моделі не існують у «чистому» вигляді. На практиці кожна конкретна національна модель, як правило, суміщає у собі елементи різних моделей. Так, наприклад, державний капіталізм у деяких нових індустріальних країнах за останні десятиріччя інкорпорував у себе елементи олігополістичного, ліберального капіталізму. Соціал-демократична («скандинавська») і «континентальна» соціальні моделі «лібералізуються», наближаючись до «англо-саксонської» ліберальної моделі. У пострадянських країнах (зокрема, в таких країнах як Росія, Казахстан) елементи державного капіталізму співіснують з характерними рисами периферійного, олігархічного капіталізму. Білорусь поєднує в собі риси державного капіталізму із залишками соціалізму. У китайській моделі, яку можна віднести до яскраво вираженого державного капіталізму, присутні елементи соціалізму і лібералізму. Що стосується «посткомуністичних» соціаль-

но-економічних моделей нових членів ЄС з числа колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи, то у них у різній пропорції поєднуються елементи ліберальної, соціальної та периферійної моделі.

Перед пострадянськими країнами стоїть задача проведення економічної модернізації і, зокрема, обрання тієї моделі соціально-економічного розвитку, яка б вирішила цю задачу в найбільш швидкий та ефективний спосіб. На підставі світового досвіду можна стверджувати, що на пострадянському просторі немає реальних підстав для здійснення реальної модернізації у рамках суто неоліберальної моделі, яка з її ідеями зменшення ролі держави в економіці, «ринкової саморегуляції», довела свою неспроможність забезпечити соціально-економічну модернізацію периферійних країн. Неоліберальні економічні ідеї втратили привабливість і популярність навіть у західних країнах, де нині спостерігається масовий відхід від неоліберальної економічної політики, супроводжуваний посиленням ролі держави у регулюванні економічних процесів. Утім, західні уряди, профільні неурядові організації, експерти й досі намагаються нав'язувати менш розвиненим країнам, зокрема пострадянським, саме постулати економічного лібералізму і відкритого внутрішнього ринку⁶⁵.

Як відомо, на рубежі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. для вирішення проблем економічного розвитку менш розвинених країн західні економісти, зокрема фахівці Міжнародного валютного фонду, розробили низку рекомендацій неоліберального характеру, які отримали назву «Вашингтонський консенсус». Менш розвинені країни повинні були виконувати їх в обмін на кредити МВФ⁶⁶. Відхилення від критеріїв, узгоджених з МВФ, означало припинення кредитування. Кредити Світового банку також надавалися лише за згодою МВФ, на його умовах. Фонд виконував функції головного провідника політики економічного неолібералізму, яку західні експерти активно просували у менш розвинених країнах, включаючи Україну. Ця політика включала такі найважливіші елементи, як: приватизація державного сектора, лібералізація і відкритість економіки, включаючи широке відкриття внутрішнього ринку для імпорту, лібералізація ціноутворення та валютного регулювання, свобода виведення за кордон капіталу, свобода трудової імміграції та еміграції, проведення жорсткої монетарної політики, вільний допуск іноземного капіталу навіть у галузі стратегічного призначення, скорочення бюджетних витрат за рахунок відмови

⁶⁵ Тобин Дж. Теорема о «невидимой руке» должна быть модифицирована (фрагмент статьи «Вызовы и возможности» // Российский экономический журнал. – 2002. – № 3. – С. 44–45.

⁶⁶ Ананьин О., Хаиткулов Р., Шестаков Д. Вашингтонский консенсус: пейзаж после битв // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 12. – С. 22–27.

від державної підтримки реального виробництва і науки, згортання соціальних програм, розширення комерціалізації у сфері охорони здоров'я і вищої освіти. Слід виділити таку ліберальну новацію, як запровадження у деяких пострадянських країнах так званої «пласкої» шкали прибуткового податку (тобто однакової ставки прибуткового податку для усіх громадян, незалежно від рівня їхніх доходів), хоча в західних країнах існує прогресивна шкала, більш справедлива із соціальної точки зору. Така шкала станом на 2010–2013 р. діяла в Естонії, Латвії, Литві, Росії, Україні, Угорщині, Чехії, Болгарії, Македонії, Албанії, Румунії, Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговині, Білорусії, Казахстані, Киргизії, Туркменістані та деяких інших країнах⁶⁷.

Реалізація неоліберальної економічної політики (так звана «шокова терапія») у пострадянських країнах призвела до падіння виробництва, втрати тих позицій, які було досягнуто у попередній час. Це стосується багатьох галузей промисловості (деякі з них майже повністю зникли), сільського господарства, науки, охорони здоров'я (найбільш яскравий приклад – різке скорочення середньої тривалості життя). Чимало виробничих, наукових колективів розпалися або звели до мінімуму свою діяльність, їхні працівники, не знайшовши застосування своїм силам, втратили кваліфікацію або виїхали за кордон. Практично немає повноцінного відтворення наукових та інженерних кадрів. Внаслідок згортання системи професійного навчання скоротилася кількість кваліфікованих працівників, зайнятих у виробництві.

Екстенсивні чинники, за рахунок яких забезпечувалося економічне зростання у пострадянських країнах, практично вичерпано. Для того щоб їхня економіка піднялася на більш високий, якісно новий, інноваційний рівень розвитку, необхідно, насамперед, переглянути політику в області розподілу національного доходу, спрямувавши її у бік збільшення виробничого накопичення, створивши умови для збільшення виробництва. Слід ліквідувати економічне і технологічне відставання від розвинених держав, що вимагає задіяти державні важелі регулювання та інвестування економіки з метою використання та мобілізації національних ресурсів.

У цьому зв'язку доречним видається досвід Японії, Південної Кореї, Китаю, інших нових індустріальних країн Південно-Східної Азії, які

⁶⁷ Зорина Н.Н., Кисель И. А. Проблемы подоходного налогообложения в Республике Беларусь // Молодой ученый. – 2013. – № 4. – С. 210–214; Плаская и прогрессивная шкала налогообложения. Мировой опыт. 08.11.2013. – [Електронний ресурс]: <https://ria.ru/spravka/20131108/975541579.html>

добилися великого успіху на шляху модернізації, використовуючи модель державного капіталізму. Її суть у наступному⁶⁸.

1. Планове керування розвитком економіки. Практично в усіх країнах Південно-Східної Азії складаються п'ятирічні плани розвитку, виконання яких контролюється державою. Навіть у тих країнах, де плани соціально-економічного розвитку мають індикативний, необов'язковий характер, держава добивається їхнього виконання за більшістю показників, використовуючи непрямі методи контролю та впливу на бізнес.

2. Валютно-фінансовий контроль за діяльністю комерційних банків, за використанням іноземної валюти, за кредитуванням, рівнем процентних ставок, інвестуванням у промисловість, ціноутворенням⁶⁹

3. Контроль за зовнішньою торгівлею через субсидування державою експорту і чітку регламентацію імпорту. Сприяння надається лише імпорту устаткування для нових галузей при високих імпорتنних митах і навіть забороні на ввезення багатьох споживчих товарів, особливо, предметів розкоші. Разюча відмінність від ряду пострадянських країн, де левова частка іноземної валюти від продажу невідновлюваних природних ресурсів та напівфабрикатів надходить на закордонні приватні рахунки нової пострадянської буржуазії, а решта витрачається на імпорт продовольства і споживчих товарів, виробництво яких можна налагодити у себе.

Ефективна ринкова економіка – це не обов'язково виключно приватизована економіка. Досвід пострадянських країн свідчить про те, що приватизація нерідко призводить до погіршення роботи підприємств, зниження їхньої ефективності, спрощення асортименту, зрештою, до банкрутства та закриття. У пострадянських країнах проведення модернізації, досягнення високотехнологічного рівня розвитку можливе лише за рахунок державних інвестицій, бо в них так і не склався клас приватних підприємців, спроможних забезпечити розвиток високотехнологічних галузей⁷⁰. Приватний капітал (як національний, так і іноземний) не йде у високотехнологічні галузі з довгостроковим виробничим циклом, високими ризиками щодо майбутньої рентабельності та можливостей збуту продукції⁷¹. Такий стан речей пояснюється тим, що в умовах «відкритої економіки», тобто, низьких митних

⁶⁸ Inoue R., Kohama H., Urata S. *Industrial Policy in East Asia*. – Tokyo, 1993. – 276 p.; Teranishi J., Kosai Y., Kuroda M. *The Japanese Experience of Economic Reforms*. – New York, 1993. – 365 p.; Симонія Н. Уроки китайських і південнокорейських реформ // Свободная мысль. – 1996. – № 9. – С. 33–52.; Глобализация и крупные полупериферийные страны. Научные доклады. – М., 2003. – Вып. 1. – 350 с.

⁶⁹ Кива А. Модели китайских и российских реформ: в чем коренное отличие // Общественные науки и современность. – 2014. – № 6. – С. 88.

⁷⁰ Оболенский В. Внешняя торговля России: барометр предсказывает бурю // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – № 2. – С. 23.

⁷¹ Меньшиков С. М. *Анатомия российского капитализма*. – М., 2004. – С. 8.

тарифів на імпорт (що призводить до насичення внутрішніх ринків іноземними товарами), приватний бізнес не має стимулів вкладати кошти у високотехнологічні галузі виробництва у себе на батьківщині. Крім того, в процесі глобалізації приватний бізнес усе більше інтернаціоналізується, вкладаючи кошти в закордонні активи.

Цікавим для пострадянських країн є також досвід тих країн, де земля знаходиться у державній власності, зокрема, Китаю⁷². Там держава здає землю в оренду приватним фізичним та юридичним особам, отримуючи орендну плату, яка є важливим джерелом фінансових ресурсів, насамперед, для місцевих органів влади. Право оренди може бути довгостроковим, на кілька десятиріч, і передаватися у спадщину.

Йдучи обраним шляхом модернізації, чи ще обираючи цей шлях пострадянські країни повинні пам'ятати, що як політична демократія неможлива без політичного плюралізму, так і соціально-економічна демократія неможлива без економічного плюралізму, тобто, змішаної економіки, в якій підприємства різної форми власності (державної, приватно-індивідуальної, приватно-групової – корпоративної та кооперативної) урівноважували б один одного, забезпечуючи баланс інтересів і гармонійне співіснування різних прошарків населення.

1.3. Еволюція політики Європейського Союзу щодо Росії

На відміну від численних досліджень європейських⁷³ та російських авторів⁷⁴, присвячених відносинам між Європейським Союзом та Росією, аналіз політики ЄС щодо Росії вимагає розв'язання специфічних завдань, які стосуються визначення цілей, методів та засобів реалізації політичного курсу ЄС. Формування «східного» вектору політики ЄС мало уповільнений і доволі невиразний характер. Постанова керівними установами ЄС відповідних завдань залежала від внутрішніх аспектів розвитку і розширення співтовариства й враховувала поточні геополітичні чинники та обставини, які виникали в контексті спроб встановлення архітектури європейської безпеки, побудованої на основі взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих багатосторонніх структур. Важливим є й з'ясування ролі, яка на різних

⁷² Amin S. China 2013 // Monthly Review. – 2013. – Vol. 64. – № 10. – P. 8–24.

⁷³ Leonard M., Popescu N. A Power Audit of EU-Russia Relations // The European Council on Foreign Relations. Policy paper. – London, 2007. – II, 65 p.; Popescu N., Wilson A. The Limits of Enlargement: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood // The European Council on Foreign Relations. Policy report. – London, 2009. – 64 p.; The EU and Russia: before and beyond the crisis in Ukraine / House of Lords, European Union Committee. – London, 2015. – 123 p.

⁷⁴ Юргенс И. Кулик С. Вечные спутники: Россия и Европа в меняющемся мире. – М., 2013. – 254 с.; Отношения Евросоюз-Россия и Украинский кризис / Отв. ред. Н.К. Арбатова. – М., 2014. – 183 с.; Россия и Европейский Союз: Три вопроса о новых принципах отношений / Доклад международного дискуссионного клуба «Валдай». – М., 2016. – 16 с.

етапах відводилися Росії у загальному плануванні та реалізації міжнародної діяльності ЄС як колективного міжнародного актора, а також оцінки більш вузьких проектів та ініціатив, які стосувалися координації дій ЄС у регіональних вимірах Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії.

Поряд з відносинами між ЄС і США, комплекс зв'язків між ЄС та Росією належить до факторів, які визначають структуру умовної європейської континентальної міжнародної системи. Відносини між ЄС та Росією суттєво впливають на загальні тенденції європейської безпеки, визначаючи спрямування геоекономічних процесів у «широкому» європейському просторі.

Аналіз політики ЄС щодо Росії ускладнюється концептуальною нечіткістю, яка була присутня у ставленні політичних кіл та інституцій Європейських Економічних Співтовариств до СРСР та соціалістичних країн «Східного блоку» в період 1970–1980-х рр., та згодом позначилася й на ставленні до Російської Федерації та до інших нових незалежних держав після розпаду біполярної міжнародної системи. За спостереженням дослідників, за умов «холодної війни» становлення «східної» стратегії Європейських Економічних Співтовариств як інтеграційної спільноти, що формувалася, мало уповільнений, поступовий та загалом конфліктно-компромисний характер⁷⁵.

З кінця 1950-х рр. розвиток «східної» стратегії ЄС/ЄС пройшов декілька етапів. Її спрямування еволюціонувало від економічної блокади країн «соціалістичного табору» до обмеженої ізоляції, а згодом, на етапі розпаду біполярної системи, й до обмеженої вибіркової співпраці з окремими країнами-учасницями Ради економічної взаємодопомоги. Втім, лише після розпаду СРСР постало питання про визначення спільної позиції ЄС щодо пострадянських країн Східної Європи включно з диференціацією ставлення до них залежно від економічних інтересів та характеру їхніх політичних систем. Впродовж 1990-х рр. стосовно Росії та України було апробовано декілька підходів, включно з підписанням Угод про партнерство і співробітництво та декларуванням намірів розбудувати відносини на засадах стратегічного партнерства.

«Східний» вектор у політиці ЄС ніколи не було оформлено у вигляді цілісних концептуальних документів, покликаних закріпити доктринальні установки політики європейського інтеграційного центру щодо країн пострадянського простру. Втім, якщо оцінювати декларації та орієнтири керівних інтеграційних установ та урядів провідних країн ЄС з точки зору їхньої логіки та спрямування, можна спробува-

⁷⁵ Глухарев Л. И. Европа в системе пространств // Европа перемен: концепции и стратегии интеграционных процессов / под ред. Глухарева Л. И. – М., 2006. – С. 137.

ти реконструювати певну умовну лінію та набір цілей, які характеризували узагальнене ставлення ЄС до відносин з Росією та з іншими пострадянськими республіками.

За своїми початковими цілями східноєвропейська стратегія ЄС була спрямована на вирішення таких завдань, як: подолання просторового бар'єру між Західною та Східною Європою; організацію та адаптацію простору Центральної та Східної Європи; забезпечення безпеки розвитку європейського інтеграційного об'єднання та захист його зовнішніх кордонів. Якщо перше з них вдалося успішно розв'язати завдяки вдалому збігові низки обставин: розпаду радянського блоку, розширення НАТО та ЄС, – то з реалізацією решти виникли серйозні проблеми.

В історичному контексті в процесі формування умовної східноєвропейської політики ЄС вирізняється декілька етапів:

– Перший, початковий етап (1991–1994), характеризувався адаптацією до розпаду біполярної системи та встановленням відносин з пострадянськими країнами.

– На другому етапі (1994–1999) відбувалося окреслення рамок співпраці та оформлення договірно-правової бази відносин.

– Третій етап (1999–2004) було позначено розширенням ЄС та визначенням стратегії відносин із сусідами.

– Характерною ознакою четвертого етапу (2005–2014) була часткова, поступова диференціація відносин ЄС з країнами-сусідами та тлі епізодичного посилення напруги у стосунках з РФ та фактичного визнання неефективності Європейської політики сусідства.

– Початком п'ятого етапу слід вважати загострення української кризи, анексію Криму, початок конфлікту в Донбасі (2014), які продемонстрували неспроможність ЄС забезпечувати вирішальний вплив на перебіг подій біля його кордонів, призвівши до замороження інституціональних відносин між ЄС та Росією.

Концепція створення Європейських Економічних Співтовариств від самого початку містила у собі ідею загальноєвропейської єдності. Відтак, пошук шляхів економічного, політичного, цивілізаційного зближення країн Європи був присутній принаймні у формі декларованих цілей, які з часом набули ознак політичної практики. Втім, за умов ідеологічного протистояння між Сходом і Заходом у період 1950–1960-х рр. ЄЕС та Рада економічної взаємодопомоги вважалися двома принципово відмінними інтеграційними проектами. До початку розрядки міжнародної напруги керівництво ЄЕС загалом дотримувалося тактики економічної блокади «радянського блоку», підкріпленої атлантичною доктриною стримування комунізму. Перший голова Європейської Комісії В. Хальштейн (1958–1967), який був ініціатором політики жорсткої дипломатичної ізоляції НДР, з праг-

матичних причин визнавав важливість розвитку торговельних відносин з усіма країнами, включаючи ті, які практикували державну монополію зовнішньої торгівлі.

Суттєві зміни у відносинах з СРСР та з країнами «східного блоку» виявилися згодом, у 1970-х рр., під впливом «загальноєвропейського процесу» та Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Прихід до влади у ФРН урядів В. Брандта (1969–1974) та Г. Шмідта (1974–1982) дозволив реалізувати висунуту ще за часів М. Хрущова ініціативу про постачання газу з СРСР до західноєвропейських країн за умов участі західних фірм у фінансуванні та будівництві транзитних газопроводів. Цей проект було реалізовано попри супротив з боку США та чергове загострення відносин між Заходом і СРСР на початку 1980-х рр.

Розпад біполярної системи та певне пом'якшення міжнародно-політичного клімату в Європі сприяли поглибленню західноєвропейської інтеграції, стимулювали схвалення політичними колами європейських країн низки фінансово-економічних та політичних орієнтирів. Їхнє узгодження було ознаменовано укладенням 7 лютого 1992 р. Маастрихтського договору, який відкрив шлях до поетапного оформлення Економічного і Валютного союзів та створення Європейського Союзу як унікальної наднаціональної політико-правової організації. Щоправда, включення до інтеграційних повноважень ЄС трьох основних сфер діяльності (соціально-економічної, зовнішньополітичної та правоохоронної) не передбачало суттєвого обмеження державного суверенітету одразу в усіх сферах інтеграції. В якості хиткого компромісу було вирішено зберегти можливість дотримання окремими державами ЄС власних підходів у сфері зовнішньополітичної діяльності за умови, якщо їхні дії не «суперечать інтересам Союзу або можуть послабити його дієздатність». Своєю чергою розпад СРСР змусив європейські структури та національні уряди країн ЄС конкретизувати нову «східну» політику як один з важливих елементів спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗПБ) Євросоюзу, який все більш претендував на самостійну міжнародну правосуб'єктність.

Після розпаду СРСР нову основу партнерських відносин між ЄС та Росією мала визначати Угода про партнерство та співробітництво (від 24 червня 1994), укладена від імені ЄС та держав-членів. Після набуття чинності 1 грудня 1997 р. цей документ замінив попередню угоду між ЄЕС та СРСР від 18 грудня 1989 р. У преамбулі Угоди акцентувалася увага на необхідності зміцнення політичних та економічних свобод, які становлять основу партнерства, та на дотриманні норм НБСЄ та Європейської енергетичної хартії 1991 р. В якості спільних цілей називалися «сприяння поетапному зближенню між Росією та ширшою зоною співпраці в Європі та сусідніх регіонах та поступовій інте-

градії Росії до відкритої міжнародної торговельної системи». Сторони зобов'язувалися лібералізувати торгівлю на основі принципів ГАТТ, сприяти прогресу Росії на шляху створення ринкової економіки, започаткувати «новий клімат для економічних відносин», включаючи розвиток торгівлі та інвестицій, котрі є важливими для «економічної перебудови та технологічної модернізації».

У статті 1-ій відносини з Росією визначалися як партнерство з Європейськими співтовариствами та його державами-членами. Таке партнерство мало забезпечити рамки для політичного діалогу, сприяти торгівлі, інвестиціям і гармонійним економічним відносинам, надавати підтримку «зусиллям Росії щодо зміцнення її демократії, розвитку економіки та завершення переходу до ринкової економіки». В якості довгострокової мети було визначено створення «відповідних рамок для поступової інтеграції між Росією та ширшою зоною співробітництва в Європі», включно з підготовкою умов для «започаткування у майбутньому зони вільної торгівлі між Росією та Співтовариством», що мало б охоплювати в основному всю торгівлю товарами, а також передбачати «умови для реалізації свободи створення компаній, транскордонної торгівлі послугами і руху капіталу». У статті 3-й було конкретизовано умови, за яких могли б розпочатися переговори про створення ЗВТ⁷⁶.

Окрім Росії, у першій половині 1990-х рр. ЄС уклав однотипні рамкові угоди про партнерство та співробітництво з десятьма іншими колишніми республіками СРСР (єдиним винятком тут виявився Таджикистан). З певних політичних причин угоди з Білоруссю і Туркменістаном не набули чинності. В усіх угодах з пострадянськими республіками йшлося про започаткування та розвиток партнерських відносин, що мали сприяти забезпеченню стабільності в Європі, лібералізації торгівлі на основі принципів ГАТТ, неухильному прогресу на шляху до створення ринкової економіки та сталому розвитку. Як і в інших угодах, в угоді між ЄС та Україною від 14 червня 1994 р. йшлося про сприяння «поетапному зближенню між Україною та ширшою зоною співробітництва в Європі та сусідніх регіонах та поступальній інтеграції України у відкриту міжнародну торговельну систему»⁷⁷.

Попри схожість положень та цілей угод про партнерство та співробітництво між ЄС та пострадянськими країнами, відносини між ЄС і Росією мали виразну специфіку. Розвиток останніх значною мірою за-

⁷⁶ Соглашение о партнёрстве и сотрудничестве с Россией 1994 г. – [Електронний ресурс]: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/eea/pca_russia.htm

⁷⁷ Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. – [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_012/conv/print1489478698368417

лежав від статусних ознак, пов'язаних зі становленням європейського інтеграційного центру як колективного міжнародного актора та змінами, що стосувалися статусу і ролі Росії у світовій політиці. Протягом 1990-х рр. в ЄС домінувало сприйняття Росії як потенційно важливої ресурсної бази для європейської економіки. Політика ЄС враховувала чинники економічного послаблення Росії та її внутрішньополітичної дестабілізації. Набуття чинності Угоди про партнерство та співробітництво між ЄС та Росією стимулювало зростання зацікавленості європейського бізнесу в російському ринку, у видобутку корисних копалин, у використанні транзитних можливостей Росії як транспортного коридору між Європою та Азією. Водночас, Європа закидала російським владним колам «непоследовне» ставлення до проблем європейської безпеки, включно з упертою, хоча й до певного часу пасивною, протидією розширенню НАТО, зі спробами протиставлення ЄС і НАТО, а також вимогами про визнання «близького зарубіжжя» сферою першочергових військово-політичних та економічних інтересів Росії.

Впродовж 1990-х рр. акценти у доктринальних зовнішньополітичних документах РФ поступово зміщувалися від прагнення до рівноправного стратегічного партнерства зі США і з провідними європейськими країнами у поєднанні з бажанням до встановлення у перспективі союзницьких відносин з ними⁷⁸ до проголошення зміцнення та розширення НАТО та появи іноземних воєнних баз поблизу російських кордонів основними загрозами безпеці РФ⁷⁹. Російські урядові кола від самого початку заперечували будь-які спроби «нарощування військово-політичної присутності третіх країн» у суміжних з Росією державах⁸⁰, вважаючи пострадянський простір природною сферою своїх пріоритетних інтересів.

У 1990-ті рр. європейські оглядачі пояснювали суперечливість зовнішньополітичних орієнтирів РФ наявністю всередині російської влади та еліти різних груп впливу. Декларування намірів урядових кіл РФ щодо зближення з Заходом та до проведення проатлантичного курсу пов'язувалося з «доктриною А. Козирева». Натомість жорсткіша великодержавна лінія вважалася відображенням пізньорадянської «доктрини В. Фаліна» (збереження Росією преференційного впливу на політику країн Центрально-Східної Європи), а згодом – «доктрини

⁷⁸ Концепция внешней политики Российской Федерации (Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации утверждены Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г.) // Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002. Хрестоматия в 4-х т.; сост. Т.А. Шаклеина. Т. IV: Документы. – М., 2002. – С. 23,32.

⁷⁹ Концепция национальной безопасности Российской Федерации. 10 января 2000 г. // Там же. – С. 79.

⁸⁰ Концепция внешней политики Российской Федерации. – С. 27

Є. Примакова», суть якої зводилася до обґрунтування ролі РФ як великої євразійської держави⁸¹. У політиці ЄС щодо РФ у цей час виразно відчувалися розчарування з приводу внутрішньополітичних процесів у Росії, яка не пішла шляхом «підлеглого» ліберально-демократичного розвитку країн Центральної та Східної Європи, та відверте ідеологічне невдоволення зміцненням державно-бюрократичної структури економіки та персоналістського режиму влади, який з кожним роком дедалі більше використовував антизахідні ідеологічні кліше.

Ситуативні чинники та події, які активізували загострення суперечностей між ЄС і Росією, стосувалися двох війн у Чечні, української кризи 2004 р., російсько-грузинського конфлікту 2008 р., а також низки енергетичних суперечок. Ці епізоди здебільшого не знаходили адекватної політичної оцінки з боку Європи. Спробам європейських структур проводити спільну політику щодо Росії перешкоджали відмінності у національних пріоритетах окремих країн-членів. Економічна зацікавленість і зростання взаємного товарообігу відтісняли на другий план нездатність сторін знайти взаємоприйнятні рішення у питаннях політичного діалогу, торгового режиму, енергетики та інвестицій. Усе це ускладнювало розробку реалістичної моделі відносин з РФ, яка могла б задовольняти спільні інтереси членів Євросоюзу. У свою чергу, російська сторона відкидала роль «молодшого партнера», наполягаючи на збереженні самостійності у діалозі з політичних питань. До 1999 р. Москва вперто намагалася ігнорувати зацікавленість країн ЄС у євроатлантичних гарантіях безпеки та у збереженні НАТО як провідного інструменту стабільності в Європі. Російська політика в Європі формувалася на засадах, які заперечували як інтереси провідних держав-членів, так і логіку розвитку ЄС⁸².

У двосторонніх відносинах істотну роль відігравали структурні протиріччя. ЄС намагався грати роль механізму узгодження інтересів країн-членів, тоді як Москва продовжувала орієнтуватися на встановлення пріоритетних відносин з окремими європейськими державами, недооцінюючи роль наднаціональних інститутів та інтеграційних нормативів. Високий конфліктний потенціал співіснування ЄС і Росії визначався, крім того, «егоїстичним» характером зовнішньої політики РФ, спрямованої на «збільшення власної відносної сили»⁸³.

На думку російських оглядачів, «гіпотетичну можливість» встановлення союзницьких відносин між Росією і європейським співтовари-

⁸¹ Адомайт Х. Концептуальные направления внешней политики России // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину / Пер. с нем. – К., 2002. – С. 14–26.; Умбах Ф. Россия и расширение НАТО на Восток – интеграция, кооперация или изоляция? // Там же. – С. 83–101.

⁸² Бордачев Т. В. Новый стратегический союз. Россия и Европа перед вызовами XXI века: возможности «большой сделки». – М., 2009. – С. 37.

⁸³ Там же. – С. 8.

ством було відкинуто ще на етапі підписання Угоди про партнерство і співробітництво між ЄС і Росією 1994 р. і підтримки європейськими державами розширення НАТО за рахунок країн колишнього Варшавського договору. Внаслідок цього Росія і Європа вступили в період «роздільного існування». Переломним моментом у відносинах між ними російські дослідники вважають події 1999 року. На думку Д. Треніна, в результаті конфлікту в Косово та військової операції НАТО проти Сербії «Росія перестала бути великою європейською державою у традиційному розумінні. Не лише США, а й європейські члени НАТО, включаючи Францію і Німеччину, фактично відмовили їй у праві вето у сфері європейської безпеки»⁸⁴.

У 1999 р. ЄС та Росія затвердили документи, в яких окреслювали принципи політичної стратегії стосовно один одного. Того ж року Європейська Рада ухвалила «Спільну стратегію щодо Росії»⁸⁵, а російський уряд – «Стратегію розвитку відносин Російської Федерації з Європейським Союзом на середньострокову перспективу (2000–2010)», в якій було сформульовано мету «надати партнерству Росія–ЄС стратегічного характеру»⁸⁶. Хоча в розумінні Європейської Комісії «Спільна стратегія» ЄС щодо Росії переслідувала насамперед оперативні цілі, у Москві цей документ було сприйнято як концептуальну політичну заяву, якою ЄС відводив Росії роль об'єкта своєї зовнішньої політики»⁸⁷.

Під час попередніх консультацій сторони планували узгодити спільний документ, який мав окреслити цілі та принципи двосторонніх відносин, але ЄС, претендуючи на визначення «правил гри», зіграв на випередження. Москву було поставлено перед необхідністю відповісти на «європейський виклик», сформулювавши власне бачення стратегічних цілей і перспектив співпраці. Виклавши свою позицію у середньостроковій стратегії, російський уряд зробив першу спробу окреслити напрями й перспективи відносин з ЄС як з єдиним партнером, якого Москва визнавала як колективного міжнародного актора»⁸⁸.

Російський урядовий документ містив уточнення, що партнерство РФ з ЄС має будуватися на договірних засадах, уникаючи постановки питання про приєднання або асоціацію. Стверджувалося, що у зовнішній

⁸⁴ Тренин Д. Интеграция и идентичность: Россия как «новый Запад». – М., 2006. – С. 41.

⁸⁵ Коллективная стратегия Европейского Союза по отношению к России. Кёльн, 3–4 июня 1999 г. – [Електронний ресурс]: http://www.mgimo.ru/files/2004/kafedry/evro_int/reader4meo_3-5.htm

⁸⁶ Стратегия развития отношений Российской Федерации с Европейским Союзом на среднесрочную перспективу (2000–2010 годы). РГ 00–118 [Текст, представленный Председателем Правительства России В. В. Путиным на саммите РФ-ЕС в Хельсинки 22.10.1999 г.] // Современная Европа. – 2000. – № 1. – С. 95–105.

⁸⁷ Бордачев Т. В. Указ. соч. – С. 40.

⁸⁸ Там же. – С. 40–41.

політиці Росії завжди будуть присутні глобальні аспекти (стратегічний паритет, відносини з Китаєм, США та іншими «великими» державами), а також, що Росія має зберігати свободу визначення та реалізації своєї внутрішньої та зовнішньої політики, статус і переваги як євразійської держави та найбільшої країни СНД, незалежність формування позиції та діяльності у міжнародних організаціях. Водночас, обидві сторони висловлювали сподівання на досягнення взаємної вигоди та на побудову відносин на засадах стратегічного партнерства, згадки про яке з'явилися у взаємній риторичі після набуття чинності Угоди про партнерство та співробітництво між ЄС та Росією (01.12.1997). Принаймні доти керівні установи ЄС визначали відносини з Росією як «суттєве партнерство». Як стійке кліше поняття «стратегічного партнерства» почало використовуватися лише після ухвалення обома сторонами зустрічних стратегій.

Спроби визначення статусних ознак у відносинах між ЄС та Росією не випадково співпали з ухваленням Європейською Радою принципового рішення про розширення ЄС до 27 країн та визнання Туреччини як кандидата на членство в ЄС (Гельсінкі, грудень 1999 р.). Рішення про розширення ЄС актуалізувало питання про визначення характеру відносин з його новими сусідами, призвівши до появи концепції «Ширшої Європи» та доктринально-ідеологічного обґрунтування політики сусідства.

Концепція сусідства сприяла пошуку європейськими інституціями інструментів зовнішнього нормативного впливу, які мали забезпечувати політику ЄС у середовищі поза його формальними межами. Внаслідок інституційних реформ і кількох хвиль розширення Євросоюз набув ознак специфічної підсистеми міжнародних відносин. Саме цією обставиною, власне, пояснювалося висунення керівними інституціями Співтовариства проекту нормативної адаптації сусідніх країн і регіонів. У ході п'ятої хвилі розширення було сформульовано завдання створення вздовж південних та східних кордонів ЄС території «передбачуваного розвитку» – зони безпеки, яка мала поступово адаптуватися до норм і правил єдиного ринку ЄС, до його політичних і цивілізаційних настанов. Проголошена Брюсселем 2003 р. стратегія «сусідства» мала створити системну основу для вирішення завдань економічної безпеки і геополітичного впливу ЄС, а в разі досягнення критеріїв відповідності країнами-партнерами – полегшити вибір нових потенційних членів з кола «європейських сусідів»⁸⁹. З іншого боку, просування Москвою власного інтеграційного проекту створювало підстави для прямої конкуренції асиметричних планів і форм впливу в суміжних просторах, створюючи додаткове джерело напруги.

⁸⁹ Чернышев С.В. Европейская интеграция и торгово-политический выбор России // Европа перемен: концепции и стратегии интеграционных процессов. – С. 289.

Після відмови Росії від участі в Європейській політиці сусідства сторони зосередили увагу на обговоренні умов створення «спільного європейського економічного простору», ідею якого у травні 2001 р. запропонував голова Європейської комісії Р. Проді. Пропозиція Р. Проді мала здебільшого паліативний, прогнозно-компромісний характер, бо ж Єврокомісія дотримувалася принципових вимог формування зон вільної торгівлі не лише на основі нормативів ГАТТ/СОТ, але й на базі імплементації потенційними партнерами положень європейського законодавства включно з європейськими енергетичними директивами.

Для розробки нового порядку денного двостороннього діалогу між ЄС та РФ було створено Групу високого рівня. Її співголовами стали віце-прем'єр російського уряду В. Христенко та єврокомісар з питань зовнішньої політики К. Паттен. У висновках групи містилася рекомендація створити спільний економічний простір у формі відкритого, інтегрованого ринку на основі спільних або сумісних правил і норм та адміністративних процедур. Для реалізації нової концепції відносин пропонувалося розпочати діалог з чотирьох «спільних просторів», початок якого було проголошено на Петербурзькому саміті Росія-ЄС 31 травня 2003 р. Сторони підтвердили намір будувати відносини стратегічного партнерства за чотирма напрямками, включаючи економічне співробітництво (перший простір), зовнішню безпеку (другий простір), питання свободи, внутрішньої безпеки та правопорядку (третій простір) та сферу науки, освіти і культури (четвертий простір).

Чинна Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Росією (1994 р.) передбачала широку взаємодію без інтеграційного зближення сторін. Натомість ідея «спільного європейського економічного простору» полягала в тому, аби розширити рамки співпраці в бік м'якої інтеграційної взаємодії, що мало б створити нову якість у європейсько-російській відносинах. Втім, ідея формування «спільного європейського економічного простору» так і лишилася декларацією. За відсутності відповідної стратегії зовнішньоекономічної політики російські державні структури виявляли неготовність впроваджувати нормативи європейського законодавства та брати на себе будь-які зобов'язання інтеграційного спрямування⁹⁰.

У посланні до Ради ЄС та Європарламенту «Ширша Європа – Сусідство» від 11 березня 2003 р. Європейська Комісія, відзначивши успішний розвиток діалогу та взаємодії між ЄС та Росією, зокрема у політичних питаннях, стосовно безпеки, енергетики, навколишнього середовища, науки і технологій, робила наголос на тому, що нова по-

⁹⁰ Там же. – С. 291.

літика сусідства лише має створити «єдину опору для стратегічного партнерства між ЄС та Росією»⁹¹.

На Римському саміті ЄС-Росія у листопаді 2003 р. було прийнято «Спільну декларацію про зміцнення діалогу та співробітництва з політичних питань і питань безпеки», схвалено «Спільну концепцію формування загального європейського економічного простору», головною передумовою створення якого вважався вступ Росії до СОТ. На саміті Росія-ЄС у Москві (травень 2005 р.) сторони узгодили «дорожні карти» щодо «чотирьох просторів», які не містили зобов'язуючих положень й не передбачали часових рамок для досягнення декларованих цілей. Утім, попри підписання протоколу про умови вступу Росії до СОТ (2004), чотирьох «дорожніх карт» (2005) та низки галузевих угод в 2005–2006 рр., невдовзі відносини між ЄС та Росією істотно погіршилися. Перші ознаки цього виявилися наприкінці 2004 р. під впливом української внутрішньополітичної кризи, коли на Заході В. Путіна почали звинувачувати у спробі прямого втручання у внутрішні справи України..

Симптоми погіршення відносин між Росією та ЄС посилювалися наприкінці 2005 р. у зв'язку із загостренням російсько-українського газового конфлікту. До того ж, з кінця 2005 р. російський уряд почав застосовувати проти окремих країн ЄС та пострадянського простору економічні обмеження та санкції, які на Заході вважали політично вмотивованими. Зі свого боку, російське керівництво звинувачувало політичні кола США та країн ЄС у безцеремонному втручанні у внутрішні справи країн пострадянського простору. Російське керівництво, як відзначала московський кореспондент французької газети «Le Monde» М. Жего, тлумачило зміну режимів у колишніх радянських республіках як наслідок маніпуляцій «іноземних держав», спрямованих на «дестабілізацію Росії»⁹².

З 2006 р. російське керівництво вдалося до правових зачіпок і претензій, які дозволили витіснити ряд великих західних компаній з переданих їм у концесію родовищ на Сахаліні та у Сибіру. Для західного капіталу та європейських політиків це слугувало сигналом розвороту В. Путіна у бік державного капіталізму, монополізації сировинного сектора та посилення впливу на пострадянському просторі. У політиці ЄС щодо Росії того часу виразно простежувався розрахунок на прихід

⁹¹ Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours / Commission of the European Communities. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament [COM(2003) 104 final]. – Brussels, 11.3.2003. – P.14–15.

⁹² Jégo M. Russie: l'introuvable «revolution douce» // Politique Internationale. La Revue. – 2006. – № 112. – [Електронний ресурс]: http://www.politiqueinternationale.com/revue/read2.php?id_rvue=112&id=553&content=texte#show1

до влади у Москві «позитивного» лідера, який мав би зробити Росію більш слухняною та керованою. До кінця 2006 р. керівні інституції ЄС намагалися чинити на В. Путіна тиск за допомогою традиційних методів, таких, як масштабна кампанія критики у ЗМІ, публічні звинувачення в авторитарних намірах та у порушенні принципів демократії, погрози застосування політичних і економічних санкцій тощо. Зі свого боку, російське керівництво, намагаючись принципово змінити характер відносин Росії із Заходом, йшло на свідоме загострення. Кремль категорично відкинув вимогу Європейської комісії та низки країн ЄС про приєднання Росії до європейської Енергетичної хартії. Мотивуючи це тим, що Росія не брала участі у розробці документа, а її заваги щодо його невідповідності інтересам РФ як країни-експортера було проігноровано. Москва пропонувала європейським партнерам шукати компромісний формат, який Росія та ЄС могли б застосовувати на двосторонній основі.

У зв'язку із завершенням 2007 р. десятирічного терміну дії Угоди про партнерство та співробітництво сторони домовилися розпочати переговори про підготовку нового рамкового документу. На саміті Росія-ЄС у Сочі (травень 2006 р.) було вирішено розглядати новий формат відносин як «всеосяжне» стратегічне партнерство. Проте двосторонні переговори з розробки проекту нової угоди або свідомо блокувалися окремими країнами ЄС (Польща, Литва, Естонія), або заходили у глухий кут через протилежність підходів сторін.

Переломним моментом у відносинах Росії з ЄС і НАТО стала неформальна «ділова вечеря» президента В. Путіна з керівництвом ЄС у фінському місті Лахті (20 жовтня 2006 р.), яка передувала саміту Росія-ЄС у Гельсінкі 24 листопада 2006 р. На ній президент Росії відмовився виконувати вимоги ЄС, пов'язані з діяльністю іноземних компаній у російському енергетичному секторі. У Росії тим часом почалося реформування машинобудівної галузі шляхом створення контрольованих державою холдингів та акціонерних товариств (державних корпорацій) паралельно з прискоренням розробки нових систем озброєнь. У сфері поставок енергоресурсів В. Путін обрав тактику вибіркового діалогу з окремими країнами ЄС, пропонуючи енергетичним компаніям кожної з них укласти індивідуальні довгострокові контракти з компаніями «Газпром» і «Роснефть». Така практика набула поширення у відносинах з Німеччиною, Францією, Угорщиною, Грецією, Болгарією, Італією.

Певне пом'якшення суперечностей спостерігалось з обранням на посаду президента РФ Д. Медведева. Саміт Росія-ЄС у Ханті-Мансійську (26–27 червня 2008 р.) сприяв поліпшенню атмосфери у двосторонніх стосунках та відновленою переговорів з угоди про стратегічне партнер-

ство⁹³. Однак, воєнне зіткнення між Росією і Грузією у серпні 2008 р. знову призвело до загострення протиріч у двосторонніх відносинах та до тимчасового призупинення двостороннього діалогу. Реагуючи на визнання Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії (26.08.2008 р.), Європейська Рада на позачерговому засіданні вирішила відкласти переговори з двосторонньої партнерської угоди з РФ «до того моменту, поки всі війська не будуть виведені на позиції, які вони займали до 7 серпня»⁹⁴.

Схваливши договір про припинення вогню, укладений 12 серпня за посередництва ЄС в особі президента Франції Н. Саркозі, Європейська Рада висловила сподівання на покращення постачання гуманітарної допомоги постраждалим та на «виведення значної частини російських військових сил» із зони конфлікту. ЄС закликав сторони продовжувати повне і добросовісне втілення договору без затримок, включаючи відведення військових «до позицій, які вони займали перед початком конфлікту». Хоча цю умову не було виконано, ЄС вирішив продовжити діалог з Росією з метою докладного та поглибленого вивчення стану і різних аспектів двосторонніх відносин у межах підготовки до саміту ЄС-Росія у Ніцці (14 листопада 2008 р.). Ці задачі поклалися на делегацію у складі голови Європейської Ради (Н. Саркозі), президента Єврокомісії (Ж.-М. Баррозу) та Високого представника з питань зовнішньої політики (Х. Солана). Незабаром у посланні до Європейської Ради (листопад 2008 р.) ЄК закликала відновити переговори з Росією, посилаючись на доцільність продовження контактів задля кращого обстоювання інтересів ЄС. Відновлення «відкритого діалогу» було визнано найліпшим способом взаємодії на основі спільного підходу європейських країн та інституцій⁹⁵.

Звертає на себе увагу той факт, що ознакою ледь не всіх спільних російсько-європейських ініціатив та проектів слід вважати їхній переважно декларативний характер. Це визначало низьку результативність діалогу та відсутність практичних результатів у більшості галузей за винятком торгівлі, інвестицій та постачання енергоресурсів. В європейських столицях усвідомлювали, що в Росії домінує державно-регульований капіталізм, керований відносно згуртованим державним бюрократичним апаратом. Російська економіка значною мірою, якщо

⁹³ Council of the European Union. Joint Statement on the launch of negotiations for a new EU-Russia agreement, Khanty-Mansiysk, 27 June 2008. – [Електронний ресурс]: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/er/101524.pdf

⁹⁴ Висновки головної держави з надзвичайної Європейської Ради у Брюсселі (1 вересня 2008). – [Електронний ресурс]: <http://eurointegration.at.ua/news/2008-09-03-15>

⁹⁵ Review of EU-Russia Relations / Communication from the Commission to the Council. [COM(2008) 740 final]. – Brussels, 5.11.2008. – P. 5. – [Електронний ресурс]: http://eeas.europa.eu/russia/docs/com_08_740_en.pdf

навіть не критично, залежить від експорту енергоресурсів і від імпорту технологій. Вважалося, що внутрішньополітична ситуація в РФ може змінитися лише внаслідок внутрішніх поступових змін соціального та політичного характеру. Відтак, європейські інституції бачили свій інтерес у стимулюванні змін у настроях російського суспільства.

У відносинах з Росією, як і з іншими країнами-сусідами, Брюссель висував на перший план поширення власних правил, норм і регламентів, які країни-партнери мали приймати та застосовувати. У те, що Росія буде стійко блокуватися з Китаєм або навіть стане його сателітом, європейські експерти здебільшого не вірили, хоча й попереджали про можливість втрати Росією контролю над природними багатствами Сибіру внаслідок стрімкого посилення Китаю. Ця обставина значною мірою пояснювала стримане ставлення країн ЄС до російських пропозицій, які стосувалися встановлення «рівноправного партнерства» у сфері енергетики та безпеки, а також ігнорування неодноразових звернень з приводу полегшення доступу до нових технологій і сприяння в модернізації промисловості.

Попри зацікавленість європейського бізнесу в російському ринку, заклики російського керівництва створити міцний фундамент для стратегічного партнерства між Росією та ЄС на основі формули «енергія в обмін на технології» не знаходили схвальної відповіді. Вперше таку пропозицію президент РФ В. Путін виголосив у промові у Бундестазі ФРН 11 вересня 2001 р. У листопаді 2009 р. на саміті ЄС-Росія у Стокгольмі Д. Медведєв (президент РФ у 2008–2012 рр.) запропонував Європі переглянути формат взаємин, побудувавши його на засадах полегшення доступу до нових технологій та сприяння взаємному розвитку. Нова ініціатива, яка віддзеркалювала позитивні очікування у стосунках і підходах сторін, дістала назву «Партнерство задля модернізації». За задумом Москви, вона мала сприяти модернізації російської економіки та перегляду відносин між РФ і ЄС з урахуванням попередніх результатів діалогу зі створення чотирьох «спільних просторів».

Очікувалося, що ініціатива «Партнерство задля модернізації» набуде форми угоди. Проте статус документа було знижено до меморандуму, а згодом – до рівня політичної заяви. На 25-му саміті Росія-ЄС (31 травня – 1 червня 2010 р., Ростов-на-Дону) сторони підписали Спільну заяву за ініціативою «Партнерство задля модернізації», яка декларувала поєднання зусиль у галузях високих технологій, інновацій, енергоефективності та «зеленої енергетики». Новий проект окреслював розширення можливостей для інвестування у ключові галузі російської економіки, що мало стимулювати зростання та інновації, зміцнити економічні стосунки між ЄС та Росією, створити сприятливі умови для малого та середнього бізнесу, сприяти вирівнюванню технічних

регламентів і стандартів, забезпечувати захист прав інтелектуальної власності, розвиток транспорту, екологічно чистої економіки та енергоефективності, сприяти міжнародним переговорам з протидії змінам клімату, в галузі інновацій, досліджень та розвитку. Серед завдань проекту згадувалося подолання регіональних і соціальних наслідків економічної реструктуризації. Окремі розділи проекту стосувалися політичної трансформації та «соціалізації» державно-суспільних відносин, зокрема забезпечення ефективного функціонування системи судових органів, посилення боротьби з корупцією, сприяння розвитку зв'язків між людьми, зміцнення діалогу з громадянським суспільством, заохочення участі у ньому громадян і бізнесу⁹⁶.

У листопаді 2010 р. у Посланні до Федеральних Зборів РФ президент Д. Медведєв перелічив три основних пріоритети, які російське керівництво мало намір покласти в основу цієї програми⁹⁷. Перший з них передбачав взаємний обмін технологіями, включаючи «зелену енергетику» і досягнення сумісності технічних регламентів. Другий – спрощення візового режиму з перспективою його повного скасування. Третій стосувався розширення професійних і академічних обмінів. На думку багатьох російських експертів, ідея «Партнерства задля модернізації» була загалом плідною, бо орієнтувала сторони на поглиблену співпрацю у пріоритетних галузях та на досягнення конкретних практичних результатів. Однак, Єврокомісія наполягала на внесенні до тексту документу елементів, які змінювали політичну сутність проекту, перетворюючи його на бюрократичний інструмент технічного сприяння і щільного зовнішнього контролю⁹⁸.

Як зазначав С. Караганов, під «партнерством задля модернізації» сторони розуміли різні речі. Російські владні структури розглядали ініціативу як інструмент технологічної модернізації або, простіше кажучи, як засіб сприяння російським корпораціям в їхніх бізнес-проектах. Натомість, у керівних інституціях ЄС плекали надію на те, що Росія повернеться до ролі «молодшого учня», навіть незважаючи на те, що, «на відміну від країн Центрально-Східної Європи, яким було відведено таку ж саму роль», у випадку РФ Брюссель «не збирався нічого платити»⁹⁹.

⁹⁶ Механизм «Партнерство для модернизации». – [Електронний ресурс]: http://eeas.europa.eu/delegations/russia/eu_russia/tech_financial_cooperation/partnership_modernisation_facility/index_ru.htm

⁹⁷ Медведєв Д. Послание Президента Федеральному Собранию. 30.11.2010. – [Електронний ресурс]: <http://news.kremlin.ru/transcripts/9637>

⁹⁸ Энтин М. Россия-ЕС: к множественности конфигураций сотрудничества на континенте // Вся Европа.ru. – 2011. – Вып. 10(59). – [Електронний ресурс]: <http://www.alleuropa.ru/rossiya-es-k-mnozhestvennosti-konfiguratsiy-sotrudnichestva-na-kontinente-1>

⁹⁹ Караганов С. Союз Европы: последний шанс? // Российская газета. Федеральный выпуск. – № 5229 (150). – 2010. – 09 июля. – [Електронний ресурс]: <https://rg.ru/2010/07/09/karaganov.html>

У політичному сенсі Європейська комісія розуміла модернізацію як рух Росії до розширення політичних свобод і прав людини. За спостереженням С. Караганова, до проявів порушення прав і свобод людини зазвичай європейці відносили не стільки бюрократичне і поліцейське свавілля щодо мільйонів громадян, скільки окремі скандальні епізоди (вбивство кількох правозахисників, журналістів або показний розгін демонстрацій опозиціонерів). У той час, як, на його думку, «головною проблемою Росії з точки зору прав людини є не поліцейські мікрорепресії або нерозкриті вбивства правозахисників, а, напевно, саме безправ'я мільйонів»¹⁰⁰. За такої різниці у розумінні модернізації «партнерство задля модернізації» було приречено стати черговим пустопорожнім гаслом. У зв'язку з парламентськими та президентськими виборами в Росії в 2011–2012 рр. підготовку програми було загальмовано, а згодом припинено. За офіційними повідомленнями, це сталося через те, що російські і європейські експерти перенесли увагу на підготовку «дорожньої карти» співпраці Росії і ЄС до 2050 р. з ухилом у бік енергетичної безпеки – чинника прямої і постійної зацікавленості європейської сторони.

Поряд з розбіжностями в тлумаченні суверенітету та прав людини серйозним фактором, який вніс додаткову напругу в російсько-європейські відносини, стало просування російського інтеграційного проекту на основі Митного союзу (МС) та Єдиного економічного простору. По мірі становлення інтеграційних інструментів у рамках МС, включаючи створення Євразійської економічної комісії, у Брюсселі зростало занепокоєння, зумовлене прямою конкуренцією нового проекту із цілями та інструментами Європейської політики сусідства. Функціонери ЄС від самого початку акцентували увагу на несумісності участі країн Східної Європи в Єдиному економічному просторі з Росією та підписання угод про асоціацію та поглиблену зону вільної торгівлі з ЄС. З цієї точки зору політика ЄС та Росії все більше набувала ознак конфлікту інтересів та прямої конкуренції. Російська сторона також акцентувала увагу на несумісності одночасної участі країн Східної Європи у різних інтеграційних проектах. Виконавчий секретар СНД С. Лебедев попереджав учасників ініціативи «Східне партнерство», що «ЄС не компенсує втрат, яких ці країни можуть зазнати в результаті участі у «Східному партнерстві». Тож доведеться вибирати: або СНД і дружба з Росією, або «Східне партнерство» й мізерна допомога з боку ЄС¹⁰¹.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Исполнительный секретарь СНГ Сергей Лебедев прогнозирует, что у государств – участников Восточного партнерства «могут возникнуть трудности». 13.05.2009. – [Електронний ресурс]: http://belapan.com/archive/2009/05/13/eu_303788/

У керівних установах ЄС та в європейському експертному середовищі загалом спостерігалось скептичне, хоча й насторожене, ставлення до розвитку євразійського інтеграційного проекту, не кажучи вже про заявлені плани В. Путіна щодо створення Євразійського союзу як альтернативного ЄС на Заході та АТЕС на Далекому Сході «євразійського» інтеграційного угруповання. Продовжуючи формальний екстенсивний діалог з Москвою, керівні структури ЄС уникали суттєвого перегляду відносин. Розробка практичного документу «Механізм «Партнерства задля модернізації»» не просунулася далі початкового робочого плану, який за своїми ознаками мав більш прикладний характер, ніж двосторонні програми і механізми, які ЄС використовував у відносинах з іншими «східними партнерами». За попередніми планами передбачалося надання кредитів європейських банків для проектів російського приватного бізнесу, заявки на які потенційні учасники мали подавати одночасно до російських галузевих міністерств та до генеральних директоратів Єврокомісії як «сторін у діалогах» з пріоритетних напрямків партнерства¹⁰².

Після переобрання В. Путіна президентом РФ (04.03.2012 р.) керівництво ЄС висунуло на перший план суто політичні аспекти модернізації громадсько-політичного життя Росії шляхом активізації діяльності неурядових організацій та «створення умов для існування дійсно плюралістичної парламентської системи, яка не становить перешкод для роботи життєздатної опозиції»¹⁰³. Сприяння реалізації ініціативи «Партнерство задля модернізації» мотивувалося намірами підтримати Росію в усіх «позитивно спрямованих реформаторських зусиллях» на засадах «повної інтеграції до міжнародної, побудованої на правилах, торгової системи та розвитку громадянських прав і свобод, які мають становити основу для стабільності й добробуту». Попри її початкову економічну спрямованість, європейські інституції намагалися використати програму партнерства з Росією насамперед як засіб політичного впливу на внутрішні суспільно-політичні процеси, на створення вигідних для європейського бізнесу умов, пов'язаних зі вступом Росії до СОТ¹⁰⁴. Очікуване членство Росії у СОТ пов'язувало-

¹⁰² ЕС выделит миллиард евро на российскую модернизацию. 09.06.2011. – [Електронний ресурс]: <http://lenta.ru/news/2011/06/09/partnership/>

¹⁰³ Заявление Верховного Представителя ЕС Эштон об использовании правосудия в политических целях в России. 12.09.2012. – [Електронний ресурс]: http://eeas.europa.eu/delegations/russia/press_corner/all_news/news/2012/20120912_1_ru.htm

¹⁰⁴ Выступление Верховного Представителя ЕС Кэтрин Эштон в Европейском Парламенте касательно саммита Россия-ЕС. 14.12.2011. – [Електронний ресурс]: http://eeas.europa.eu/delegations/russia/press_corner/all_news/news/2011/20111214_ru.htm; «Использовать возможность: отношения ЕС с Россией после её вступления в ВТО» – выступление члена Европейской Комиссии Де Гюхта. 07.09.2012. – [Електронний ресурс]: http://eeas.europa.eu/delegations/russia/press_corner/all_news/news/2012/20120907_ru.htm

ся з усуненням регламентних обмежень проти європейської продукції на кшталт фіскального збору на утилізацію автомобілів.

Відносини між ЄС та Росією загострилися під час внутрішньополітичної кризи в Україні восени 2013 – взимку 2014 рр. У січні 2014 р. Європейська комісія в особі її президента Ж.-М. Баррозу демонстративно відкинула пропозицію провести тристоронні переговори про умови застосування економічних статей Угоди про асоціацію ЄС-Україна за участі РФ. Хоча влітку 2014 р. переговори із цього питання все ж розпочалися, а Європейська комісія погодилася на пропозицію німецького уряду відкласти застосування економічної частини угоди з Україною на рік, тристоронні консультації виявилися безплідними.

Реагуючи на пряме військове втручання РФ в Україні, яке почалося після зміни влади у Києві в лютому 2014 р., керівні установи ЄС застосували проти РФ низку санкцій. Ці заходи вважалися обмежувальними засобами «у відповідь на неправомірну анексію Криму та на зумисну дестабілізацію України». Обмеження стосувалися замороження інституціональних форм співпраці включно з проведенням самітів ЄС-Росія, заборони на поїздки окремих осіб до ЄС, блокування їхніх активів, припинення економічних контактів європейських компаній з адміністративними установами та із суб'єктами підприємництва у Криму і Севастополі. Було скасовано регулярні двосторонні зустрічі між ЄС та РФ на найвищому рівні, заморожено двосторонні переговори з візових питань і нової партнерської угоди. Внаслідок «призупинення» зустрічей у рамках «Групи восьми» замість саміту «Великої вісімки» 4–5 червня 2014 р. у Брюсселі було проведено нараду в форматі лідерів країн «Великої сімки». Країни ЄС оголосили про припинення переговорів про вступ Росії до ОЕСР та до Міжнародної енергетичної агенції. Окрім анексії частини української території, підставами для впровадження «кримського пакету» санкцій вважалося незаконне привласнення державних коштів та майна України на півострові¹⁰⁵.

Впродовж липня-вересня 2014 р. країни ЄС розширили перелік економічних санкцій, спрямованих на обмеження обмінів у конкретних секторах економіки, включно з доступом до первинного і вторинного ринків капіталу ЄС для п'яти контрольованих державою російських банків та їхніх дочірніх компаній, трьох енергетичних і трьох оборонних підприємств. Рада ЄС застосувала заборону на експорт та імпорту зброї та військового спорядження, експорт товарів подвійного призначення, обмежила доступ до сучасних технологій та послуг, які використовуються при розвідці та видобутку нафти, припинила під-

¹⁰⁵ In focus: Ограничительные меры ЕС в ответ на кризис в Украине. 26.06.2015. – [Електронний ресурс]: http://eeas.europa.eu/delegations/russia/press_corner/all_news/news/2015/20150219_ru.htm

писання нових кредитних угод з боку Європейського інвестиційного банку та ЄБРР. На засіданні Європейської Ради 19–20 березня 2015 р. лідери країн-членів вирішили пов'язати застосування режиму санкцій з виконанням Мінських угод, включаючи «Комплекс заходів з виконання Мінських угод» від 12.02.2015 р. Початкове рішення із цього приводу передбачало, що пакет основних економічних санкцій, окрім «кримського списку», діятиме до кінця 2015 р., оскільки «Комплексом заходів...» було передбачено відновлення Україною «контролю над своїм кордоном на сході» як «останнього пункту мирного плану»¹⁰⁶.

Через те, що передбачений графік врегулювання конфлікту було зірвано, Рада ЄС ухвалила рішення про продовження санкцій. Керівні органи ЄС декларували намір постійно відстежувати застосування режиму санкцій з метою гарантування їхньої дієвості для виконання окреслених завдань. Хоча регламент Ради ЄС не визначає кінцевих термінів дії ухвалених рішень про запровадження санкцій, вважається, що рішення Ради ЄС щодо «автономних обмежень», які не потребують схвалення резолюцією РБ ООН, можуть діяти впродовж дванадцяти місяців. При цьому Рада ЄС може переглядати, змінювати, продовжувати чи тимчасово призупиняти їх залежно від оцінки ситуації. Враховуючи «дестабілізуючі дії Росії у Східній Україні», Рада ЄС вирішила, що термін дії економічних санкцій має кожного разу продовжуватися на наступні шестимісячні періоди. Пропозиції урядів окремих країн, зокрема Польщі, застосувати процедуру чергового продовження санкцій на рік, викликали заперечення з боку Італії та ряду інших країн. По закінченні саміту ЄС 15–16 грудня 2016 р. прем'єр-міністр Італії П. Джентілоні повідомив, що Італія відхилила продовження санкцій проти Росії на річний термін та розширення їхнього переліку в зв'язку з воєнними діями Росії в Сирії. Такий підхід підтримали Іспанія, Австрія, Греція та Кіпр. Позиція італійського уряду пропонувала повторити прецедент 2008 р., коли, керуючись мотивами перемоги прагматичної користі над принциповістю у зовнішній політиці, країни ЄС вирішили нормалізувати відносини з Росією, не чекаючи врегулювання грузинсько-російського конфлікту.

У дискусіях наприкінці 2016 р. найгострішими виявилися суперечності, пов'язані з оцінкою впливу санкцій на стан європейської економіки. Прибічники послаблення санкцій посилялися на недовіру економічних санкцій як методу, здатного змусити Москву вести переговори про мирне врегулювання в Україні та Сирії. Натомість Німеччина, Вели-

¹⁰⁶ European Council Conclusions on external relations. Press release 134/15 (19 March 2015). – [Електронний ресурс]: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/03/conclusions-russia-ukraine-european-council-march-2015/>

ка Британія, Польща наполягали на збереженні санкцій, скасування яких стало б прямим заохоченням російського керівництва до продовження політики агресії та нехтування нормами міжнародного права.

Від початку кризи в російсько-українських відносинах лідери ЄС висловлювали зацікавленість у поверненні Росії до більш прийнятних форм політичного діалогу та економічної взаємодії. Водночас керівні установи ЄС демонстрували неготовність розширювати спектр засобів тиску на Москву, не кажучи вже про застосування сили. Ухвалені на засіданні Ради ЄС із зовнішніх справ (14.03.2016 р.) «керівні принципи» спільної політики щодо РФ наголошували на необхідності повної імплементації Мінських угод з врегулювання конфлікту в Донбасі як ключовій передумові будь-яких суттєвих змін у двосторонніх відносинах. Рада ЄС підтримала необхідність зміцнення відносин зі східними партнерами ЄС та з іншими сусідами, зокрема у Центральній Азії. Планувалося посилити стійкість ЄС у контексті енергетичної безпеки, гібридних загроз і стратегічних комунікацій. Спільне рішення передбачало необхідність вибіркової взаємодії з Росією з питань, які становлять для ЄС інтерес. Згідно з роз'ясненнями Високого представника ЄС з іноземних справ і політики безпеки Ф. Могеріні, вибіркова взаємодія стосувалася проблем Сирії, КНДР, близькосхідного врегулювання, міграцій, протидії тероризму та кліматичним змінам. Окрім цього, висловлювалися наміри сприяти розвитку контактів між людьми та надавати підтримку російському громадянському суспільству з акцентом на молодь¹⁰⁷.

Затвердження «керівних принципів» не супроводжувалося конкретизацією цілей політики ЄС щодо Росії. Рішення Ради ЄС не містили чіткої диференціації підходів ЄС до Росії і до інших країн-сусідів, зокрема до тих, які втратили суверенітет над частиною території внаслідок локальних конфліктів та появи самопроголошених державних утворень. Зауваживши про важливість відносини з країнами «Східного партнерства» та Центральної Азії, Рада ЄС не визначила конкретні інструменти для їхньої підтримки. Санкції залишалися головним важелем впливу на політику РФ. Ф. Могеріні констатувала, що продовження санкцій є політичним, а не технічним питанням. Відтак, подальшим рішенням щодо їхнього застосування має передувати «політична дискусія, в ході якої країни Союзу зможуть обстоювати свої позиції на різних рівнях Ради ЄС»¹⁰⁸.

Одночасно з ухваленням принципів політики щодо Росії Рада ЄС підтвердила «кримський пакет» санкцій, закликавши держави-чле-

¹⁰⁷ Foreign Affairs Council, Meeting n°3457. – Brussels, 14.03.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.consilium.europa.eu/en/meetings/fac/2016/03/14/>

¹⁰⁸ Караганов С. Указ. соч.

ни ООН застосувати аналогічні заходи, спрямовані на невизнання не-легальної анексії Криму відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 68/262¹⁰⁹. Новим елементом у політиці ЄС щодо Росії стало планування «стратегічних комунікацій», яке передбачає запровадження контролю за інформацією та протидію російській пропаганді¹¹⁰.

Колапс переговорного процесу з врегулювання конфлікту в Донбасі впродовж 2016 р. та на початку 2017 р. ускладнив узгодження позиції керівних установ ЄС з українського питання. Іншим важливим чинником стало обрання Д. Трампа на посаду президента США, яке призвело до припинення регулярних консультацій між США та керівництвом провідних держав ЄС з основних питань світової політики. Ці обставини змушували європейські структури корегувати спільну позицію щодо Росії та її ролі у європейській безпеці. За підсумками приватної наради міністрів закордонних справ країн ЄС (13 листопада 2016 р.) Ф. Могеріні запевнила, що ЄС не має наміру переглядати позицію щодо Росії з огляду на можливість змін у ставленні нової адміністрації США, підтвердивши принципову позицію ЄС щодо незаконного приєднання Криму та ситуації в Україні. При цьому ЄС висловив готовність зберігати робочі контакти з Росією з іранської ядерної домовленості, з близькосхідного мирного процесу, з протидії тероризму, з ситуації в Лівії та до певної міри – у Сирії (у межах міжнародної групи підтримки Сирії).

У спеціальній заяві з приводу річниці незаконної анексії Криму Ф. Могеріні акцентувала увагу на невизнанні цього акту і на принциповому засудженні порушень міжнародного права, які становлять «прямий виклик міжнародній безпеці із серйозними наслідками для міжнародного правопорядку», який забезпечує «єдність і суверенітет усіх держав». З цією метою ЄС визнає доцільність обмежувачих засобів та закликає країни-члени ООН розглянути можливість ухвалення аналогічних заходів з невизнання згідно з резолюцією ГА ООН 68/262. Заява містила засудження мілітаризації Криму, невизнання проведених РФ виборів на Кримському півострові та повноважень обраних в результаті цих виборів представників, а також вимогу надання безперешкодного доступу міжнародних правозахисних організацій до всієї території України, включно з Кримом та Севастополем¹¹¹.

¹⁰⁹ Исполнительный секретарь СНГ Сергей Лебедев прогнозирует, что у государств – участников Восточного партнерства «могут возникнуть трудности». Указ. соч.

¹¹⁰ Relations with Russia: EU's guiding principles. 15.03.2016 / Delegation of the European Union to Russia. – [Електронний ресурс]: http://eeas.europa.eu/delegations/russia/press_corner/all_news/news/2016/20160315_en.htm

¹¹¹ Заявление Верховного Представителя ЕС от имени Европейского Союза касательно Крыма / European Union External Action. Statements by the HR/VP. – Bruxelles, 17.03.2017. – [Електронний ресурс]: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/22923/zayavlenie-verhovnogo-predstavatelya-es-ot-imeni-evropeyskogo-soyuza-kasatelno-kryma_ru

Висловлені у заявах європейських функціонерів тези справляють враження концептуально виваженої схеми, однак вони вочевидь не мають директивного значення для урядів окремих держав. Окрім італійських міністрів, до скасування економічних обмежень у відносинах з Росією найчастіше закликали представники урядів Словаччини, Франції, Угорщини та низки автономних виконавчих і представницьких органів окремих провінцій. Натомість уряди Польщі, Великої Британії та Литви висловлювалися на користь жорсткої позиції з метою політичного стримування російської агресії.

Загалом невизначеність цілей та вочевидь низька результативність політики ЄС щодо Росії пояснюється сучасним станом європейського інтеграційного проекту. Поставлені у процесі його реалізації завдання виявилися надмірними для теперішнього покоління європейських політиків. Стає все більш очевидним, що створення політичного союзу нереалістичне без розв'язання складних завдань інтеграції у валютно-фінансовій сфері та вирівнювання ступеня економічного розвитку окремих регіонів. Спільна зовнішня політика ЄС нині виглядає доволі умовним результатом узгодження інтересів різних країн, який формується під впливом багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників. У підсумку це створює ефект поліфонії, підкреслюючи слабкість спільної зовнішньої та безпекової політики Союзу. Ці вади дістали наочного підтвердження внаслідок відмови адміністрації США від виконання ролі координатора спільної позиції Заходу в міжнародних справах.

Скорочення впливу США в Європі, поряд з можливим розбалансуванням колективної позиції ЄС створюють передумови для активізації тиску з боку Росії, керівництво якої свідомо заперечує модель європейської безпеки, встановлену внаслідок розширення НАТО і ЄС. Покладаючись на поглиблення системної кризи європейського інтеграційного об'єднання, російське керівництво прагне змусити керівні установи ЄС згорнути політичну присутність на пострадянському просторі, навіть у такій слабкій і символічній формі як «Східне партнерство».

Як стверджують автори доповіді Російського інституту стратегічних досліджень «Політика ЄС щодо країн пострадянського простору в контексті євразійської інтеграції» (2015), російська сторона тлумачить загострення відносин з ЄС і США як наслідок «конфлікту інтересів Росії та Заходу в тій частині пострадянського простору, яка у Москві сприймається як природна історично, географічно, економічно й культурно детермінована зона євразійської інтеграції»¹¹². Локальні конфлікти у Грузії та Молдові, визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії, анексія Криму та конфлікт у Донбасі подаються

¹¹² Foreign Affairs Council, Meeting n°3457. Указ. соч.

як довгоочікуваний реванш у політичній, економічній та інформаційній «холодній» війні між Російською Федерацією та євроатлантичними структурами», яка тривала ледь не від моменту розпаду СРСР¹¹³.

Керуючись переважно макроекономічними показниками, європейські інституції та аналітичні центри традиційно звикли сприймати Росію як країну з відносно слабкою й технологічно відсталою економікою, яка надмірно залежить від енергетичного експорту. Втім, такий підхід не враховував мобілізаційних можливостей російського ВПК та ефектів економічної взаємозалежності, які Москва активно використовувала у відносинах з країнами ЄС. Через те, що проекти ЄС, пов'язані з використанням «південного енергетичного коридору» зазнали невдачі, європейські країни виявилися неспроможними суттєво зменшити залежність від російських енергетичних поставок. Захід недооцінив темпи військових реформ та масштаби модернізації російських озброєнь, що надало Москві значних тактичних переваг, забезпечивши її безперечне силове домінування в Східній Європі.

Як спільний ринок та інтегрований економічний простір Євросоюз нині залишається найпотужнішим економічним суб'єктом. Проте економічна вага ЄС не дістала відповідного підкріплення у формі консолідованого політичного впливу. З огляду на специфіку статусу та підходу ЄС до проблем міжнародних відносин, у яких перевага надається економічним, нормативним та суспільно-гуманітарним засобам впливу, європейська інтеграційна спільнота виявила неспроможність виконувати функції політичного стримування Росії, не кажучи вже про встановлення силового балансу. Попри усвідомлення загроз європейській безпеці з боку Росії та прагнення європейських інституцій дотримуватися принципів оцінок, політичні кола ЄС відчують істотний тиск з боку європейських бізнес-кіл, зацікавлених у розвитку спільних економічних проектів з російськими державними та приватними партнерами.

Колективна позиція ЄС у відносинах з Росією містить низку суттєвих суперечностей. На думку європейських лідерів, активні бойові дії в Донбасі та спроби російського керівництва розпочати перегляд кордонів становлять принципову загрозу, яка має діставати чітку відсіч. Однак, хоча європейські інституції засуджують політику Москви, насамперед довільне застосування сили щодо інших країн, головна мета ЄС у відносинах з Росією полягає у поверненні Москви до співп-

¹¹³ Політика Євросоюзу в отношении стран постсоветского пространства в контексте евразийской интеграции. 08.07.2015. – [Електронний ресурс]: http://www.perspektivy.info/oikumena/ekdom/politika_jevrosojuza_v_otnoshenii_stran_postsovetskogo_prostranstva_v_kontekste_jevrazijskoj_integracii_2015-07-08.htm

раці та у забезпеченні її передбачуваної поведінки у відносинах європейської безпеки та подоланні існуючих суперечностей.

Політика ЄС щодо Росії має інерційний характер. Стратегія безпеки ЄС, ухвалена в 2003 р., формально визнає Росію ключовим гравцем «в аспекті геополітики та безпеки на глобальному та регіональному рівнях», що зумовлює потребу в урахуванні її ролі та інтересів. До 2014 р. Росія вважалася одним з десяти стратегічних партнерів ЄС. Після призупинення інституціональних відносин між ЄС та Росією цей статус не було скасовано. Офіційний сайт Представництва ЄС у Росії у розділі про політичну основу співробітництва залишив незмінними офіційні формулювання, згідно з якими ЄС вважає своїм ключовим пріоритетом будівництво «сильного стратегічного партнерства з Росією» на міцному фундаменті взаємної поваги¹¹⁴.

Криза європейської безпеки, спричинена військово-політичним втручанням Росії в Україні, стала безумовним приводом для загострення та часткового замороження відносин з ЄС. Більш глибокі протиріччя між ЄС та Росією зумовлені загостренням конкуренції європейського та євразійського інтеграційних проектів та зіткненням інтересів сторін на пострадянському просторі. ЄС і Росія мають не лише дуже різне бачення умов взаємодії, але й відмінні погляди на європейський устрій та на перспективи багатопольярного світу. Застосовані європейськими інституціями економічні обмеження щодо Росії, спрямовані головним чином проти державних банків, компаній ВПК та енергетичного сектору, мали доволі обмежений характер. Хоча санкції США та ЄС загальмували програму модернізації російських озброєнь, вони не здійснили вирішального впливу на стан російської економіки.

За умов становлення багатополюсної міжнародної системи політичні кола провідних європейських країн надають перевагу різновекторній політиці, яка розмежовує європейські інтереси по різних напрямках, таких, як відносини зі США, спільні гарантії безпеки у межах НАТО, відносини з Росією, яка й досі формально вважається бажаною ланкою «спільного економічного простору» єдиної Європи від Лісабону до Владивостока. Мета цього проекту, який все більше скидається на політичну утопію, полягала у створенні інтегрованого ринку між ЄС та РФ та у досягненні більшої взаємної сумісності їхніх економік. Проте час від часу політичні кола ЄС продовжують нагадувати про можливість відновлення діалогу щодо економічної лібералізації з Росією у разі виконання нею мінських домовленостей та врегулювання конфлікту на сході України.

¹¹⁴ Европа и Россия: Строительство стратегического партнерства. – [Електронний ресурс]: http://eeas.europa.eu/delegations/russia/eu_russia/political_relations/political_framework/index_ru.htm

Визначення змісту політики ЄС щодо Росії та оцінка сучасних тенденцій у відносинах сторін ускладнені нечіткістю загальних цілей європейської міжнародної стратегії, яка впродовж тривалого часу перебуває у перманентному пошуку адекватного балансу між фундаментальними інтересами ЄС як політико-економічної спільноти та визначенням їхньої сумісності з нормативно-аксіологічними орієнтирами у сфері зовнішньої політики та міжнародної взаємодії.

1.4. Комуністичний рух на пострадянському просторі

Після призупинення у серпні 1991 р. діяльності КПРС багато комуністів і первинних партійних організацій на всій території СРСР виступали за перегляд цього рішення, за відновлення республіканських комуністичних партій і Комуністичної партії Радянського Союзу. До кінця 1991 р. виникло кілька комуністичних організацій. 13 червня 1992 р. за ініціативою групи членів ЦК на чолі з К. Ніколаєвим і О. Прігарінім відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому М. Горбачова було виключено з партії, припинено діяльність Політбюро ЦК КПРС, ухвалено рішення про проведення XX Всесоюзної партійної конференції, яка відбулася 10 жовтня 1992 р. у Москві. Конференція підтвердила рішення Пленуму, розглянула проекти Програми і Статуту КПРС, ухваливши рішення про підготовку ХХІХ з'їзду КПРС. Він відбувся 26-27 березня 1993 р. у Москві. В його роботі взяли участь 416 делегатів від партійних організацій Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України, Естонії, самопроголошених республік Придністров'я та Південної Осетії. Виходячи з реальних умов діяльності комуністичних партій на території колишнього СРСР, з'їзд реорганізував єдину партію в Союз комуністичних партій – міжнародну суспільно-політичну організацію, покликану виробляти спільні позиції з основних питань політики комуністичних партій держав, що входили до складу СРСР, і розвитку комуністичного руху, координувати дії комуністів. СКП-КПРС був проголошений правонаступником КПРС¹¹⁵.

З березня 1993 по липень 1995 р. компартії було відновлено у всіх країнах СНД, крім Туркменістану. В деяких республіках виникло кілька комуністичних партій і рухів (Росія, Україна, Білорусь, Вірменія, Грузія). До липня 1995 р. на території колишнього СРСР діяло 26 комуністичних партій і організацій. 22 з них, які об'єднували 1 млн 300 тис. комуністів, увійшли до складу СКП-КПРС, у тому числі: Комуністична партія Росій-

¹¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, 1992–2005. – К., 2005. – С. 54–55.

ської Федерації (КПРФ), Російська комуністична робітничка партія (РКРП), Союз комуністів Росії, Російська партія комуністів, Комуністична партія Республіки Татарстан, Комуністична партія України, Союз комуністів України, Рух за демократію, соціальний прогрес і справедливість у Білорусі, Партія комуністів Республіки Молдова, Комуністична партія трудящих Придністров'я, Комуністична партія Південної Осетії, Єдина комуністична партія Грузії, Комуністична партія Абхазії, Комуністична партія Азербайджану, Союз робітників Вірменії, Комуністична партія Казахстану, Комуністична партія Таджикистану, Комуністична партія Узбекистану, Партія комуністів Киргизстану, Комуністична партія Естонії, Союз комуністів Латвії, Комуністична партія Литви¹¹⁶.

2000 р. в організації відбувся розкол, причиною якого стала спроба голови Ради СКП-КПРС О. Шеніна і групи його прихильників створити «союзну» Комуністичну партію Росії і Білорусі без участі КПРФ і Компартії Білорусі. 20 січня 2001 р. на вимогу більшості компартій, які об'єднували у своїх лавах 90% членів союзу, відбулися засідання Виконкому і Пленуму Ради СКП-КПРС. Пленум, в якому взяли участь представники 12 компартій, обрав головою Ради СКП-КПРС Г. Зюганова. На боці О. Шеніна залишилися РКРП, Союз комуністів Латвії, Компартії Таджикистану, Абхазії, Придністров'я, Естонії, Південної Осетії. Пізніше він створив «СКП-КПРС О.С. Шеніна», який 2004 р. був перетворений на унітарну Комуністичну партію Радянського Союзу, котра не мала реального політичного впливу. Після смерті лідера частина цієї організації злилася з РКРП-КПРС (лідер – В. Тюлькін), інша досі зберігає самостійність. Нині СКП-КПРС об'єднує 17 комуністичних партій з усіх колишніх республік СРСР (крім Таджикистану) та самопроголошених Абхазії, Південної Осетії і Придністров'я. Вони є самостійними політичними організаціями, їх об'єднують спільна соціально-класова природа, ідеологія (марксизм-ленінізм, пролетарський інтернаціоналізм), спільність цілей і завдань.

Головними цілями СКП-КПРС, згідно з його програмою є:

- «відновлення народовладдя у формі Рад депутатів трудящих, рад трудових колективів та інших форм самоврядування народу;
- повернення шляхом соціалістичної націоналізації великої власності: землі, природних ресурсів, ключових галузей економіки справжньому власникові – трудовому народу...;
- соціальний та економічний захист трудящих, забезпечення соціальної справедливості у суспільстві: ліквідація експлуатації і на-

¹¹⁶ Копышев Е.И. Союз коммунистических партий – КПСС. История образования, основные вехи деятельности. – [Електронний ресурс]: <http://za-socializm1.narod.ru/SOVREMMENNOSTend/SKP-KPSS.htm>

ціонального гноблення, гарантоване право на працю та винагороду за неї за кінцевими результатами, безкоштовна освіта і медичне обслуговування, доступне житло і соціальне забезпечення, єдність прав і обов'язків кожної людини;

– повернення ... на соціалістичний шлях розвитку...;

– відтворення на добровільних засадах і соціалістичних принципах союзної держави суверенних рівноправних республік братніх радянських народів»¹¹⁷.

Стратегічними програмними установками партій, які входять до СКП-КПРС, є:

– на першому етапі, у статусі опозиційних партій, – політична боротьба за повернення влади і великої власності трудящим, активна протидія будь-яким діям влади, які погіршують життя людей праці, обмежують їхні політичні і соціальні права;

– на другому, перехідному етапі, після завоювання трудящими влади – відновлення засад соціалізму, народного господарства за зростаючої ролі суспільної власності на засоби виробництва, гідного рівня життя, соціальних гарантій, відтворення союзної держави.

Далі – перехід на вищий щабель соціалізму за повного панування суспільної власності, забезпечення швидкого розвитку продуктивних сил, зростання продуктивності праці і добробуту народу¹¹⁸. СКП-КПРС підкреслює цілісність триєдиного завдання: народовладдя, соціалізм, союзна держава.

Організація заперечує об'єктивні причини розвалу СРСР, зводячи їх до підступів західних імперіалістів і зради групи керівників. Комуністи критично ставляться до існуючих інтеграційних проектів на пострадянському просторі. На їхню думку, «буржуазні плани інтеграції держав, заснованих на владі капіталу, панування приватнокапіталістичної власності, ведуть до посилення експлуатації, масового безробіття, до безправ'я і злиднів більшості людей, до втрати незалежності народів і країн»¹¹⁹. СНД ж переживає кризу, оскільки є союзом буржуазних держав, а її декларації і заяви не підтверджуються практичними справами. Тому Співдружність в її нинішньому вигляді не здатна перерости у повноцінну союзна державу.

Російсько-білоруський союз, на думку комуністів, не зміг перетворитися на єдину державу через глибокі протиріччя. Економічною основою Росії є приватнокапіталістична власність на основні засо-

¹¹⁷ Програма Союза коммунистических партий – КПСС // Политическое просвещение. – 2010. – № 1. – С. 33.

¹¹⁸ Там же. – С. 39.

¹¹⁹ Там же. – С. 43.

би виробництва, тоді як у Білорусі – власність державна. Олігархічна Росія ставить за мету заволодіння під прикриттям союзної держави ключовими підприємствами Білорусі. Комуністи критикують Кремль за те, що він ставить інтереси нафтогазових олігархів вище єдності пострадянських країн, відштовхуючи останні¹²⁰.

З початком ХХІ ст. комуністи країн СНД дещо скоригували ставлення до інтеграційних проектів, ініційованих Кремлем. Вони позитивно поставилися до Митного союзу, виступаючи за проведення референдуму про приєднання до нього, не висловлювались проти концепту «Русского мира». Комуністичні партії залишаються одним з найважливіших чинників, які виражають інтеграційні прагнення на пострадянському просторі.

СКП-КПРС приділяє багато уваги протидії «втягуванню пострадянських держав до орбіти США, ЄС і НАТО»¹²¹, рішуче виступає проти «кольорових революцій», в яких вбачає спосіб чергового перерозподілу власності між буржуазними кланами, в той час як справжня революція – це зміна соціально-політичного характеру влади і народження нового суспільного ладу¹²². Рада та Виконком СКП-КПРС приділяють багато уваги захисту Білорусі, виступаючи як проти санкцій щодо Мінська з боку ЄС і США, так і проти газових воєн, у розв'язанні яких вони звинувачують російську олігархію¹²³.

Одним з головних напрямків у діяльності СКП-КПРС вважається боротьба за збереження радянської історичної пам'яті, в першу чергу, про Велику Вітчизняну війну, Жовтневу революцію, захист Мавзолею В. Леніна та інших пам'ятників радянської епохи. На ці теми проводяться наукові конференції, семінари, виставки, військово-патріотичні акції, походи місцями бойових битв, бесіди з молоддю, творчі конкурси, спортивні змагання. Комуністами підтримується діяльність пошукових загонів, музеїв бойової слави, проявляється турбота про пам'ятники і поховання воїнів. При газеті «Советская Россия» створено Комісію з протидії фальсифікації історії, до складу якої увійшли секретар СКП-КПРС Є. Лігачов, экс-голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов, нобелівський лауреат Ж. Алфьоров та ін.

Комуністи виступають за мирний перехід до соціалізму, але визнають право трудящих на «революційне повалення буржуазного режи-

¹²⁰ Единство в действии. В Москве прошла встреча лидеров компартий стран СНГ и Прибалтики // Советская Россия. – 2007. – 23 января.

¹²¹ Политический отчет Совета Союза коммунистических партий – КПСС XXXIV съезду Союза. Доклад председателя Совета СКП-КПСС Г. А. Зюганова // Политическое просвещение. – 2010. – № 1. – С. 5–6, 16, 17.

¹²² Тетекин В. Глубокие перемены неизбежны // Советская Россия. – 2005. – 19 апреля.

¹²³ Декларация коммунистических партий // Правда. – 2012. – 14 марта.

му». Особливого значення надають поєднанню діяльності компартій в парламентах, представницьких органах влади з організацією масових протестних дій громадян, як форм класової боротьби на захист інтересів трудящих. Вибори до будь-яких органів, референдуми розглядаються комуністами як мирні форми класової боротьби¹²⁴.

Комуністичні партії на пострадянському просторі діють за дуже різних умов. У 1990-ті рр. їхня популярність була доволі високою. Це було зумовлено різким погіршенням життєвого рівня населення, глибоким розчаруванням в суті ринкової економіки, ностальгією за радянськими соціальними стандартами. До того ж, комуністи мали розгалужену партійну структуру, тиражні газети, великий резерв безкоштовних агітаторів, здатних навіть в умовах протидії владі ефективно доносити свою позицію до людей.

На початку 2000-х рр. популярність компартій у колишніх республіках СРСР почала стрімко падати. Після початку економічної кризи 2008 р. підтримка комуністів дещо зросла, але в 2010-ті рр. тенденція падіння популярності відновилася. У політику прийшли рекламні, маркетингові й PR-технології, телевізійна реклама, електронні ЗМІ, команди політтехнологів, поширився підкуп виборців. Партійному агітатору, який, до того ж, не став молодший і енергійніший, з пачкою газет у руках стає все важче конкурувати у боротьбі за електорат. Сталі симпатії до комуністів зберегли лише пенсіонери.

Сьогодні комуністичні партії представлені у парламентах Росії – 42 з 450 депутатів (вибори 2016 р.), Білорусі – 8 з 110 (вибори 2016 р.), Молдови – 21 з 101 (вибори 2014 р.) та Казахстану – 7 з 98 (вибори 2016 р.). Втратили представництво у парламентах своїх країн компартії Вірменії (з 1999 р.), Азербайджану (з 2000 р.), Киргизстану (з 2010 р.), України (з 2014 р., заборонена з 2015 р.). Така ж доля спіткала комуністів самопроголошених республік Абхазії (з 2012 р.) та Південної Осетії (з 2014 р.). Придністровська комуністична партія має одного депутата. Жодного разу не були представлені у національних парламентах після проголошення незалежності Єдина комуністична партія Грузії та заборонені компартії Литви, Латвії, Естонії, Узбекистану, Туркменістану.

У Росії комуністи займають доволі комфортну нішу «конструктивної» опозиції. КППФ було відновлено на Установчому з'їзді партії, який відбувся в Москві 13–14 лютого 1993 р.¹²⁵ З того часу партію незмінно очолює Г. Зюганов. У Статуті визначено, що КППФ є партією патріотів, інтернаціоналістів, партією дружби народів. Відстоюючи комуністич-

¹²⁴ Програма Союзу коммунистических партий- КПСС. – С. 40–41.

¹²⁵ Биндюков Н. Г. Глобализация и Россия: парадигма, социально-политический аспект и стратегия левых сил. – М., 2004. – С. 317.

ні ідеали, КПРФ захищає інтереси робітничого класу, селянства, інтелігенції, всіх людей праці¹²⁶.

Стратегічною метою партії проголошено побудову в Росії оновленого соціалізму, соціалізму XXI століття. Принципове значення для політичного позиціонування партії має програмне положення про відтворення «братнього Союзу радянських народів»¹²⁷. Стрижневою в ідеології і політичній практиці КПРФ є державно-патріотична ідея, яка іноді набуває гротескних форм. Зокрема, Г. Зюганов зводить період радянської історії до «троїстої системи дореволюційної Російської держави: Бог, цар і Вітчизна»¹²⁸, а анексію в Україні Криму та Севастополя трактує як етап на шляху до «відновлення зруйнованої союзної Вітчизни»¹²⁹. На його думку, поза союзною державою народи країн колишнього СРСР приречені на різні форми колоніальної залежності¹³⁰.

Критики КПРФ «зліва» відзначають, що партія перетворилась на суто парламентську, «вбудувалась» в політичну систему капіталістичної Росії у вигляді «конструктивної» опозиції, закидають відмову від революційних методів боротьби (відома фраза Г. Зюганова: «Росія вичерпала свій ліміт на революції»), диктатури пролетаріату, визнання приватної власності, російсько-націоналістичні погляди, зближення з церквою, поширення ідей про ворожість західної і слов'янської цивілізацій тощо¹³¹.

Єдиною пострадянською країною, де комуністам вдалося повернутися до влади, була Молдова. У 2001–2009 рр. Партія комуністів Республіки Молдова (ПКРМ) була правлячою, а її лідер В. Воронін обіймав посаду президента країни. Фактично це був перший в Європі своєрідний тест на саму можливість комуністів вирішувати завдання загальнонаціонального масштабу в умовах ринкового демократичного суспільства¹³².

¹²⁶ Устав политической партии «Коммунистическая партия Российской Федерации». – [Электронный ресурс]: <https://kprf.ru/party/charter>

¹²⁷ Программа Коммунистической партия Российской Федерации. – [Электронный ресурс]: <https://kprf.ru/party/program>

¹²⁸ Зюганов Г. Держава. – М., 1994. – С. 50.

¹²⁹ Г. А. Зюганов: «Наша главная задача – возрождение порушенного союзного Отечества». Лидер КПРФ подвел итоги весенней сессии Госдумы. – [Электронный ресурс]: <https://kprf.ru/party-live/cknews/132712.html>

¹³⁰ Политический отчет Совета Союза коммунистических партий – КПСС XXXIV съезду Союза. Доклад председателя Совета СКП-КПСС Г. А. Зюганова. Указ. соч. – С. 22–23.

¹³¹ Див.: Гарифуллина Н. Анти-Зюгинг. Зюгановщина как оборотная сторона горбачевщины. – М., 2004. – 766 с.; Сапрыкин В. А. Современный правый оппортунизм и «русский вопрос» // Марксизм и современность. – 2006. – № 1–2. – С. 195–212; Марксизм и современность. – 2013. – № 1–2; Прибыткова Л. «Русский лад» или классовая борьба? 01.12.2013. – [Электронный ресурс]: // http://www.og.com.ua/Pribytkova_zyugadov_lad.php; «Русский Мир» Никитина – апофеоз реакционного мещанства. 06.12.2008. – [Электронный ресурс]: <http://www.cprf.info/news/articles/we/53161.html>

¹³² Социализм: XXI век / И. И. Мигович (руков. авт. колл.) и др. – К., 2013. – С. 431–433.

Після переходу в опозицію ПКРМ намагалася перехопити ініціативу і задавати тон в політичному житті, проводила масові акції протесту, бойкотувала засідання парламенту. Партія пережила кілька розколів, з її складу вийшли нинішній Президент Молдови, засновник Партії соціалістів Республіки Молдова І. Додон, экс-прем'єр-міністр З. Гречана, лідер Демократичної партії Молдови М. Лупу, один з головних партійних ідеологів М. Ткачук та інші харизматичні політики. На виборах 2014 р. ПКРМ посіла лише третє місце, здобувши 21 мандат. Порівняно з виборами 2010 р. партія втратила дві третини прибічників. В. Воронін почав схилитись до переходу на «конструктивні» позиції по відношенню до влади¹³³. Його неодноразово звинувачували у тісних стосунках з найбільшим олігархом Молдови В. Плахотнюком. 2016 р. 14 депутатів від ПКРМ залишили фракцію, приєднавшись до урядової проєвропейської коаліції.

У низці країн СНД комуністичні партії балансують на межі підтримки антидемократичних, авторитарних режимів і позиціонуванням себе в ролі «конструктивної» опозиції, яка задоволена своїм місцем в політичній системі і реально не претендує на владу.

Партія комуністів Білорусі 1996 р. розкололася. Частина членів, які підтримували політику президента О. Лукашенка, вийшла з неї, створивши нову політичну структуру – Комуністичну партію Білорусі (КПБ). КПБ згодом перейшла на соціал-демократичні та єврокомуністичні позиції, змінивши назву на: «Білоруська партія лівих «Справедливий світ». КПБ підтримує політику О. Лукашенка¹³⁴. Ця підтримка приносить дивіденди. Так у 2016 р. лідера партії І. Карпенка було призначено на посаду міністра освіти Республіки Білорусь.

Найбільшою комуністичною організацією на території колишнього СРСР, нараховуючи близько 1% від населення держави, є Комуністична партія Таджикистану (КПТ)¹³⁵. З 1991 по 2016 рр. її очолював Ш. Шабдолов. За часів громадянської війни 1992–1997 рр. КПТ підтримувала уряд проти прихильників радикального ісламу. Пізніше перебувала у «конструктивній» опозиції до Президента Е. Рахмона, регулярно втрачаючи кількість прибічників на кожних наступних виборах. Ш. Шабдолов заявляв: «Ми не противники особисто президента, ми противники економічної реформи, яка шкодить людям»¹³⁶. Коли Е. Рахмон на початку

¹³³ Тодуа З. Падение: История о том, как и почему Партия коммунистов Республики Молдова отказалась от победы. – [Електронний ресурс]: <http://svom.info/entry/527-padenie-istoriya-otom-kak-i-pochemu-partiya-kommu/>

¹³⁴ Политические партии Беларуси – необходимая часть гражданского общества: Материалы семинара / Авт.-сост: А. Федута, О. Богущкий, В. Мартинович. – Минск, 2003. – С. 34–40.

¹³⁵ Коммунистическое движение Таджикистана: итоги, уроки и перспективы. 06.08.2015. – [Електронний ресурс]: <http://krasnoe.tv/node/25910>

¹³⁶ Шоди Шабдолов: «Никто нам не закрывал рты». 23.05.2016. – [Електронний ресурс]: <http://rus.ozodi.org/a/27751268.html>

2010-х рр. розпочав демонтаж пам'ятників і перейменування топонімів радянської доби, стосунки лідера КПТ з владою зіпсувалися. У ЗМІ почали лунати голоси, що комуністи втратили авторитет у суспільстві, що немає потреби у «партії з чужою таджицькому народіві ідеологією». На виборах 2015 р. КПТ вперше не здолала 5-відсотковий бар'єр, але два її представники перемогли в одномандатних округах. Влітку 2016 р. Шабдолова змінив більш лояльний до влади І. Талбаков, який закликав згуртуватися навколо президента. Після його смерті з січня 2017 р. обов'язки голови ЦК КПТ виконував доктор економічних наук М. Насимов¹³⁷, а в квітні 2017 р. новим лідером було обрано М. Абдуллоєва¹³⁸.

Комуністична партія Азербайджану теж позиціонує себе у ролі конструктивної опозиції. Вона підтримує дії влади, спрямовані на поліпшення добробуту трудового народу, на економічний розвиток країни, на забезпечення територіальної цілісності Азербайджану, водночас вимагаючи від уряду здійснення соціальної політики в інтересах, перш за все, трудового народу¹³⁹.

Низка компартій діють в особливих, нелегальних умовах. Під забороною знаходиться діяльність комуністів в Туркменістані та Узбекистані. У грудні 2002 р. лідеру комуністів Туркменістану С. Рахімову було висунуто звинувачення у співучасті у замаху на президента С. Ніязова. 2003 р. його було засуджено до 25 років тюремного ув'язнення¹⁴⁰.

2011 р. в судовому порядку за участь в незареєстрованому опозиційному русі «Народний фронт» припинено діяльність Комуністичної партії Казахстану. Це позбавило її можливості брати участь у парламентських виборах¹⁴¹. Ухвалою суду від 4 вересня 2015 р. КПК ліквідовано через «невідповідність вимогам законодавства»¹⁴². У парламенті Казахстану представлена Комуністична народна партія Казахстану, яка виникла у результаті розколу КПК у 2004 р. і не входить до СКП-КПРС.

Фактично напівпідпільно існує Єдина комуністична партія Грузії, яка підтримала дії Росії під час російсько-грузинської війни 2008 р.¹⁴³

¹³⁷ Исполняющим обязанности председателя Коммунистической партии Таджикистана утвержден Мирзоазим Насимов. 19.01.2017. – [Електронний ресурс]: <https://kprf.ru/international/ussr/161660.html>

¹³⁸ Кто он, новый лидер таджикских коммунистов? 25.04.2017. – [Електронний ресурс]: <https://news.tj/ru/news/tajikistan/politics/20170425/kto-on-novii-lider-tadzhikskih-kommunistov>

¹³⁹ Компартия Азербайджана сегодня. – [Електронний ресурс]: <http://www.comparty.by/kompartiya-azerbaydzhana-segodnya>

¹⁴⁰ Социализм: XXI век. Указ. соч. – С. 429.

¹⁴¹ Там же. – С. 426.

¹⁴² Коммунистическую партию Казахстана ликвидировали по решению суда. 04.09.2015. – [Електронний ресурс]: <https://www.nur.kz/878575-kommunisticheskuyu-partiyu-kazakhstana.html>

¹⁴³ Грузинские коммунисты объявили Саакашвили фашистом и начали «сталинский призыв в партию». 11.05.2009. – [Електронний ресурс]: http://ruskline.ru/news_r1/2009/05/11/gruzinskie_kommunisty_ob_yavili_saakashvili_fashistom_i_nachali_stalinskij_prizyv_v_partiyu_n/

У низці країн пострадянського простору (Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Росія) існує по кілька комуністичних партій. Більшість з партій-клонів штучно створені владою.

Нині комуністичний рух на пострадянському просторі перебуває у стані глибокої системної кризи. Вплив комуністів на політичне життя у більшості цих країн майже дорівнює нулю, в інших стрімко падає.

Основними причинами втрати комуністами популярності є:

- зміна демографічної ситуації (вимирання представників старшого покоління – основного ресурсу комуністів);

- різке скорочення кількості промислового пролетаріату, розпад великих трудових колективів у містах та селах;

- незмінність партійних лідерів, відсутність механізму оновлення керівних органів;

- відмова від революційних гасел, перетворення на партії парламентського типу, втрата підтримки вулиці, неготовність до активних протестних дій;

- консерватизм та ідеологічний застій, ностальгічна орієнтація заходів, яка не забезпечує притоку молоді;

- відмова від перегляду й переоцінки трагічних та злочинних сторінок минулого, реінкарнація сталінізму на початку ХХІ ст.;

- відверто проросійська орієнтація компартій більшості країн СНД, за винятком ПКРМ;

- схильність до угодовства з владою, особливо з авторитарними правителями;

- експлуатація соціальних, «лівих» гасел іншими політичними силами, створення партій-клонів;

- тиск з боку влади, використання адмінресурсу та фальсифікації на виборах, шалена антикомуністична пропаганда, системна дискредитація комуністів у ЗМІ.

Якщо на Заході переродження «лівих» партій набуло форми капітуляції перед неолібералізмом, то на пострадянському просторі вони часто скочуються на консервативні позиції, підтримуючи мілітаризм, державність, культ вождів, консервативну мораль і бюрократичну регламентацію. Основним маркером належності до комуністичного руху виступає ностальгія за СРСР. Незважаючи на різницю умов, за яких працюють комуністи країн СНД, різний авторитет у суспільстві, на пострадянському просторі немає іншої політичної сили, крім компартій, яка б була присутня майже у всіх республіках колишнього СРСР.

РОЗДІЛ 2

РЕГІОНАЛЬНІ ДИСКУРСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

2.1. Рушійні сили та зміст соціально-політичних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи

Розвиток країн Центрально-Східної Європи – Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини¹ – багато в чому є прикладом переходу від авторитарного політичного режиму до демократичного з найменшим з-поміж усіх інших посткомуністичних країн рівнем витрат і втрат на цьому шляху. Нині ці країни перебувають у фазі консолідації демократії, за низкою параметрів (верховенство закону, чіткий поділ влади, впливове, незалежне від держави громадянське суспільство, демократична конституція, плюралізм політичних акторів та інститутів, дотримання прав людини і політичних прав, свобода ЗМІ і політичних асоціацій) загалом відповідаючи критеріям «сталих демократій»

Соціально-політична модернізація країн ЦСЄ відбувається переважно під впливом соціокультурних факторів: у першу чергу, політичної культури та політичної свідомості. Водночас у трансформаційно-модернізаційних процесах тут велику роль відіграє грамотне застосування інструментальних можливостей демократії, що уможливило відносно безболісний відхід від авторитарного режиму. Звісно, ці країни теж не оминули так званих «проблем росту», які до цих пір дають-ся взнаки у вигляді політичних криз, корупційних скандалів тощо.

Говорячи про рушійні сили соціально-політичної модернізації у країнах ЦСЄ, слід вести мову насамперед про тривалі традиції взаємодії політичних акторів, які почали формуватися ще за часів панування авторитарних режимів. Зокрема, великий вплив на перебіг демократичного транзиту мали моделі взаємодії влади і опозиції, яка сформувалася задовго до радикальної зміни державно-політичної парадигми.

Як відомо, перші організації антитоталітарного спрямування у країнах ЦСЄ з'явилися ще у 50-х роках ХХ ст. Змістом боротьби опозиціо-

¹ Сучасна ЦСЄ – це група країн від Балкан і до Балтії, які нещодавно приєдналися до ЄС. Хоча у політичному сенсі до ЦСЄ відносять країни Вишеградської групи – Польщу, Словаччину, Чехію та Угорщину. Тому далі у тексті оперуватимемо поняттям ЦСЄ стосовно цих чотирьох країн.

нерів в той час була боротьба за лібералізацію політичних режимів. Тогочасні опозиційні – дисидентські – рухи діяли у форматі мережі неформальних ініціатив. Влада намагалася їх придушити, і це породжувало політичне протистояння. Найвищий рівень протистояння влади і опозиційних організацій спостерігався у Польщі та Угорщині. У Польщі намагання керівника ПОРП Е. Герека (1970–1980) протистояти громадським ініціативам наштовхнулися на серйозний опір. В Угорщині навіть відносно лояльний режим Я. Кадара (1956–1988) був далекий від того, щоб миритися з опозиційним рухом. Але політика компромісу, яку сповідував цей державний діяч, давала опозиції певні можливості для маневрування. З опозиціонерами боролися шляхом позбавлення права друкувати їхні праці, обмеження їхніх виступів (як форми спілкування з громадськістю) тощо. Більш жорсткою була політика чехословацької влади. Відтак, у Чехословаччині дисидентство набуло форм індивідуального протесту. Намагаючись локалізувати початкові форми громадянської активності, комуністичні уряди вдавалися не до заборони, а до регламентації діяльності різноманітних соціальних ініціатив – профспілок, освітніх організацій, творчих спілок та ін.

Погіршення економічної ситуації на початку 1980-х рр. спричинило ескалацію політичного протистояння і стрімке зростання кількості опозиціонерів. Найбільшого розмаху опозиційні рухи досягли у Польщі та Угорщині (польська «Солідарність» наприкінці 1981 р. налічувала 9 млн 447 тис. членів²). Рівень розвитку суспільно-політичних рухів безпосередньо позначився на способах зламу авторитарної системи у країнах ЦСЄ. Мали місце дві типові моделі демократичного переходу.

У Польщі та Угорщині це була реформа, узгоджена між владою та опозицією, за якої частина правлячої авторитарної еліти добровільно відмовилася від влади за високого рівня політичного плюралізму і широкого розмаху руху реформаторів всередині правлячого режиму, які здобули перевагу над консерваторами, противниками змін. У Чехословаччині модель переходу кваліфікується як абдикація. У цьому випадку процедурного консенсусу на стадії формування протоінститутів (неформальних «правил гри» влади і опозиції) не відбулося, що призвело до стрімкого розпаду авторитарної системи. Незважаючи на це, і Чехії, і Словаччині вдалося сформувати конструктивну опозицію в інший спосіб. На відміну від Польщі та Угорщини, взаємодія влади та опозиції у цих країнах тривалий час велася за принципом гри «з нульовою сумою». Це пояснюється відсутністю паритету у співвідношенні правлячих та опозиційних сил. Останні чинили слабший тиск на владу. Коли у 1989 р. комуністичний режим у Чехословаччині посипався внаслідок

² Польща. Вопросы и ответы: Справочник. – М., 1991. – С.124.

док процесів, аналогічних тим, що відбувалися у Польщі та Угорщині, та впливу спільних явищ контекстуальної природи, правляча політична еліта змушена була піти на запуск нових політичних процедур, які стосувалися проведення вільних виборів, запровадження посади президента, внесення принципових змін до конституції та ін.

Наслідком цих процесів стала масова ротація кадрів у середовищі політичних еліт, що дало можливість «обнулити ситуацію», сформувавши 1990 р. досить однорідні уряди. Це, своєю чергою, сприяло, доволі динамічному демократичному транзиту. Утворення однорідного прошарку учасників політичного процесу і зумовлена цим фактором відсутність проблеми досягнення консенсусу з приводу правил політичної гри і пов'язаної з ним проблеми «дурної безкінечності» не потребували відповідного переговорного процесу по узгодженню інтересів сторін, які велися у Польщі та Угорщині. Необхідна інституційна умова демократичного транзиту в Чехословаччині була, забезпечена іншими, ніж у країнах з договірним типом переходу, способом, загальної згоди щодо нових правил гри тут було досягнуто шляхом незадекларованого консенсусу. Наявність конструктивної опозиції у формі протойнституту, характерне лише для посткомуністичних країн, де мав місце договірний тип політичного переходу. Він закладав передумови для формування спочатку правил процедурного консенсусу стосовно основоположних політичних інститутів, згодом – самого процесу досягнення процедурного консенсусу через: регулярне проведення конкурентних виборів; рівні можливості претендувати на заняття виборних посад; відсутність репресій стосовно політичної опозиції; право на створення незалежних асоціацій та організацій; вільний доступ до джерел альтернативної інформації; наділення вибраних посадових осіб конституційним правом контролю за урядами. Ці правила склали основу договірних відносин, які лягли в основу політичних інститутів на підставі запровадження нових конституційних положень (через прийняття нових конституцій або внесення змін до чинних конституцій), перейшовши з часом у нормативні політичні практики³.

Нове інституційне середовище включало в себе принципово іншу структуру державної влади та рівні повноважень її суб'єктів, незалежні судову систему та ЗМІ, інститут виборів, партійно-виборчу систему та ін. Кожен із цих елементів і всі вони у сукупності сприяли впровадженню нових «правил гри» на основі політичної конкуренції. Подальший розвиток принципів політичної конкуренції виявився можливим завдяки запровадженню парламентських (у Словаччині до 1999 р., Че-

³ Романюк А. С., Литвин В. С., Панчак-Бялоблоцка Н. В. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз. – Львів, 2014. – С. 11–20.

хії та Угорщині) республік. Така форма державного правління де-факто стимулює процеси політичної конкуренції через наділення парламентів широкими повноваженнями установчого характеру, до яких належить право формування уряду, конструктивний вотум недовіри, право поточного коригування складу уряду тощо. У Польщі процеси політичної конкуренції було винесено за межі парламенту, проте запровадження напівпрезидентської форми державного правління з 1992 р. відповідно до положень Малої Конституції і намагання Президента Л. Валенси сконцентрувати максимум повноважень у руках президента зазнали фіаско. На початку 1990-х рр. для Польщі характерним був так званий суперпарламентаризм, який ґрунтувався на солідному авторитеті парламентських партій та на суттєвому обмеженні повноважень президента, яке було здійснено на основі Конституції 1997 р.

Другим чинником, який стимулював динамічну соціально-політичну модернізацію, на наш погляд, було запровадження ефективних механізмів інкорпорації політичного класу – виборчих систем – до парламентів і до інших представницьких органів влади. З точки зору політичної інституціоналізації важливою є стабільність встановлених правил гри, особливо, тих, які стосуються базових принципів і способів формування органів влади. Йдеться про максимальне зниження рівня змінності виборчого законодавства, усунення диспропорцій, стабілізація партійних систем, зниження транзакційних витрат у ході легіслативного процесу (процесів політичної легіслатури і політичної легітимації)⁴. Інституціоналізація норм класичного парламентаризму сприяла стабілізації парламентів і зниженню рівня політичних конфліктів, які вдалося локалізувати переважно у стінах парламентів. Більшою мірою це стосується Угорщини⁵, меншою – Польщі та Словаччині, де умови для можливої дестабілізації легіслатур значно вищі через вищу роль голів держав в ухваленні рішень. Дещо вибивається із загального контексту Чехія, де періодична дестабілізація парламентської системи, на думку І. Тарасова, не пов'язана з проблемою інституціонального вибору, а є наслідком тотальної партизації політики⁶.

Поряд з об'єктивними причинами, які супроводжували процеси соціально-політичної модернізації, безпосередній вплив мали

⁴ Абдуллаева Ю. М. Институциональные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы: дис. канд. полит. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 45.

⁵ Frank K. A Political Analysis of the Post-2010 Rise of Nationalism in Hungary / Paper presented at the second Politics and International Relations Undergraduate Research Conference, University of Manchester, 30th April 2015. – P. 1–44.

⁶ Тарасов И. Институциональное развитие стран ЦВЕ: дис. ...канд. полит. наук. – Саратов, 2008. – С. 25.

процедурні та структурні фактори (за А. Мельвілем)⁷. У країнах ЦСЄ формування процедурних факторів відбулося за вкрай розбалансованих політичних систем, ускладнених правовим вакуумом, тобто, за умов, за яких політичні актори були змушені ухвалювати спеціальні політичні рішення з метою зниження рівня політичних ризиків, породжуваних розбалансованою політичною системою, впорядковуючи в такий спосіб «політичний хаос», неминучий після зламу попередньої системи. На цьому етапі визначальну роль відіграли політичні лідери, як ті, хто представляв правлячі політичні сили, так і ті, хто представляв опозиційні кола. Спільними зусиллями їм вдалося втримати ситуацію під контролем, стримуючи політичне свавілля, джерелом якого виступали передусім радикали. Для транзитних країн найважливішим моментом був вихід з невизначеності⁸. Динаміка і характер розвитку інституціональних умов визначали динаміку і характер еволюції політичних акторів. Зрештою, співвідношення сил між владою і опозицією, які не були монолітними, маючи у своїх лавах як поміркованих, так і радикально налаштованих членів, визначила подальший тип політичної взаємодії.

Соціально-політичну модернізацію в країнах ЦСЄ можна визначити як **політику консолідації**, яка можлива за умови створення відповідної конфігурації політичних інститутів, а саме: типу виборчої системи і форм політичної участі, посередництвом яких реалізується залучення громадян до вироблення суспільно значущих рішень; способів формування урядів і рівень їхньої легітимності; ступеня консолідованості політичного класу щодо національних інтересів цих держав і наявність груп вето, здатних заблокувати захист або підтримку забезпечення відповідних національних інтересів; рівня соціальної активності, який має релевантні форми та, відповідно, співвідношення релевантних і нерелевантних форм політичної участі; якість державної бюрократії.

Політика консолідації формувалася за рахунок:

– по-перше, змін у конституціях, а саме створення адекватної конфігурації політико-правових інститутів, ухваленням необхідних процесуальних законів, які забезпечили повноцінність затверджених на конституційному рівні політико-правових процедур;

– по-друге, підтриманням доволі високого (хоча й не без коливань) рівня політичної довіри до органів державної влади (на рівні 23–40%, що прийнято вважати нормою для «сталих» демократій;

⁷ Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис. – 1998. – № 2. – С. 6–38.

⁸ Роуз Р. «Як розуміти посткомуністичні перетворення». Підхід «із глибини» / Пер. з англ. В. В. Вишневого – К., 2012. – 317 с.

– по-третє, підтриманням високого рівня консолідації навколо стратегічних політичних пріоритетів, а саме – підтримка вектору суспільно-політичних трансформацій (демократія, ринкова економіка), зовнішньополітичні орієнтації (євроатлантична інтеграція), які не були предметом політичного протистояння (політичні актори сперечалися переважно щодо тактичних кроків у реалізації цієї політики);

– по-четверте, створення умов для розвитку релевантних форм політичної участі, завдяки чому підтримувалася висока легітимність інструментів демократії (вибори), правлячих партій, політичних рішень, відчуття особистої причетності громадян до реалізації державної політики;

– по-п'яте, завдяки послідовній реалізації євроатлантичного вектору у зовнішній політиці та набуттю статусу «країн-неофітів» у країнах ЦСЄ реалізовувалася так звана «модель зовнішніх стимулів», завдяки чому вони отримали всебічну підтримку від ЄС для реалізації національних модернізаційних проєктів. Останній факт створив позитивне зовнішнє тло для реалізації консоціальної політики.

При формуванні нової конфігурації політико-владної моделі у всіх країнах регіону з пострадянським (у термінах А. Медушевського) типом конституціоналізму виявився гострий конфлікт двох тенденцій: демократизації (як влади більшості) і ліберального конституціоналізму (основний принцип якого – гарантія прав особистості). Соціально-політична модернізація передбачала проведення непопулярних економічних реформ, через що у країнах ЦСЄ значною популярністю користувалися популістські партії, а сам феномен популізму – невинуватих обіцянок швидкого покращення ситуації за неможливості здійснити їх – перетворився на реальну загрозу⁹. Це істотно уповільнило прийняття нових конституцій, наслідком чого стала тривала, не завжди продуктивна робота конституційних комісій та асамблей.

Затягування у часі прийняття конституцій (у Польщі конституцію було прийнято лише 1997 р., в Угорщині – 2011 р.), окрім негативного, мало й певний позитивний момент: воно дало можливість узгодити найважливіші конституційні положення, необхідні для проведення консоціальної політики, а саме: перевагу було надано парламентській, а не президентській формі правління, хоч у ряді випадків президентів було наділено значними повноваженнями (Польща). Причина цього полягає переважно у побоюванні відновлення авторитарних режимів, що завжди спираються на інститут сильної президентської вла-

⁹ Медушевский А. Н. Теория конституционных циклов. – М., 2005. – С. 221–222.

ди. У Польщі повноваження президента не перевищують, а швидше поступаються повноваженням президента у класичній змішаній (парламентсько-президентській) системі.

Істотну роль для оновлення політичного класу відіграла люстрація, до якої країни ЦСЄ вдалися у 1990-і рр. Часом люстрація набула рис «дикої», виявляючись у формі комунофобії, проте вона призвела до істотного оновлення політичного класу, а також до того, що соціально-політичні поділи за ідеологічною ознакою, у підґрунті якої лежало протиставлення демократичних політичних сил і сил, зорієнтованих на реставрацію соціалістичного минулого, викорінювалися силоміць. Звісно, це неоднозначно сприймалося громадянами, проте такий захід істотно нівелював вплив посткомуністичних політичних сил і дав можливість країнам ЦСЄ здійснювати радикальні реформи.

Спільною рисою політики посткомуністичних країн є зростаючий (часто – вирішальний) вплив фінансово-промислових груп (олігополій) як політичних акторів, які наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. почали інкорпоруватися у політичний клас. Країни ЦСЄ не є виключенням із цього правила, хоча рівень впливу фінансових об'єднань був і залишається тут значно нижчим, ніж у Росії чи Україні. У країнах ЦСЄ влада, політика, політичні партії не було «приватизовано» великим бізнесом. Однією з важливих причин того, що сталося саме так, а не інакше, слід, на наш погляд, вважати застосовану модель приватизації. Ці країни, за виключенням Чехії, не пішли шляхом ваучерної приватизації, яка, як відомо, призводить до олігархізації економіки і до наступної монополізації політики фінансово-промисловими групами. Встановлені обмеження на скуповування акцій підприємств унеможливили формування у країнах ЦСЄ такого феномену як «олігархи». У Польщі, приміром, станом на 2002 р. лише дві людини були офіційними доларовими мільярдерами – Я. Кульчик та О. Гудзовати.

Вагомим стимулом формування належної «матриці» консоціальної політики стало посилення міжнародної взаємодії, індукованої насамперед прагненням країн ЦСЄ до інкорпорації у міжнародні політичні та економічні структури. У країнах ЦСЄ підтримка ззовні мала різні форми – від співпраці у проведенні окремих заходів до опосередкованої дипломатичної, політичної, інформаційної підтримки країни-реципієнта країнами-донорами. Зокрема, економічну допомогу, здійснювану, насамперед, через значні обсяги західних інвестицій і зростання товарообігу, Т. Карозерсом було оцінено у 50–100 млрд дол. лише впродовж 1990-х рр.

Неабияке політичне значення для успішної модернізації мала переорієнтація зовнішньої політики на ЄС та НАТО з перспективою набуття членства у них. У літературі, присвяченій європейській інтеграції, під впливом ЄС на країни-кандидати («країни-неофіти»), це здебільшо-

го називають європеїзацією. Прагнення більшості країн ЦСЄ вступити до ЄС уможливило безпрецедентний вплив на реструктуризацію їхніх інституцій та цілої низки публічних політик, обумовлений великою кількістю і обов'язковістю виконання правил, пов'язаних з членством¹⁰. Зокрема, членство в ЄС вимагає доказів здатності впровадити увесь *acquis communautaire*, який містить 80 тис. сторінок законодавчих документів. Таким чином євроінтеграційний фактор став фактором «підтягування» розбалансованих політичних і економічних систем країн ЦСЄ до вищого інституційного рівня. Досягти критеріїв членства в ЄС було неможливо без якісних інституційних і функціональних змін усіх соціальних систем країн ЦСЄ. Залучення країн ЦСЄ до ЄС дозволило їм суттєво змінити як систему державного управління, так і механізми інкорпорації та функціонування політичного класу.

Рішення Копенгагенського саміту (червень 1993 р.) і визначення політичних критеріїв членства, відомих як «копенгагенські критерії», стали каталізатором для розвитку новостворених політичних інститутів і для використання демократичних процедур, насамперед, виборів, як способу ротації політичного класу, політичної конкуренції, впорядкування «правил гри» політичних акторів тощо. Це дає підстави вважати модель соціально-політичної модернізації в країнах ЦСЄ екзогенно-ендогенною.

Досягнення політичного консенсусу було, на наш погляд, ще однією умовою успішної модернізації. Парламентський корпус у країнах ЦСЄ формувався, перш за все, під впливом виборчих систем, які у всіх них, окрім Угорщини (де застосовується змішана мажоритарно-пропорційна лінійна виборча система у співвідношенні 25:75), є пропорційні, хоч і застосовуються у кожній з них у різних модифікаціях. Спільною ознакою є система відкритих партійних списків з преференційним голосуванням¹¹. У Польщі на виборах до Сейму (нижньої палати парламенту) з 1991 р. діє пропорційна систему списків, модифікована у пропорційну систему змішаних преференційних списків. 391 мандат розподіляється у 37 регіональних багатомандатних виборчих округах, ще до 69 мандатів – в єдиному національному виборчому окрузі. Розмір регіональних округів (від 7 до 17 мандатів) встановлено пропорційно до кількості населення у них. Відкриті списки партій/блоків у регіональних округах мають складатися щонайменше з десяти кандидатів, закриті списки у національному окрузі – з 35 кандидатів.

¹⁰ Шіммельфеннінг Ф., Зедельмаєр У. Європеїзація Центральної та Східної Європи. – К., 2010. – С. 5.

¹¹ Reschova J. Parliamentary Scrutiny and Constitutional Review // *European Journal Transformational Studies*. – 2015. – Vol. 3. – № 1. – P. 27–36.

У Словаччині з 1990 р. (коли вона ще була в складі Чехословаччини) на виборах до парламенту застосовується пропорційна система з напіввідкритими списками. У 1998 р. її було модифіковано: замість чотирьох регіональних багатомандатних виборчих округів створено один загальнонаціональний (у ньому обирають усіх 150 депутатів Національної ради); партії/виборчі блоки можуть пропонувати у списках кількість кандидатів, яка відповідає формальному складу парламенту¹².

У Чехії з 1990 р. (коли вона ще була частиною Чехословаччини) на виборах до Палати депутатів (нижньої палати парламенту) незмінно використовується пропорційна система списків. У 2002 р. пропорційну виборчу систему Чехії було суттєво модифіковано: збільшено до чотирнадцяти кількість багатомандатних виборчих округів (розмір кожного з них на виборах у 2002–2010 рр. коливався від 5 до 25 мандатів); до чотирьох збільшено кількість преференційних голосів виборців у регіональних партійних списках (унаслідок цього було лімітовано відкритість списків партій/виборчих блоків як таких); збільшено електоральні бар'єри для виборчих блоків (для блоків з двох партій – до 10%, для блоків з трьох партій – до 15%, а для блоків з чотирьох та більше партій – до 20%); скасовано національний електоральний рівень розподілу мандатів. Все це сприяло додатковому приросту мандатів великих партій та інституціоналізації партійно-виборчої системи.

На виборах до Сенату діє мажоритарна виборча система абсолютної більшості, коли для перемоги будь-якого кандидата в одномандатному виборчому окрузі йому слід отримати підтримку більше половини дійсних голосів виборців округу. Якщо цього не стається, упродовж шести днів проводять другий тур виборів, участь у якому беруть два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів виборців в першому турі. Переможцем другого туру виборів вважають того кандидата, який отримує просту більшість голосів.

Особливістю залежної/непаралельної змішаної виборчої системи або так званої системи змішаного членства в Угорщині є механізм коригування окремих складників виборчої системи, на підставі якого мандати, отримані у мажоритарному складнику, прив'язують до розподілу мандатів у пропорційному складнику змішаної системи. У 2010–2011 рр. виборчу систему Угорщини було змінено. Номінальний склад Національних зборів скорочено з 386 до 199 мандатів (передбачено фіксовану можливість обрання тринадцяти депута-

¹² Панчак-Бялоблоцка Н. Політична структуризація парламентів країн Центральної Європи: монографія. – Львів, 2014. – С. 163–168.

тів для представництва національних меншин). Спрощено залежний/непаралельний варіант системи змішаного членства. Замість мажоритарного складника змішаної системи на підставі абсолютної більшості запроваджено мажоритарний складник на основі відносної більшості. Анульовано регіональний електоральний рівень і закрито регіональні партійні списки. Змінено кількість і розмір виборчих округів: одномандатних округів передбачено 106, багатомандатних – один загальнонаціональний (його розмір – 93 мандати). Угорську виборчу систему нерідко критикують як таку, яка «завдає шкоди демократії»¹³.

Виборчі системи у поєднанні з парламентським принципом формування уряду (за винятком Польщі, де застосовується принцип «раціоналізованого парламентаризму») дозволили країнам ЦСЄ домогтися досить високого рівня відповідальності парламентських партій та значного ступеня їхнього впливу на органи виконавчої влади. Ця обставина дає підстави вважати вибори основним політичним ліфтом у процесі формування представницької влади.

Країни ЦСЄ є парламентськими республіками, хоча в Польщі за рахунок принципу «раціоналізованого парламентаризму» позиції президента посилюються у разі зниження рівня структурованості парламенту. Впродовж постсоціалістичної чверті століття у країнах ЦСЄ активно відбувалася професіоналізація парламентського корпусу. На відміну від пострадянських республік, рівень спадкоємності тут набагато нижчий. Кількісні показники громадських організацій співвідносні з європейськими країнами «сталого» демократії. З переходом до політичного плюралізму і запровадженням спрощеної процедури реєстрації політичних партій партійний генезис у країнах ЦСЄ розвивався стрімко, нині у кожній з них нараховується більш ніж по сто партій. За політичним спрямованістю та соціальним складом як партії, так і громадські організації представляють інтереси усіх груп населення.

Рівень фрагментації правлячих партій в Угорщині, Чехії, Словаччині (з 2012 р.) після формування однопартійного уряду за підсумками чергових виборів є незначним. Це підтверджує високий рівень інституціоналізації партійної системи у всіх країнах, крім Польщі, де цей елемент демократичного устрою розвивається нерівномірно¹⁴. Про ступінь розвитку політичних партій як важливого структурного компонента політичного поля і як показник якості політичного кла-

¹³ Романюк А. С., Литвин В. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. – Львів, 2016. – С. 163–167.

¹⁴ Там само. – С. 166.

су свідчить якість і роль опозиції. Впливова опозиція характерна для всіх чотирьох країн регіону. Найвищий рівень політичної конкуренції має місце у Чехії (по лінії «ліві» – «праві»), дещо нижчий – в Угорщині, Польщі, Словаччині¹⁵. Середній показник підтримки виборцями опозиційних партій становить 40,5%, у той час, як підтримка правлячих партій сягає позначки у 46,9%. Ці дані свідчать про високий рівень політичної структуризації та інституціоналізації парламентських партій.

У жодній з країн регіону правлячі партії не домінують над опозиційними (лише у Польщі після виборів 2015 р. сформовано однопартійний уряд партією «Право і Справедливість»). У Чехії та Польщі партійні системи з огляду на ідеологічні програмні положення їхніх учасників є різновекторними. Це забезпечує стабільну конкуренцію парламентських партій. Серед країн ЦСЄ з точки зору репрезентації правлячих партій найбільш стабільною є Словаччина. Середній показник участі правлячих партій у парламентах країн ЦСЄ становить близько 56%, що, на думку Н. Панчак-Бялоблоцької, є, крім усього іншого, свідченням впливовості опозиційних партій у політичному процесі¹⁶.

Партійна мінливість – це об'єктивний процес для країн молодії демократії. Зміни соціально-політичної структури і результативні реформи стали каталізатором стабілізації соціально-групової приналежності та партійних систем. Важливим наслідком цих процесів стало значно менше застосування неконвенційних форм політичної боротьби між правлячими та опозиційними політичними партіями, перенесення політичних конфліктів до парламентів. «Рубіж ХХ та ХХІ ст. розпочав новий етап, у межах якого слід говорити про поступове творення конструкції соціополітичного поділу на соціально-економічній основі. Виявом та одночасно відображенням цього поділу потрібно вважати протистояння політичних партій у «ліво»-«правому» ідеологічному спектрі. На той момент у країнах регіону викристалізувалися партії «лівого» (переважно – соціал-демократичні), та «правого» спрямування (консервативні і ліберал-консервативні тощо). Додатковим чинником стабілізації формату партійного протистояння необхідно вважати завершення, в основному, експериментів з виборчими системами і визначення виборчої системи, за якою послідовно відбувалися парламентські вибори»¹⁷.

Особливістю обох партійно-ідеологічних напрямів є визнання та підтримка ними демократичної моделі політичного режиму з від-

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 166–167.

¹⁷ Reschova J. Op. cit. – Р. 27–36.

повідними властивостями: визнанням значення правової держави, політичного плюралізму, а також конкуренції, недоторканності і систем захисту прав/свобод людини і громадянина, євроінтеграційною перспективою національного розвитку¹⁸. Внаслідок цього, головні відмінності партій «лівого» і «правого» спрямування було сфокусовано у соціально-економічній сфері. До програмних положень, властивих «лівим» партіям, слід віднести: соціальну модель ринкової економіки; підтримку практики державного втручання в економічну сферу; збереження та розбудову соціальних програм держави; перерозподіл бюджету з метою вирівнювання доходів громадян тощо. До числа програмних завдань «правих» партій потрібно віднести: підтримку і розвиток ринкової економіки; обмеження втручання держави у господарське життя; прагнення до обмеження соціальних програм; негативне ставлення до перерозподілу доходів, обмеження податкового навантаження на підприємців (як умову економічного зростання); обмеження державних видатків тощо.

Досвід політичного розвитку країн регіону довів, що попри проходження в парламенти значної кількості партій, внутрішньо-парламентське протистояння поступово набрало формат «ліво»-»правої» конкуренції. Виграш партіями певного ідеологічного спрямування парламентських виборів і отримання ними права формування уряду зумовлювали опозиційність другого напрямку, і навпаки¹⁹. Р. Роуз називає авторитарні суспільства – «суспільствами піщого годинника». На його вершині буває багате політичне і соціальне життя, в якому еліти можуть змагатися за владу, здоров'я та престиж... Втім, із «найзагальнішого» погляду простих громадян, це не створює цивілізованого суспільства, бо ті, хто борються за владу, не представляють самих громадян... Вузький «перешийок» піщого годинника послаблює вплив нищівних репресивних інституцій, але у нижній його частині люди розраховують на себе і на друзів, а не на державу чи на політиків²⁰.

Партійні системи у країнах ЦСЄ формувалися однотипно: переважно шляхом об'єднання політичних партій і громадських рухів протягом 1990-х рр. Спільною для більшості країн регіону тенденцією є реструктуризація партій у рамках багатопартійної системи. Партії прихильників крайніх політичних флангів зникли з політичної арени або маргіналізувалися; прихильники м'якого курсу найчастіше об'єднувалися з помірними прихильниками центру. Такий розвиток

¹⁸ Романюк А. С., Литвин В. С., Панчак-Бялоблоцка Н. В. Зазнач. твір.

¹⁹ Там само.

²⁰ Роуз Р. Зазнач. твір.

подій різною мірою мав місце в Угорщині, Польщі та Чехії. Поряд з такими політичними силами було створено партії «нової хвилі», а також відновлено деякі з «історичних» партії. Високий рівень інституціоналізації політичних партій породжує ефективну партійну конкуренцію, що розширює канали політичної участі, робить політичний процес більш відкритим, а ротацію складу політичного класу за партійними каналами – різноманітнішою й ефективнішою.

З появою великої кількості політичних партій і громадсько-політичних рухів і закріпленням процедури демократичних виборів процес відбору осіб на політичні посади у країнах ЦСЄ став прозорим і прогнозованим. Він іде відповідно до загальноприйнятої в Європі логіки: у парламентських системах партії відбирають лідерів, виборці, голосуючи, визначають представництво партій у парламенті, яке, в свою чергу, визначає склад уряду. Аналогічним способом формуються регіональні і місцеві органи влади. Крім того, в країнах ЦСЄ загалом склалися дієві механізми контролю за діями політичного класу з боку суспільства. Зокрема, цю роль з різною результативністю виконують ЗМІ, НУО, громадські ради при органах державної влади. Відпрацьовані й діють механізми парламентського контролю, зокрема, Дні уряду, парламентські слухання, депутатські запити та ін. Одним із стримуючих владу факторів є діяльність опозиції. Завдяки ефективності парламентських інститутів неефективно працюючі уряди та їхні члени можуть бути відправлені у відставку через застосування вотуму недовіри й інститути індивідуальної або колективної політичної відповідальності. Щодо глав держав (у країнах ЦСЄ це зазвичай президенти), у кожній з країн існує процедура імпідменту.

Партії та громадські організації відіграють роль політичних ліфтів. Особливістю країн ЦСЄ є те, що партії, хоч і артикулюють певні ідеології, в реальності функціонують, швидше, як прагматичні *catch-all party* структури, проголошуючи популістські цінності. Це сприяє нівелюванню міжпартійних розбіжностей. Проблематичним залишається якість кадрового складу більшості політичних партій, далеко не завжди достатньо розвиненою й функціональною є організаційна структура багатьох із них. У більшості країн реальний вплив і реальну вагу мають лише парламентські партії; ті ж, що залишаються за стінами парламенту, втрачають як політичний вплив, так і більшість електорату. Якщо ж позапарламентський режим існування у тих чи інших політичних сил затягується, то їм, як правило, доводиться з часом залишати політичну сцену.

Польська модель напівпрезидентської республіки демонструє наближення до оптимального балансу інтересів. Вона істотно знижує ризик виникнення інституціональних конфліктів, проте не га-

рантує того, що до них не дійде. Парламентські системи в Угорщині та Чехії сприяють мінімізації транзакційних витрат, даючи змогу зберегти рівновагу системи навіть за умов критичного дисбалансу у владі. Завдяки цьому можливі конфлікти в Угорщині переведено з міжінституційних у парламентські. Моделі Чехії та Словаччини, незважаючи на близькість цих країн одна до одної, за своїми інституціональними характеристиками значно відрізняються. Чеська національна політична система є більш збалансованою, ніж словацька, ризики інституціональних конфліктів тут нижчі. На думку І. Тарасова, у посткомуністичній Словаччині форма правління ще не набула свого оптимуму, що виражається у деформаціях режимних характеристик демократії, множинності інституціональних конфліктів, високих транзакційних витратах²¹.

Запровадження парламентських республік із розширенням кола осіб, які ухвалюють політичні рішення, мало принципову роль для стабілізації політичних процесів і систем у країнах ЦСЄ; інструменти й механізми інтеракцій політичних акторів, розмежованих по лінії: «влада – опозиція» стимулювали їх до узгодження політичних інтересів. Цей вимушений алгоритм згодом став нормою для політичного класу, адже альтернативою у випадку політичного протистояння були розпуск парламенту і дострокові вибори. Політика компромісу відкривала можливості для політичної боротьби з допомогою конвенційних методів, вибори у такому випадку ставали єдиним способом легітимації політичних сил. У такий спосіб створювалися умови для цивілізованої передачі влади від одних партій (правлячих) до інших (опозиційних), для конкуренції між ними. Це унеможливило монополізацію державної влади тією чи іншою політичною силою, як це сталося у тих країнах пострадянського простору, де було запроваджено президентські або змішані, але з явним домінуванням президента (випадок України) форми державного правління. Звісно, країни ЦСЄ не уникнули політичних криз, але політичну боротьбу у них було переміщено переважно до парламентів і вона відбувається з дотриманням цивілізованих правил гри.

Ще однією важливою умовою успішної соціально-політичної модернізації в країнах ЦСЄ є зниження радикальності соціально-політичних поділів. Цю проблему було детально проаналізовано А. Романюком та В. Литвином, які наголосили на тому, що у країнах ЦСЄ на початковому етапі транзиту «інституційним виміром цього (політичного – Г.З.) протистояння була дихотомія конкуренції колишніх правлячих комуністичних партій та опозиції, переважно

²¹ Тарасов И. Указ. соч. – С. 25.

згуртованої в організаціях типу «Рух». Після установчих виборів, які переважно мали формат плебісциту, і на яких перемогу отримала опозиція, конкретний формат соціополітичного протистояння втратив актуальність. Натомість, наступні вибори поставили на порядок денний протистояння щодо змісту та швидкості проведення політичних і господарських реформ, а у суспільстві окреслилися дві протилежні групи – прихильників і противників реформ²².

Важливим фактором, який впливав на трансформаційні процеси є ступінь етно-релігійної однорідності населення в країнах СЦЄ. Так, Польща є високо гомогенною країною, де 97,1% громадян є етнічними поляками. Також високо гомогенними є Угорщина, де 83,7% громадян є угорцями, та Словаччина, де 80,7% громадян є етнічними словаками. Лише Чехія є гетерогенною країною, етнічні чехи складають там 63,7%. Гомогенність не гарантує відсутності міжетнічних конфліктів²³, проте за достатньо високого її рівня раціональна етнонаціональна політика здатна нівелювати їхню інтенсивність. Релігійно-конфесійні розмежування у країнах ЦСЄ присутні, хоча Польща і Словаччина є країнами з дуже високим рівнем конфесійної гомогенності, Угорщина і Чехія мають середній рівень. У Польщі 89,8% громадян є католиками, 1,3% православними. У Словаччині 69,9% громадян є католиками, 10,8% – православними, віруючими вважає себе 61% громадян. В Угорщині 37,1% є католиками, 11,6% православними. Віруючими себе вважають 44% громадян. У Чехії ситуація є досить схожою зі Словаччиною. Доволі висока релігійно-конфесійна гомогенність є фактором, який знижує рівень конфліктогенності у суспільстві.

Результатом успішних трансформаційно-модернізаційних процесів стала позитивна динаміка економічного зростання в країнах ЦСЄ. Нині показники внутрішнього валового продукту в країнах ЦСЄ покращилися у кілька разів порівняно з 1989 р.: за даним на 2015 р. Польща має 20900 \$ ВВП на душу населення, Угорщина – 20000 \$, Словаччина – 24600 \$, Чехія – 27600 \$²⁴. Країни ЦСЄ належать до країн з «дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу», перебуваючи у четвертій десятці країн світу. Середній показник індексу Джині для країн регіону становить «32,01», що близько до середнього показника цього індексу у 16 країнах Західної Європи («31,5» – у 2006 р.)²⁵. Це говорить про

²² Романюк А. С., Литвин В. С. Зазнач. твір.

²³ Ethnic Policy in Contemporary East Central European Countries / Ed. by H. Chalupczak, R. Zenderowski, W. Baluk. – Lublin, 2015. – 536 p.

²⁴ Economic Bulletin Issue 1 / 2015 European Central Bank, 2015. – [Електронний ресурс]: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/ebcu/eb201501.en.pdf>

²⁵ 2013 Index of Economic Freedom. – [Електронний ресурс]: www.heritage.org/index/ranking

відносно збалансованість рівня розриву між основними соціальними групами за рівнем багатства²⁶.

Темпи економічного розвитку країн ЦСЄ в останні десятиліття прискорилися, покращився рівень життя, зросли реальні доходи населення. Це є підставою для своєрідного «вирівнювання» соціально-політичного поділу, нині він майже аналогічний до того, який існує у країнах Західної Європи.

Підсумовуючи результати соціально-політичної модернізації в країнах ЦСЄ, доречно навести кількісні і якісні характеристики, які наочно підтверджують її здобутки. За даними Freedom House, свобода як збірна характеристика у країнах ЦСЄ визначається як така, що наближена до аналогічних показників у країнах «сталого» демократії. Всі країни регіону віднесено до числа «вільних» країн, хоча Угорщина має дещо гірші показники, ніж інші. Угорщина тривалий час мала дуже високі оцінки рівня й якості політичних прав і громадянських свобод. Однак, після парламентських виборів у 2010 р., коли головою уряду став В. Орбан, його окремі дії та рішення було піддано критиці не лише з боку опозиції, а й міжнародного співтовариства. Її викликали новий закон про Центральний банк країни, що передбачав посилення впливу уряду на діяльність фінансової установи; спроби уряду отримати підстави для впливу на суди і засоби масової інформації; низка положень нової конституції країни від 2011 р. тощо. Ці й деякі інші дії уряду зумовили певне погіршення показників свободи. У дослідженні змін країн, які перебувають на перехідному етапі (рейтинг «Nations in transit»), де визначається досягнення стану консолідованої демократії, у доповіді за 2016 р. Угорщина, хоча й віднесена до числа країн з консолідованою демократією, проте опинилася на межі переходу (регресу) до країн з демократією напівконсолідованою²⁷.

Політичне протистояння зазвичай обумовлене рівнем підтримки правлячих політичних сил громадянами. У країнах ЦСЄ, як видно з даних Євробарометра 2015 р., рівень довіри / недовіри до органів державної влади є цілком співставним із тим, який є в «сталих демократіях». Так, в Угорщині уряду довіряють 34% громадян, 62%, не довіряють. У Словаччині 29% довіряє уряду, 65% не довіряє. У Чехії 28% довіряє, 66% не довіряє, у Польщі 20% довіряє, 71% не довіряє. Середній по ЄС рівень довіри такий: 31% громадян довіряють своєму уряду, 63% не довіряє. Інакше виглядає картина з довірою до парламентів. В Угорщині 31% громадян довіряє парламенту, 65% не довіряє, у Словаччині

²⁶ Романюк А. С., Литвин В. С. Зазнач. твір.

²⁷ Freedom in the world 2016: democratic breakthroughs in the balance. – [Електронний ресурс]: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2016>

28% довіряє, 65% не довіряє, у Польщі 17% довіряє, 74% не довіряє, у Чехії довіряє 13% і 83% не довіряє. Традиційно вищим рівнем довіри користуються місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування. В Угорщині їм довіряє 52% громадян, у Чехії – 48%, у Словаччині – 42%, у Польщі – 40%. Протягом останніх років рівень довіри до політичних партій істотно знизився. Так, в Угорщині партіям довіряють 19% громадян, у Словаччині і Польщі – по 13% у Чехії – 10%²⁸. Це свідчить про кризу ідентичності, створюючи передумови для поширення політичного популізму і згортання політичної участі. Зокрема, велике протистояння у суспільствах у країнах ЦСЄ викликає російсько-українська війна на Донбасі, анексія Криму, санкції, запроваджені ЄС щодо Росії, а також ставлення громадян до практичних наслідків їхнього застосування.

Порівняно високий рівень довіри до органів державної влади свідчить про те, що центрально-східноєвропейські суспільства вийшли з так званого «посткомуністичного» стану з характерними для нього ностальгією по минулому, суспільною аномією, кризою ідентичності, політичним відчуженням. Такий стан речей можемо пояснити тим, що політичним акторам вдалося запропонувати ефективну соціально-економічну політику й завдяки цьому уникнути крайнього популізму, що спіткало пострадянські республіки.

Оцінюючи спроможність країн ЦСЄ вирішувати проблемні питання, слід звернути увагу на істотний прогрес у розвитку власне політичних інститутів, на які покладено основні функції у врегулювання проблемних питань. У цьому сенсі показовим є індекс недієздатності держав («The Fragile States Index»), у якому дається оцінка рівня здатності влади контролювати цілісність території, демографічну, політичну та економічну ситуацію в країні (демографічний тиск, рівень міграції, рівень економічної нерівності, економічна ситуація, криміналізація держави, роздроблення у силових структурах та еліті, переміщення біженців всередині країни, зростання реваншистських настроїв, кількість послуг, які надаються державою, законослухняність і права людини, зовнішнє втручання (у тому числі, ризики іноземного втручання у політичні та військові конфлікти, залежність від зовнішнього фінансування)²⁹. Найкращі позиції у рейтингу посідає Фінляндія – 178-а позиція. Країни ЦСЄ віднесено до країн «високо стабільних» або «дуже стабільних». Чехія посідає 154 місце, Польща – 153-є, Словаччина – 149-є, Угорщина – 139-є, що засвідчує успішність соціально-економічної та політичної модернізації цих країн.

²⁸ Public opinion in the European Union report / Standard Eurobarometer 83. Spring 2015. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_publ_en.pdf

²⁹ Fragile States Index 2015 / Report Edited by J.J. Messner. – Washington, 2015. – 40 p.

2.2. Проблеми та особливості реалізації національних модернізаційних проектів у пострадянських і постсоціалістичних країнах

Термін «модернізація» останнім часом набув широкого вжитку на пострадянському просторі не лише у науковому, а й у політичному, політологічному, публічному дискурсі, перетворившись на одну з ключових ознак сучасного періоду історичного розвитку нових незалежних держав з кола колишніх республік СРСР, на один з провідних показників успішності або, навпаки, неуспішності перебігу в них процесу трансформації у напрямку капіталістичного ринку й ліберальної демократії.

Проте будь-яка спроба осмислення проблем, так чи інакше дотичних до теми модернізації помітно ускладнюється через брак усталеної та універсальної теоретичної бази. Наявність в арсеналі гуманітарної науки низки фундаментальних рефлексій, спрямованих на теоретичне осмислення сучасного модернізаційного дискурсу як у діахронному, так і в синхронному аспекті, створюючи плідне підґрунтя для вивчення феномену модернізації, тим не менш, не забезпечує повною мірою бажаного результату у вигляді розробки повноцінної теоретичної моделі модернізації.

Про чітке розуміння терміну модернізація, не кажучи вже про його нормативне вживання, спільне для більшості авторів, наразі мова не йде. Сформульована наприкінці 1950-х – всередині 1960-х рр. провідними західними (переважно американськими) соціологами, політологами, економістами Т Парсонсом, С. Ліпсетом, Г. Алмондом, К. Гірцем, С. Блеком, С. Гантінгтоном, Д. Аптером та ін. теорія модернізації на новому етапі історії, який розпочався з розпадом СРСР та соціалістичної системи, не знайшовши належного продовження, так і не одержала завершеного вигляду. Визначення природи явища модернізації, його характеру та сутності з урахуванням особливостей, виявлених у ході осмислення нового фактичного матеріалу, зокрема, й того, який дає досвід пострадянських та постсоціалістичних країн Європи, залишається справою майбутнього.

Концепція модернізаційних або демократичних «хвиль», яка набула неабиякої популярності у світі (С. Гантінгтон, М. Макфол, Т. Карозерс, Д. Растоу, А. Пшеворські, Т. Кузьо та ін.) й у вітчизняному науковому дискурсі (М. Михальченко, Є. Камінський, Г. Зеленько, О. Романюк, О. Фісун та ін.), дозволивши прояснити певні важливі моменти і тенденції досліджуваного явища, у повноцінну теорію не переросла. Уточнення природи феномену модернізації (особливо,

модернізації пострадянської), його характеру, сутності, особливостей, які виходять за рамки напрацьованої на сьогоднішній день теорії або слабо співвідносні з нею, ще попереду.

Втім, певні елементи нормативного бачення модернізації можна побачити в іманентно присутньому у багатьох дослідженнях трактуванні модернізації на пострадянському просторі як впровадження західних – переважно європейських та, меншою мірою, американських – зразків. Воно ґрунтується на визнанні того факту, що Захід на чолі зі Сполученими Штатами Америки запропонував і реалізував на практиці найбільш успішний варіант проекту державного та суспільного розвитку. В інтерпретації Ш. Ейзенштадта ця теза звучить наступним чином: «Історично модернізація є процесом змін у напрямку тих типів економічних, соціальних і політичних систем, які розвивалися у Західній Європі та Північній Америці з XVII по XIX ст., потім поширилися на інші європейські країни, а у XIX та XX ст. – на південноамериканський, азійський та африканських континенти»³⁰. Ця обставина зумовила ситуацію, в якій практичні результати модернізаційних перетворень оцінювалися не за критеріями зі шкали «краще, ніж було, – гірше, ніж було», а за шаблоном: «так, як в Європі», «не так, як в Європі», «не зовсім так, як в Європі», «зовсім не так, як в Європі».

Отже, нині ж за традицією, яка склалася, прийнято вважати «класичною», нормативною модернізацією перехід на ліберальні принципи державно-політичного, економічного, громадського розвитку за моделлю, розробленою й апробованою у Сполучених Штатах Америки та країнах Західної Європи. Такий євроцентричний підхід страждає не лише на надмірну ідеологізацію, а й на помітне спрощення, одним з прямих наслідків якого стає ігнорування того, що сьогодні західна версія модерну перестала сприйматися як безальтернативна, вичерпує притаманну їй протягом відносно тривалого часу місію «переналаштування» незахідних культурних програм, вступаючи у період співіснування і конкуренції з іншими версіями модернізації, які виникли на підґрунті незахідних моделей розвитку (південно-азійська, китайська, латиноамериканська та ін.). Нині Захід зберігає лідерство у світовому модернізаційному процесі швидше за інерцією, позбавляючись при цьому монополії на володіння «ключем» для модернізації. На відміну від класичної теорії модернізації, для сучасного модернізаційного дискурсу характерною є відсутність єдності підходів та поглядів як щодо нормативної моделі модернізації, так щодо самого факту її існування.

В Україні параметри тлумачення модернізації, загалом, вкладаються у діапазон, визначений поглядом на неї, з одного боку, як на де-

³⁰ Eisenstadt S. N. Modernization, protest and change. – NJ, 1966. – 166 p.

мократизацію, з іншого, – як на європеїзацію у вигляді копіювання зразків, запозичених з практики держав Європейського Союзу, причому, не лише «старих», а й нових, з числа країн Центральної Європи і Балтії. Превалює розуміння модернізації як процесу, спрямованого на досягнення певних економічних, політичних, технологічних параметрів розвитку, наявних на Заході, шляхом перенесення інонаціонального досвіду на власне національне тло.

Національна специфіка стратегій модернізації країн пострадянського простору визнається переважною більшістю дослідників як у самих цих країнах, так і в західноєвропейському та американсько-канадському світі, проте вважається, що всі вони так чи інакше базуються на західній моделі, яка розглядається як нормативна. Одним з важливих її елементів є ліберальна теорія соціально-економічного та суспільного розвитку. З її допомогою, зокрема, вдалося уникнути спрощеного розуміння модернізації як лінійного процесу, який розвивається у наперед визначеному напрямку. Висновок, згідно з яким трансформаційно-модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. у пострадянських країнах виявилися наслідком ситуативного збігу низки як внутрішніх, так і зовнішніх факторів за провідної ролі останніх у визначенні цілей трансформації та її домінуючого алгоритму, є загальновизнаним.

Своєрідним фоном для дискусій про модернізацію як явище та про національні варіанти модернізаційних практик на пострадянському просторі стало наукове вивчення нормативної моделі сучасності, осмисленої як якісно нова доба історичного процесу – модерн. Для сучасного модернізаційного дискурсу пострадянських країн характерною є відсутність єдності підходів та поглядів як щодо нормативної моделі модерну, так і до самого факту існування такої моделі.

Існує досить значний обсяг фахової літератури, в якій на великому й різноманітному фактичному матеріалі розкрито суперечливий вплив інтеграції частини пострадянських і постсоціалістичних країн Центральної, Південно-Східної Європи та Балтії до Євросоюзу на перебіг модернізаційних процесів у кожній з них, а також на їхні результати у різних сферах життя. Зокрема користується популярністю актуалізована представниками цивілізаційного аналізу в історичній соціології Ш. Ейзенштадтом та Й. Арнасоном концепція множинності модернів (multiple modernities), яка ставить під сумнів монополію США і Західної Європи у визначенні єдиного і можливого шляху до «універсальної» модернізації, визнаючи можливість формування сучасних «модерних» суспільств на різних культурно-цивілізаційних засадах, а також факт існування різноманітних інституціонально-ідеологічних паттернів за межами Європи й євроатлантичного світу, котрі, безумовно, відносяться до модерну, хоч

і формувалися під впливом національно своєрідних культурних традицій та історичного досвіду³¹.

Модернізація часто-густо ототожнюється з трансформацією або ж з реконструкцією, реформуванням, тобто, з будь-яким процесом, який передбачає зміни, заміну існуючого стану, на наступний стан, яка досягається після здійснення певних дій та кроків, незалежно від того, чи відбуваються ці зміни стихійно, чи внаслідок системної діяльності держави та суспільства. Ще одна стійка тенденція у нетермінологічному вживанні поняття «модернізація» – його максимально розширене розуміння як «змін загалом».

Звернення до минулого, у специфічний спосіб інтерпретований образ минулого як «поганого у всьому» є типовою ознакою домінуючих у вітчизняній науці дискурсивних практик, котрі мають відношення до проблем модернізації. Підхід, заснований на протиставленні соціалізму, змальованого виключно чорними фарбами, та ідеалізованого «ринкового раю», якого не існує в дійсності, є ідеологічно мотивований і політично корисний, але з наукового погляду позбавлений практичного сенсу.

Серед вітчизняних науковців та експертів, які долучилися до теоретичного осмислення та/або практичного опису різних аспектів проблем суспільно-політичної модернізації, варто згадати таких вчених як В. Андрущенко, В. Горбатенко, В. Кремінь, М. Михальченко, А. Кудряченко, В. Ткаченко, Ю. Біденко, О. Семченко, О. Шморгун та ін. На особливу увагу заслуговують колективні праці: «Модернізація та політика у ХХІ ст.» (за ред. Б. Оганисяна)³², «Інноваційна модернізація Росії. Політологічні нариси» (за ред. Ю. Красина)³³, спеціальні тематичні випуски журналу «Політична наука»: «Ідеї модернізації у політичній науці та політичній практиці»³⁴, «Поміж імперією та сучасною державою: Трансформація політичного ладу на постімперських просторах»³⁵, збірник праць «Країни пострадянського простору: виклики модернізації»³⁶ та ін.

При цьому мають значення не лише теоретичні та прикладні позиції, заявлені ученими та експертами, а ще й дискурсивні практики, які на тлі цих позицій заявляються та реалізуються. В Україні сталося

³¹ Ibid; Eisenstadt S.N. Multiple modernities // *Deadalus*. – 2000. – Vol.129. – № 1. – P. 1–29.

³² Модернізація и политика в ХХІ в. / Отв. ред. Ю. С. Оганисян. – М., 2011. – 336 с.

³³ Инновационная модернизация России. Политологические очерки / Под ред. Ю. А. Красина. – М., 2011. – 253 с.

³⁴ Идеи модернизации в политической науке и политической практике / Политическая наука. – 2012. – № 2. – 324 с.

³⁵ Политическая наука. – 2013. – № 3: Между империей и современным государством: трансформация политического порядка на постимперских пространствах. – 360 с.

³⁶ Країни пострадянського простору: виклики модернізації: Збірник наукових праць / За заг. ред. А. Г. Бульвінського. – К., 2016. – 306 с.

так, що у сприйнятті широкої публіки поняття «модернізація» частіше і послідовніше почало асоціюватися з технологічним оновленням та/або трансформаціями моделі економічного розвитку. За такого підходу до проблеми на перший план висуваються виробнича і технологічна сфера. Водночас соціологи включають до його змістового наповнення якісні зміни у соціальній та політичній сферах. У такій інтерпретації модернізація постає у широкому розумінні як процес впровадження системних, фундаментальних змін до організації державного устрою та суспільного ладу, до забезпечення їхньої життєдіяльності.

В українському експертно-науковому та політичному середовищі домінуючим є розуміння модернізації як зміни старого, позначеного знаком «мінус», на щось нове зі знаком «плюс», яке, як правило, запозичується з досвіду інших – переважно європейських – держав та суспільств. При цьому чи не найбільш характерною ознакою такого погляду слід вважати відсутність співвіднесення зміни форми з оцінкою практичних результатів цієї зміни. Або ж, у крайньому випадку, абстрагування від результатів, свідоме зміщення уваги на інші показники або перенесення акцентів у сферу цінностей та ідеологем.

Згідно з американською теорією модернізації, розробленою протягом 1950–1960-х рр., ключовими елементами процесу модернізації в її класичному розумінні є індустріалізація, урбанізація, секуляризація. У пострадянському і постсоціалістичному світі цей погляд було кардинально змінено. Основних ознак модернізаційного тренду залишилося дві: впровадження ринкової економіки та перехід до ліберальної демократії, заснованої на багатопартійній системі та регулярних виборах органів державної влади і місцевого самоврядування. Вагомим додатковим компонентом виявилось стійке уявлення про зміну інтеграційного вектору зі східного на західний, а також геополітичних орієнтирів та орієнтацій. Останнім часом таке потрактування явища починає дедалі частіше й послідовніше доповнюватися розумінням модернізації як макропроцесу соціально-економічного, технічного, культурного, політичного переходу від традиційного суспільства до суспільства сучасного, а також досягнення рівня «якісного» державного управління, менеджменту (good governance), притаманного країнам розвинутої демократії.

Сформульована в англомовному науковому дискурсі точка зору, згідно з якою відсутність сучасної ментальності, модерних законодавчих інститутів, модерної культури та сучасних політичних партій позбавляє модернізацію державного та суспільного життя будь-яких перспектив, не вважається у вітчизняними науковцями ані стовідсотково правильною, ані вичерпною. Значна частина фахівців схильна вважати, що у середовищах, подібних до нашого, модернізаційний процес розвивається

у дещо специфічний спосіб, залишаючи можливість прогресу в одних сферах без очевидного просування модернізації в інших сферах.

За двадцять п'ять років уявлення про модернізацію як таку й про сам модернізаційний процес в Україні пройшли ряд етапів. Перший з них – «імпровізаційний», під час якого все, що робилося, робилося переважно спонтанно, без чіткої програми, заперечуючи старе, ідеалізуючи нове, але не дуже уявляючи собі, яким воно має бути. Другий – «наслідувальний», протягом якого масово запозичувалося все, що потрібно і не потрібно на Заході, доповнюючи запозичення власними новаціями. Третій – «робота над помилками» під егідою Європи та США. Четвертий, сучасний, це «диктант» – реформування державно-політичної та суспільної системи під наглядом Заходу.

У країнах пострадянського простору, зокрема в Україні, а також на матеріалі цих країн багато писалося про модернізацію як процес адаптації національних державних і суспільно-політичних систем до європейських зразків, не звертаючи при цьому увагу на те, що вони нерідко суперечать одні одним. Адаптивна модернізація інколи трактувалася як єдино можлива, абсолютизувалася як безумовний позитив. У ряді випадків реалізовувався варіант псевдо-модернізації, під виглядом якої пропонувалася, по суті, консервації чинного стану, засновану на пануванні олігархічного капіталу.

В Україні у контексті здійснення модернізації небезпідставно прийнято звертати увагу у першу чергу на модернізаційний досвід країн Балтії та Вишеградської групи. Це модель «гусей, що летять» (*flying geese*), суть якої полягає у тому, що ті чи інші держави, стають на шлях прогресивного технологічного розвитку та загальної модернізації та просуваються цим шляхом, наслідуючи приклад більш успішних країн зі свого безпосереднього оточення, або з того самого, макрорегіону, історично сформованого простору.

М. Михальченко, а слідом з ним низка інших дослідників (З. Самчук, О. Шевченко та ін.)³⁷, висунули на порядок наукового обговорення стосовно України проблему модернізації як осучаснення національної цивілізаційної моделі. Пропонований підхід ґрунтується на розумінні українського світу як окремої локальної цивілізації, який останнім часом набуває дедалі більшої популярності, хоч і залишається не загальноновизнаним. Його ключовим постулатом є теза, згідно з якою за змінених історичних, геополітичних, внутрішньо- та зов-

³⁷ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – 440 с.; Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору: монографія: [у 2 т.]. – Т. 1, 2. – К., 2009.

нішньополітичних умов і обставин Україна одержує шанс на здійснення великого модернізаційного «стрибка» шляхом впровадження у національні практики європейських зразків у процесі відродження власної споконвічної «європейськості». За рахунок поєднання зовнішнього та внутрішнього факторів уявляється реальним подолання у середньостроковій перспективі суперечності між нагальною потребою у переході до модернізаційної моделі державного розвитку та архаїчними політичними тенденціями, які зберігають домінуюче становище. У такий спосіб розмова про модернізацію виводиться за рамки економічного, політичного або якогось іншого «сферного» підходу, вмщується у контекст підходу цивілізаційного. Для української гуманітарної науки такий погляд сприймається як новаторський, хоча в Європі та в Росії він не є чимось особливим. В європейському науковому дискурсі теорія модернізації не перший рік застосовується для практичних досліджень у поєднанні з іншими макротеоріями, зокрема, суспільно-економічної формації та цивілізації.

Трансформаційно-модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. у державах Центральної, Південно-Східної Європи, а також на пострадянському просторі, включаючи Україну, виявилися наслідком, з одного боку, розпаду СРСР та соціалістичної системи, з іншого, – ситуативного збігу низки внутрішніх і зовнішніх факторів як об'єктивної, так і суб'єктивної природи у кожній з країн. Провідну роль у визначенні цілей трансформації, яка у більшості країн проходила у формі модернізації, її орієнтирів, моделей, «дорожніх карт» відігравали, як правило, зовнішні чинники.

Модернізація для всіх без винятку постсоціалістичних країн Центральної і Південно-Східної Європи та Балтії набула вигляду системного, цілеспрямованого, освяченого палким бажанням більшої частини суспільства переходу від попереднього стану, який визначався соціалістичним ладом та тоталітарним режимом, до ринку та демократії, до іншої системи цінностей, до втілення в життя принципово нових інтеграційних стратегій. Водночас у ряді республік СРСР, у першу чергу у центральноазійських, не було усвідомленого загальнонародного руху, спрямованого на зміну існуючого режиму, що суттєво вплинуло на їх моделі постсоціалістичної трансформації.

Перехід від планово-тоталітарного до ринково-демократичного способу життя відбувався на загальному тлі включення національних економік до економіки глобальної, що супроводжувалось їхньою системною кризою. Глобальна економіка як економіка капіталістична імперативно вимагала форсованої заміни шляхом не реформування, а рішучого зламу системи, соціалістичного ладу на капіталістичний, який на пострадянському постсоціалістичному просторі набув, за кла-

сифікацією декого з німецьких економістів (Ч. Ендрейн), ознак «бідного капіталізму», який характеризується обмеженістю матеріальних ресурсів, зuboжінням населення, ерозією морально-етичних та психологічних ресурсів, кризою ідентичності³⁸.

Унаслідок цього й у Центральній Європі, і на пострадянському просторі мало місце поєднання у часі та просторі двох модернізаційних парадигм, одну з яких зумовлено зміною державно-політичного, соціально-економічного ладу, а другу – включенням до глобалізаційного дискурсу. Маючи деякі спільні елементи, ці парадигми, проте, є різними як за цілями та засобами їхнього досягнення, так і за рушійними силами, ресурсною базою, концептуальним наповненням. Такий дуалізм слід вважати важливою особливістю трансформаційно-модернізаційних процесів зазначених регіонів.

Модернізація в окремо взятій країні – назвемо такий тип «національним» – у сучасному світі, охопленому глобалізацією, йде паралельно з модернізацією глобальною, нерідко співпадаючи й навіть в окремих сегментах зливаючись з нею. У багатьох, якщо не у більшості, випадків модернізація національна виявляється підпорядкованою модернізації глобальній, яка є процесом змін і перетворень, спільним для сучасного світу загалом. Окремі країни, охоплені процесами національної модернізації, включаються до загального модернізаційного простору на глобальному рівні, стаючи у цьому випадку не самодостатнім цілим, а лише одним з елементів глобального процесу.

Виходячи з досвіду модернізації країн Східної, Центральної, Південно-Східної Європи, Балтії, Кавказу та, до певної міри, Центральної Азії, «формула» постсоціалістичної і пострадянської модернізації мала б виглядати наступним чином: трансформація – нова інтеграція – глобалізація. Нові інтеграційні устремління, при цьому, часто поєднувалися з бажанням рішучого розриву з попередніми. Так, приміром, Хорватія і Словенія свій шлях до державної незалежності пов'язували із символічним відокремленням від Балкан та поверненням до Європи, протиставляючи перший з топонімів та позначений ним простір – другому. Інтеграційна складова як пошук новими суб'єктами системи міжнародних відносин свого місця у геополітичних розкладах та інтеграційних процесах у Європі й у світі після «холодної війни», заснованого на якісно відмінному від того, що мало місце у соціалістичну добу, розумінні національних інтересів та орієнтацій, виявилася надзвичайно вагомим чинником постсоціалістичної трансформації.

Перші два етапи пропонованої «формули» модернізації містять у собі помітно більше шансів та нових можливостей, ніж викликів

³⁸ Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. – М., 2000. – С. 78.

та загроз. Що ж до глобалізації, то із цим елементом модернізаційної формули ситуація прямо протилежна: глобалізація для будь-якої національної держави й, тим більше, для нових незалежних держав, які тільки-но розпочали свій суверенний розвиток, несе із собою значно більше загроз, ніж шансів. Глобалізація не залишає вибору: відмовитися від неї неспроможний ніхто.

Саме тому, на порядку денному державного розвитку нових незалежних держав постає питання нейтралізації негативних наслідків глобалізації та максимально можливого використання її позитивів. Одним із можливих «запобіжників» від руйнівного впливу глобалізації дехто з дослідників схильний вважати націю та національну державу в їх модерному вигляді. «Нації і націоналізм – органічні компоненти для само відтворюваної модерності, яка сьогодні стала справді глобальною за масштабом і проникненням, – пише із цього приводу Е. Сміт. – Навіть більше, нові явища відщеплення часу від простору та «вивільнення» багатьох елементів із їхніх локальних контекстів, так характерні для модерності, створили ґрунт для нового прагнення до локальних одиниць довіри і співпраці перед лицем відчужувального світу. Нація представляє один із способів розв'язання цієї діалектичної напруги, породженої модерністю»³⁹.

У процесі здійснення модернізації вирішального значення набувають такі її фактори, як цілі й орієнтири, парадигма, інтенсивність (злам старої системи або її збереження, супроводжуване утворенням різного типу гібридних форм поєднання нового зі старим), образи колективного минулого та майбутнього, наявність або ж відсутність регіональної інтеграційної «прокладки», придатної для прискорення, полегшення трансформаційно-модернізаційних перетворень, а також для відносної нейтралізації загроз і викликів, які вони із собою несуть, вплив регіонального, міжрегіонального, глобального контекстів, «фактор ЄС», «фактор НАТО», «фактор США», «фактор Росії».

У Центральній, Південно-Східній та Східній Європі модернізаційні орієнтири, з одного боку, мали виразно окреслену спільність, з іншого, – містилися у собі низку відмінностей. Найбільш помітною у цьому плані виявилася відчутна різниця у готовності суспільств різних країн до рішучих кроків на шляху до нової якості державно-політичного і соціально-економічного устрою, зумовленої переходом до ринкових відносин та демократії.

У плані спроможності здійснювати кардинальні перетворення, незважаючи на перешкоди, спротив та інерцію, країни Східної Європи з перших років незалежного існування, істотно відставали від кра-

³⁹ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. – К., 2009. – С. 59.

їн Європи Південно-Східної й, особливо, Центральної. Це призвело до того, що баланс позитивних та негативних результатів трансформації та модернізації виявився у кожному із цих регіонів різний, хоча модернізація всюди йшла: 1) суперечливо, 2) на фоні виникнення нових і нових складних проблем, 3) за умов погіршення регіонального та глобального контекстів. Проте підсумки перетворень виявилися неоднакові. У Центральній Європі та – частково – в Європі Південно-Східній, всупереч високій ціні змін та новацій, вдалося досягти певного, відчутного для громадян, прогресу. У Східній Європі висока ціна змін здебільшого затінила собою для громадян елементи позитиву, внаслідок чого країни пострадянського простору, окрім Балтії, опинилися у «сірій» зоні, остаточно відійшовши від соціалізму, але змігши утвердити демократію й ефективну ринкову систему.

Вагому роль у появі цих відмінностей відіграла суспільна свідомість народів. Оновлені образи колективного минулого, теперішнього, майбутнього у країнах Центральної Європі вдалося вивести на рівень позитивного сприйняття переважною більшістю соціальних груп, фактично забезпечивши щодо них широкий суспільний консенсус. Натомість у суспільствах Східної Європи впродовж останньої чверті століття продовжує спостерігатися відсутність консенсусу щодо фундаментальних елементів подібних образів, має місце поглиблення суперечностей, які стоять на шляху досягнення такого консенсусу, посилення поляризації підходів щодо бажаних державно-політичних, соціально-економічних, культурних практик.

Спільною особливістю трансформаційно-модернізаційних моделей у Центральній, Південно-Східній Європі та на пострадянському просторі є звуження ресурсної бази всіх без винятку країн після розпаду СРСР та світової соціалістичної системи. Тут, щоправда, є й істотна відмінність: деяким країнам Центральної Європи (Польща, Чехія) у процесі здійснення модернізаційних перетворень вдалося запобігти дальшому зменшенню ресурсів, добитися стабілізації їхнього рівня, в той час, як на просторі колишнього Радянського Союзу ресурсний голод з кожним роком посилювався, що призвело до дефіциту ресурсів не лише для модернізації, а й для забезпечення потреб відносно стабільного існування.

Проблема акумуляції і залучення ресурсів, потрібних для модернізації, пошуку нових джерел їхнього забезпечення зберігає для пострадянських і постсоціалістичних країн неабияку гостроту. У політичній та економічній науці існують різні точки зору щодо того, якою мірою весь цей мегарегіон загалом, окремі його сегменти і кожна країна зокрема спроможні на рівних конкурувати з іншими державами та регіонами на європейському та на глобальному рівнях. Є

оцінки та погляди оптимістичного ґатунку, згідно з якими сценарії включення цих країн до регіональної, континентальної, глобальної політико-економічної ієрархії розглядаються як цілком реальні. Мають місце й такі, які заперечують подібну можливість. Останніх помітно більше, ніж перших.

Стосовно Західних Балкан, наприклад, заперечення інколи носять виразно категоричний характер. «Південно-Східна Європа являє собою європейську периферію: відсталу, політично маргіналізовану, віддалену від головних європейських ринків, – пише один з прибічників скептичного підходу до перспектив балканських країн Й. Мініч. – Вихідна позиція всіх країн регіону у програмах повоєнного відновлення дуже несприятлива, особливо, у країнах, які виникли на просторі колишньої Югославії... Нинішнє завдання полягає у трансформації цілих суспільств з інституціями, інституційними відносинами, соціальною поведінкою населення, яка формувалася майже півстоліття... Регіону бракує необхідних ресурсів, які б зробили можливими зміни таких масштабів...»⁴⁰. За такого підходу цілком логічним видається положення про те, що трансформація країн Західних Балкан за сучасними лекалами європейського зразку можлива лише за умови надання їм ресурсної та іншої допомоги з боку Євросоюзу, до інтеграції з яким частина з них прагне, а деякі (Словенія, Хорватія) вже набули статусу члена ЄС.

В ідеальному варіанті, як слушно зазначає болгарська дослідниця К. Нікова, процес модернізації в країнах Західних Балкан і на всій території півострова загалом мав би передбачати поєднання модернізації зверху-вниз та зустрічного процесу модернізаційного характеру й змісту – знизу-вверх. «Це спроба змінити не лише політичні та економічні структури країн, а й їхню господарську культуру, цінності і норми, котрі регулюють повсякденну поведінку людей»⁴¹. Механізми модернізації як «ЄС-ізації» (вислів К. Нікової, який нам видається напрочуд влучним), попри значну подібність ситуації у різних країнах західнобалканського субрегіону є різними.

Так щодо Хорватії діє механізм обумовленості підтримки з боку Європейського Союзу виконанням хорватською стороною певних зобов'язань, узятих на себе згідно з попередньо досягнутими домовленостями. Такий механізм передбачає просування нових партнерів європейської спільноти шляхом євроінтеграції пропорційно до вже

⁴⁰ Minić J. Program obnove i razvoja jugoistočne Evrope // Jugoistočna Evropa 2000. Pogled iz Srbije. – Beograd, 2001. – S.7.

⁴¹ Нікова Е. Европейский Союз и «конец» балканской истории // Балканы в европейских политических проектах XIX-XXI вв. – М., 2014. – С. 471.

досягнутих результатів. Тому для Хорватії не лише формальне набуття членства в ЄС, а й повноцінна, повномасштабна інтеграція до Євросоюзу за всіма відповідними параметрами й показниками, залишається водночас і стратегічною метою, розрахованою на довгострокову перспективу, і тактичним завданням, термін якого обмежується перспективою коротко- або середньостроковою. Основні ж труднощі та перешкоди на цьому шляху зумовлені передусім розривом між нормами, які пропонуються або навіть диктуються Загребу ззовні, з ЄС, та внутрішніми, власне хорватськими національними умовами й обставинами їх втілення на практиці, котрі й досі у багатьох випадках залишаються далекими від бажаних.

На найзагальнішому рівні негативи трансформаційно-модернізаційних перетворень у Центральній, Південно-Східній, Східній Європі виявляють чимало подібного. По-перше, надто високою виявилися соціальна ціна трансформації та модернізації, адже значна населення з соціальних груп, котрі за соціалізму зараховувалися до благополучних, було витіснено на периферію змінюваного життя. По-друге, не вдалося повною мірою використати власний національний потенціал та власний історичний досвід, замість вироблення національного рішення, перевагу було віддано орієнтації зразки, апробовані за інших умов, часто відмінних від тих, що мали місце у Центральній, Південно-Східній, Східній Європі. По-третє, не вдалося уникнути консервації низки застарілих системних явищ, з одного боку, успадкованих від попереднього устрою, з іншого, – набутих у ході пострадянського та постсоціалістичного транзиту (авторитаризм влади, корупція, бідність значної частини населення, збереження певних обмежень у практичному застосуванні демократичних правил і процедур, порушення людських прав і свобод). По-четверте, втілення в життя модернізаційних кроків та проектів відбувалося значною мірою поза публічним контролем, з апелюванням не до внутрішніх, а до зовнішніх джерел легітимації та схвалення модернізаційного процесу. Це було зумовлено тим, що в ряді країн, у першу чергу на пострадянському просторі, не вдалося сформувати широку соціальну підтримку стратегії модернізації.

Для країн постсоціалістичного та пострадянського простору модернізація у найтісніший спосіб пов'язана з геополітичним вибором, а також з реалізацією нових інтеграційних проектів, спрямованих не на географічний і символічний Схід, а на Захід. З огляду на географію, особливості історичного та культурно-цивілізаційного шляху для країн цього простору існує, по суті, лише дві можливості: інтеграція до ЄС, супроводжувана модернізацією за європейськими зразками, або інтеграція до проектів Москви, супроводжувана трансформацією під впливом Росії.

Окремо має стояти питання щодо особливостей нових інтеграційних проектів на пострадянському просторі, які почали планувати, узгоджувати, втілювати в життя нові незалежні держави після пережитого кожною з них дезінтеграційного шоку внаслідок розпаду Радянського Союзу, та впливу цих проектів і проектних задумів на перебіг національних трансформаційних процесів. Думку про те, що інтеграція та глобалізація не лише позначилися на перебігу пострадянського транзиту колишніх республік СРСР, а значною мірою визначили його природу, характер, особливості, є всі підстави вважати загально визнаною. Якщо не брати до уваги країни Балтії, які чітко й послідовно обрали для себе орієнтацію на новий інтеграційний центр в особі Євросоюзу без будь-якої оглядки на центр попередній, то в інтеграційних проектах нових незалежних держав можна виділити три моделі.

Перша з них передбачає орієнтацію на інтеграцію в тих чи інших її формах до ЄС зі збереженням співпраці й навіть стратегічного партнерства з Росією. Друга має на увазі орієнтацію на Росію як на потенційний центр інтеграції на нових засадах у поєднанні з розвитком співпраці з ЄС, третя – виключну орієнтацію на Росію, частково прикриту декларативно-демонстративними «реверансами» на адресу ЄС. Аналіз кожної з моделей, як і оцінка їхньої результативності, має бути темою окремого спеціального обговорення. Загалом же можна сказати, що ані прагнення одних пострадянських країн включитися до євроінтеграційного і – ширше – західного глобального проекту на чолі зі США, ані бажання інших зв'язати своє майбутнє з планами і пропозиціями, що їх пропонує Росія, не принесли однозначних вигід і переваг ні тим, ні іншим.

«Втома від модернізаційної гонки», від її нових витків та поворотів, а також від чергових проблем і випробувань, які вони несуть із собою, є типологічно близькою особливістю для всіх країн Центральної, Південно-Східної, Східної Європи. Ще одна риса такого плану – «криза пристосування до модернізації». Ті групи середнього класу, які свого часу з ліберальних позицій повстали проти соціалістичної системи через те, що вона стримувала й обмежувала свободу особистості, за нових умов життя, які стали набагато жорстокішими, ніж були за соціалізму, зіткнулися із сильним розчаруванням, впали в апатію. Чимало з їхніх представників під тиском обставин почали вже з антиліберальних позицій дивитися на систему формально рівноправної й вільної політичної та ринкової конкуренції, на модель парламентської демократії та її елементи. Як «втома», так і «криза», про які йдеться, є прямими наслідками модернізації, зумовлених нею змін, до яких значна частина суспільств у країнах Центральної, Південно-Східної, Східної Європи виявилася неготовою, особливо, з огляду на соціальну ціну, сплачену за ці зміни.

У той же час державам «Вишеградської четвірки», всупереч перешкодам і складнощам, вдалося забезпечити неухильне просування вперед, прогрес. Щодо орієнтирів, образів, фактору НАТО, фактору США, фактору Росії було вироблене близьке до оптимального співвідношення бажаного і можливого. Великим «плюсом» стала регіональна субінтеграція у рамках «Вишеградської четвірки» як проміжний крок до інтеграції європейської. Зіграв свою роль фактор, пов'язаний зі суспільною свідомістю. Оновлені образи колективного минулого, теперішнього, майбутнього у країнах, які, маючи членство в ЄС, водночас входять до цього утворення, виведені на рівень колективного сприйняття більшості соціальних груп, наблизений до консенсусу.

Модернізація здійснюється з тією чи іншою метою, яку, як показує досвід Польщі, Угорщини, Чехії, слід чітко сформулювати та впровадити у суспільну свідомість. Відсутність такого формулювання створює додаткові проблеми. Мета може бути відкритою або прихованою, але вона неодмінно має існувати. Нерідко те, що є інструментарієм для здійснення модернізаційних за своєю суттю змін і перетворень, подається й сприймається як їх кінцевий результат. Криза цілепокладання у модернізаційних практиках є одним із найважливіших факторів прямої негативної дії. Однією з можливих причин подібного явища може бути бажання еліти приховати справжні мотиви тих чи інших дій і кроків – уявними. У країнах Центральної Європи після повалення соціалістичного ладу справжні причини модернізації не було жодної потреби приховувати, вони логічно вписувалися до атмосфери загальної налаштованості еліт та громадян на якомога швидший перехід до капіталізму, входження до глобальної капіталістичної системи, зміни геополітичної орієнтації та інтеграційного вектору на користь об'єднаної Європи та дистанціювання від Росії.

Український варіант державно-політичної та соціально-економічної модернізації, задекларований одразу після набуття Україною суверенного статусу у 1991 р. та істотно скоригований впродовж наступних двадцяти п'яти років, є феноменом національно своєрідним, до певної міри, унікальним. Разом з тим, у ньому присутня низка ознак, які в їхній сукупності дають підстави говорити про типологічну, а почасти й генетичну спорідненість українського модернізаційного проекту з аналогічними явищами у країнах пострадянського та постсоціалістичного простору. Виявляючи національну специфіку, досвід кожної із цих країн водночас тією чи іншою мірою вписується до спільної для переважної більшості з них матриці. Причому як у конструктивних, так і в деструктивних своїх проявах у контексті трансформаційно-модернізаційних змін та перетворень на просторі Східної Європи.

Морально-психологічні, символічні аспекти модернізації утворюють духовне, гуманітарне тло цього процесу, мають велике значення, здійснюючи значний вплив на матеріальні аспекти модернізаційного процесу. Після здобуття незалежності в Україні, так само, як і в більшості інших пострадянських і постсоціалістичних країн, розгорнувся процес переформатування гуманітарної галузі, переосмислення духовної спадщини під кутом зору її адаптації до змінених внаслідок відновлення суверенної національної державності умов та вимог. Національна державність вимагала, зокрема, нової національної міфології. Специфіка України серед інших пострадянських та постсоціалістичних країн виявилася в тому, що тут однією з таких сфер стала сфера мови та мовної культури. Її було надміру політизовано з перших років незалежності та перших кроків постсоціалістичної трансформації.

Діяльність держави та частини суспільства, зорієнтована з початку 1990-х рр. на забезпечення пріоритету української мови, з одного боку, розгорнулася чи не найбільш активно, з іншого, зіткнулася чи не з найбільшим «спротивом матеріалу» у вигляді реакції на неї з боку реальної мовної ситуації та мовних практик. Цьому значною мірою сприяла успадкована з минулих часів українсько-російська двомовність, інтерпретована на новому етапі історичного розвитку як один з вагомих елементів негативного «імперського» спадку, а також як фактор, здатний чинити перешкоди для утвердження української мови в Україні як єдиної державної не лише за формальним статусом, а й реально – за обсягом використання у різних сферах і за якістю «покриття» кожної з них. Погляд на ці реалії не як на щось безумовно негативне, не як на зайвий тягар, що його слід якомога швидше позбутися, а як на спільне надбання народів, котрим довелося певний час жити в одній державі, – в Україні не вітається.

Українська традиційна багатомовність у вигляді українсько-російської двомовності або різноманітних більш складних комбінацій, утворюваних на її основі, у багатьох відношеннях відрізняється від аналогічних явищ, наявних у багатьох країнах Європи⁴². Головна відмінність – її політико-мовний, а не «суто» мовний, тобто комунікативно-прагматичний, характер, посилений та ускладнений змістовою переважаністю символічно-ідеологічними моментами.

З кінця 1980-х – початку 1990-х рр. становище української мови було центральною темою в українському державному дискурсі. Мову вва-

⁴² Яковлева (Романенко) О.В. У лабіринтах багатомовності (Багатомовність українського суспільства як регулятивний фактор освіти і виховання в системі ВНЗ у контексті світового досвіду). – К., 2011. – 252 с.

жали підґрунтям ідентичності, і тому інтелігенція розпочала кампанію за повернення українській мові належного статусу, яка швидко вийшла за межі сфери освіти та культури⁴³. Із цього ж часу мовне питання почало використовуватись в якості важливого інструменту політичної діяльності та формування відповідного суспільно-політичного дискурсу. Мовну ситуацію в Україні напередодні здобуття державної незалежності й одразу після цього прийнято оцінювати виходячи переважно з концептуальної установки «подолання імперської спадщини», яка передбачала негативний погляд на час перебування України у складі держави із центром у Москві.

Водночас існують й інші концептуальні підходи до оцінки досвіду імперського спадку для підкорених народів. Так, Е. Саїд, зазначає: «Одним із надбань імперіалізму було зближення світу, і хоча процес роз'єднання європейців і тубільців був несподіваним і в основі своїй несправедливим, сьогодні більшість із нас повинні розглядати історичний досвід імперії як спільний»⁴⁴. Для сучасного українського дискурсу навіть сама постановка питання про спільність історичного досвіду українців і росіян видається дикістю. В Україні тривають процеси, спрямовані на вироблення власних національних міфів – історичного, культурного, мовного, – головною вимогою до змісту кожного з яких залишається вимога суперництва з тими міфами, що були в обігу за часів СРСР. Що створює певні перешкоди на шляху формування не архаїчної, а модерної української національної свідомості, конкурентної у загальноєвропейському масштабі, сприяючи консервації існуючих проблем і породжуючи нові.

За спостереженням низки сучасних учених погляду на світ як на арену перманентного зіткнення монолітних цивілізаційних і культурних систем минув. Характеризуючи сучасний стан культурного розвитку модерного світу, багато з них слушно вказує на таку його особливість як зникнення звичних для націоналістів та імперіалістів бінарних опозицій «свій-чужий», «хороший-поганий», які ще не так давно багато в чому визначали характер і особливості зв'язків та взаємин колишніх метрополій та їхніх колоній.

Нині, за влучним спостереженням Е. Саїда, «...нові утворення, створені наперекір кордонам, типам, націям і сутностям... провокують і кидають виклик фундаментально статичному поняттю ідентичності, котре було осердям культурної думки імперіалістичної доби. ...Уявлення про існування «нас» та «їх» – усталених, зрозумі-

⁴³ Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Пер. з польської. – К., 2005. – С. 145

⁴⁴ Саїд Е. Культура й імперіалізм / Пер. з англ. – К., 2007. – С. 25.

лих і незаперечно самоочевидних категорій – практично не мінялося... Цей розподіл походить від грецького ставлення до варварів... Ми досі є спадкоємцями такого підходу, де людина означається за своєю нацією, яка, зі свого боку, вповноважена гіпотетично безперервною традицією...»⁴⁵.

Сказане цілком можна поширити на взаємини між українцями й росіянами. Українці також є спадкоємцями підходу, де людину розглядають як типового представника нації або ж нації-держави. Уперту боротьбу за впровадження в Україні української одномовності можна розглядати і як спробу добитися реваншу українського начала над началом російським на історичних українських землях і як намагання відновити історичну справедливість. Проте ресурсів, які хоча б гіпотетично могли працювати на модернізацію української нації, української національної держави подібна перспектива у собі не містить. Альтернативний «маршрут», який значно більшою мірою відповідає реаліям сучасного глобалізованого світу пов'язаний з відмовою від орієнтації на українську одномовність як на форму протесту проти «імперського» минулого й остаточного розрахунку з ним та з постановкою на порядок дня ідеї переходу до багатомовності нового типу – українсько-російсько-англійської.

Формування нової української ідентичності починає розглядатися в українській гуманітарній науці та публіцистиці як необхідна передумова для модернізації держави і країни, а також як спосіб виходу зі стану пострадянської національної трансформації, що забуксувала й затягнулася. На сьогодні Україна, на відміну від країн Євросоюзу, провідних держав Південно-Східної Азії, Близького і Дальнього Сходу, Латинської Америки, ще не демонструє по-справжньому ефективних форм адаптації передових технологій та соціокультурних форм до власних цивілізаційних засад. Це гальмує і процес державотворення, і формування нової ідентичності.

Вже тривалий час на порядку дня в Україні стоїть завдання модернізації, яке поширюється, зокрема, і на сферу національної ідентичності. Головну дилему у розв'язанні цього завдання добре видно на прикладі системи освіти. Модернізація національної освіти, з одного боку, відбувається як процес її *суверенізації*, перетворення із сегменту колишньої радянської освіти на повноцінну, самодостатню національну освіту, з іншого боку, модернізація освіти є процесом її *адаптація* до вимог глобалізації – це дві різні іпостасі модернізації, які мають спільні риси, але, разом з тим, істотно відрізняються одна від одної як за цілями, так і з огляду на бажані й можливі наслідки.

⁴⁵ Там само. – С. 29.

Більше того: ці дві сутності модернізації перебувають одна з одною у відношеннях прихованої конкуренції й навіть певного антагонізму. В той час, як друга продиктована прагненням мати ефективний, раціонально вибудований у відповідності до найсучасніших вимог устрій, зіпертій, передусім, на громадянські зв'язки модерного типу, перша значною мірою зорієнтована на зв'язки, які в сучасному світі дедалі частіше інтерпретуються як архаїчні. Е. Сміт, відмічаючи таку конкуренцію-суперечність і відзначаючи факт існування подібної «архаїки» на прикладі держав Африки та Азії, кваліфікує їх як прямий наслідок консервації архаїчної, догромадянської, суспільної свідомості, заснованої на «незагойних розколах і первинних прив'язаностях до певної соціально-культурної даності – спорідненості, раси, релігії, звичаїв, мови й території»⁴⁶.

Модернізація-суверенізація уже частково ґрунтується на націоцентричній моделі освіти та на концепції формування особистості, у найтісніший спосіб пов'язаною з українською традицією, й зосередженою, насамперед, на проблематиці, котра прямо чи опосередковано кореспондує з національними ідеєю та ідеологією, інтерпретує їх як наріжний компонент усього освітнього процесу. Згідно з цією ідеологією, освіта постає, у першу чергу, як процес цілеспрямованого, стимульованого на державному рівні виховання у молодого покоління національної свідомості, духовності, самоповаги.

Продуктом модернізації-суверенізації української освіти мала б стати така українська національна освітня модель, яка б, забезпечуючи у повному обсязі інтереси нації, потреби національного розвитку, життєвість етнонаціональної традиції та цінностей, збереження національної самосвідомості, – не обмежувала б освітній процес суто етнічними й національними рамками й не відокремлювала б його від усього того, що відбувається у цій сфері в інших, зокрема й сусідніх з Україною країнах.

Модернізація-адаптація, у свою чергу, висуває на порядок денний національного освітнього процесу як першочергове завдання досягнення оптимального за наявних умов рівня його включення до глобального процесу з обов'язковим підпорядкуванням останньому всіх без винятку параметрів. Мова у цьому випадку йде навіть про той комплекс уявлень та ідей, який можна було б визначити як «ідеологію» освіти. Ця «ідеологія» не враховує національних особливостей, абстрагуєчись від них з метою досягнення у перспективі якісно нового рівня планетарної, загальнолюдської спільності та пропонуючи переважно прагматичний підхід до проблеми національної ідентичнос-

⁴⁶ Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Пер. з англ. – К., 2009. – С. 59.

ті й національної свідомості, наріжною засадою якого є уявлення про уявну поки що, але, можливо, цілком реальну в майбутньому, глобальну «ідентичність».

Для України досвід країн Центральної Європи важливий як приклад вдалого розв'язання проблем зміни геополітичних орієнтирів та міжнародної орієнтації, подолання кризи національної ідентичності. Принципову вагу має висновок, що для країн постсоціалістичного та пострадянського простору модернізація за нинішніх умов і обставин у найтісніший спосіб пов'язана з геостратегічним вибором та з реалізацією якісно нового інтеграційного проекту. Без нового вибору та нової інтеграції немає модернізації.

Досвід країн Центральної Європи свідчить про те, що Україні своє місце у зміненій системі цивілізаційних координат, слід шукати, спираючись на розуміння того, що його визначають три взаємопов'язані фактори: подолання кризи цивілізаційної ідентичності, зумовленої крахом соціалізму та шуканнями нових орієнтирів; активне втілення на практиці державної стратегії європейської інтеграції, програми модернізаційних перетворень з урахуванням процесів глобалізації та можливості міжцивілізаційних зіткнень; рішучий поворот до нового (або оновленого) культурно-цивілізаційного вибору, адекватно го умовам світ-системи початку ХХІ ст.

2.3. Основні етапи євразійської інтеграції та її перспективи

Перші кроки у напрямку євразійської інтеграції на пострадянському просторі було зроблено 24 вересня 1993 р., коли у Москві уряди дев'яти держав СНД (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану і Узбекистану) підписали Договір про створення Економічного союзу. 24 грудня того ж року до союзу приєднався і Туркменістан. Договір встановлював етапи інтеграції, подібні тим, які було передбачено Римським договором про створення Європейського Союзу. Мова йшла про поетапне поглиблення інтеграції через зону вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок товарів, послуг, капіталів і робочої сили, економічний союз. Проте жодна країна договір так і не ратифікувала, оскільки створюваний союз нагадував нещодавно ліквідований СРСР.

Наступним інтеграційним проектом стала ідея створити зону вільної торгівлі країн СНД. 15 квітня 1994 р. було підписано Угоду про створення у межах СНД зони вільної торгівлі. Її, разом з іншими, підписала й Україна. Ця угода також не вступила в дію, бо не всі країни її ратифікували. Така ж доля спіткала й Угоду про створення Платіж-

ного союзу, підписану 21 жовтня 1994 р. Окрім того, варто підкреслити, що Україна, Молдова і Туркменістан не ратифікували навіть Статут СНД⁴⁷. Проте, нагальні економічні інтереси спонукали більшість країн СНД до підписання двосторонніх угод про створення зон вільної торгівлі. Зокрема, в 1993 р. таку угоду уклали між собою Україна і Росія.

Інтеграційні плани й інтереси країн СНД виявилися різними. Невдовзі вони розділилися на тих, хто вибрав шлях більш тісного зближення із сусідами й колишніми партнерами по СРСР, і тих, хто бажав обмежитися створенням зон вільної торгівлі. До перших відносяться Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. До других – всі інші колишні радянські республіки, включаючи Україну.

Запустив процес обмеженої інтеграції ряду країн пострадянського простору проект Митного союзу. Так, 6 січня 1995 р. було підписано рамкову Угоду про Митний союз між Російською Федерацією і Республікою Білорусь, 20 січня того ж року – Угоду про Митний союз між Російською Федерацією, Республікою Білорусь і Республікою Казахстан. 29 березня 1996 р. до угоди про Митний союз приєднався Киргизстан, 26 лютого 1999 р. – Таджикистан. У 2000 р. спроби інтеграції цих п'яти країн ознаменувалися підписанням документів про створення Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), метою якого було створення між країнами-членами єдиного ринку товарів і п. услуг.

Рамкову угоду про Митний союз Росії, Білорусі і Казахстану було підписано ще в 1995 р., проте реально його було створено за Договором від 6 жовтня 2007 р. З 1 січня 2010 р. функціонує єдина митна територія Білорусі, Казахстану та Росії з єдиним митним тарифом і єдиною системою заходів митного регулювання, з 6 липня 2010 р. діє Єдиний митний кодекс цих країн. 9 грудня 2010 р. у Москві президенти Білорусі, Казахстану і Росії підписали три останні документи з пакету, який включав сімнадцять документів, необхідних для формування Єдиного економічного простору (ЄЕП), зокрема, договір про проведення узгодженої макроекономічної політики, договір про створення умов на фінансових ринках для вільного руху капіталів, договір про узгодження валютної політики. Чотирнадцять угод було підписано раніше, на рівні прем'єр-міністрів та віце-прем'єрів. Це, зокрема, угоди про регулювання діяльності природних монополій, взаємодію у сфері енергетики, державних закупівель, конкуренції, послуг, інвестицій, надання державних субсидій, міграційної політики, технічного регулювання, проведення узгодженої політики транспортування на-

⁴⁷ Доклад Института экономики РАН «Новые независимые государства: сравнительные итоги социально-экономического развития» / Под ред. Л. Б. Вардомского // Российский экономический журнал. – 2012. – № 3. – С. 60–61.

фти по системі магістральних нафтопроводів, про правила доступу до послуг природних монополій у сфері транспортування газу по ГТС, у сфері залізничного транспорту та в електроенергетиці, включаючи питання ціноутворення та тарифної політики. Внаслідок цих домовленостей з 1 січня 2012 р. на базі Митного союзу почав функціонувати Єдиний економічний простір (ЄЕП) Білорусі, Казахстану і Росії.

Наступник кроком на шляху євразійської інтеграції стало створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Угода про створення ЄАЕС була підписана 29 травня 2014 р. у столиці Казахстану Астані. Нове інтеграційне утворення, яке включає в себе Митний союз і ЄЕП, почало функціонувати з 1 січня 2015 р. Керівними органами ЄАЕС є Вища євразійська економічна рада, до якої входять глави країн-членів, а також Євразійська міжурядова рада, до складу якої входять голови урядів країн-членів. Рішення цих органів ухвалюються консенсусом. Крім того, було створено Євразійську економічну комісію. Вона складається з Ради комісії, членами якої є заступники голів урядів країн-членів, і Колегії комісії, яка виконує повсякденну організаційну роботу. Рішення Комісії ухвалюються або консенсусом, або більшістю в дві третини голосів. Якщо якась з країн не погоджується з рішенням Комісії, питання передається на розгляд Суду Євразійського економічного союзу.

10 жовтня 2014 р. у Мінську відбулося засідання Ради глав держав СНД, а також засідання Міждержавного комітету Євразійського економічного співтовариства (ЄАЕС) і Вищої євразійської економічної ради на рівні голів держав-членів. Президенти країн-членів Євразійського економічного союзу підписали договір про припинення з 1 січня 2015 р. діяльності цієї організації, економічні функції якої було передано Євразійському економічному союзу. Договір про його створення парламенти всіх трьох країн-учасниць ратифікували незадовго до мінського засідання. Було також підписано договір про приєднання до ЄАЕС Вірменії, яка в січні 2015 р. стала його членом. У травні того ж року членства в Організації набув Киргизстан.

На засіданні Вищої Євразійської економічної ради 21 травня 2016 р. в Астані, було схвалено Концепцію формування спільних ринків нафти і нафтопродуктів, а також Концепцію формування спільного ринку газу. Ці документи передбачають поетапну реалізацію заходів, які мають привести до укладання між державами-членами ЄАЕС у 2024 р. договору про спільні ринки нафти і нафтопродуктів та договору про спільний ринок газу. Відповідно до першого з них компанії країн-членів ЄАЕС отримають вільний доступ до нафтової інфраструктури партнерів, зможуть купувати нафту без кількісних обмежень та експортних мит за ринковою ціною, відповідно до другого країни-члени

ЄАЕС вийдуть на функціонування спільного ринку газу з вільними поставками газу за ринковими цінами.

Було також розроблено проект програми формування спільного електроенергетичного ринку до 2019 р. Розглянуто питання формування єдиного транспортного простору, створення єдиного фармацевтичного ринку тощо. 12 серпня 2016 р. голови урядів країн ЄАЕС на засіданні Євразійської міжурядової ради домовилися про новий варіант Митного кодексу, яким передбачено уніфікацію процедур оформлення товарів на зовнішніх кордонах ЄАЕС та спрощення умов їхнього переміщення.

ЄАЕС здійснює активну зовнішньоекономічну політику. 5 жовтня 2016 р. вступила в силу угода про вільну торгівлю між ЄАЕС і В'єтнамом. Ведуться переговори про створення зон вільної торгівлі з Ізраїлем, Іраном, Камбоджею, Сінгапуром. Триває переговорний процес про уніфікацію ЄАЕС і його членами торгового режиму із Сербією. У вересні 2016 р. було підписано меморандум між Євразійською економічною комісією і міністерством сільського господарства Угорщини про співпрацю в галузі агропромислового комплексу. Ідуть переговори про укладання угоди про торгово-економічну співпрацю між ЄАЕС і Китаєм. Зокрема, розглядається питання можливої участі ЄАЕС у реалізації ініціативи «Економічного поясу Нового Шовкового шляху», висунутої Китаєм 2013 р. Вона передбачає інтеграцію ринків і вільний рух капіталів між країнами-учасниками.

Крім участі в ЄАЕС, Росія і Білорусь розвивають інтеграцію і на двосторонньому рівні. На сьогодні це приклад найглибшої інтеграції на пострадянському просторі. Ще в квітні 1996 р. Росія і Білорусь підписали двосторонній Договір про створення Співтовариства суверенних республік, 1999 р. – Договір про створення Союзної держави, який передбачає створення російсько-білоруської союзної держави, утворення спільних наднаціональних органів, єдиного економічного простору, впровадження спільної грошової одиниці. Хоч було сформовано керівні, представницькі, законодавчі і робочі органи Союзної держави, до реалізації основних цілей Договору (реальне об'єднання держав, розробка єдиної конституції і законів, впровадження спільної грошової одиниці) справа так і не дійшла через негласний опір з боку президента Білорусі О. Лукашенка та білоруської еліти, наляканих загрозою поглинання Білорус більш потужною Росією. Мінськ відмовився від будь-якої реальної політичної інтеграції з Москвою, наполягаючи на розвитку лише економічного блоку інтеграційного проекту.

Паралельно Білорусь, всупереч бажанням Росії, розвиває активні економічні стосунки з Євросоюзом. У 2015–2016 рр. США і Євросоюз скасували деякі політичні й економічні санкції проти Білорусі та її керів-

ництва, запроваджені у зв'язку з порушенням демократичних норм. Відзначаючи певний прогрес Білорусі на шляху демократизації, Захід, проте, продовжує розглядати Білорусь як державу з авторитарною формою правління.

Між Росією і Білоруссю періодично виникають торговельно-економічні та енергетичні конфлікти. Найбільш конфліктною проблемою є ціна на російські енергоносії для Білорусі. Мінськ намагається отримати від Москви «рівноприбуткову» ціну на газ, однакову з ціною на внутрішньому російському ринку. Росія, зі свого боку, готова робити для Білорусі знижку, але перехід до такого варіанту ціноутворення відтермінує. У 2016 р. ціна за тисячу кубометрі газу для Білорусі була нижчою, ніж для країн-членів Євросоюзу (132,77 дол.). Передбачається, що до 1 липня 2019 р. буде досягнуто «рівноприбуткову» ціну на газ для білоруських енергетиків, а до 1 січня 2025 р. – для всіх інших білоруських споживачів російського газу.

20 вересня 2016 р. на зустрічі з держсекретарем Союзної Держави Росії і Білорусі Г. Рапотою, президент О. Лукашенко звинуватив Росію в порушенні угод ЄАЕС, вказавши на те, що Росія періодично закриває ринок для сільськогосподарської продукції з Білорусі. Формальними приводами для цього слугують звинувачення або у низькій якості білоруських продуктів, або в тому, що Білорусь нібито під виглядом білоруських товарів реекспортує до Росії продукцію з країн ЄС та України, на які Росія запровадила ембарго. Звернувши увагу на те, товарообіг між Росією і Білоруссю скоротився (2015 р. – на 26,3% у порівнянні з 2014 р.) і продовжує скорочуватися, О. Лукашенко заявив, що це змушує Білорусь «оптимізувати» участь в ЄАЕС. Товарообіг у доларовому вимірі між державами ЄАЕС, дійсно, скоротився, але у фізичному вимірі по багатьох групах товарів, навпаки, зріс. Скорочення пояснюється, перш за все, падінням ціни на нафту та зумовленим ним зниження курсу російського рубля.

Незважаючи на те, що між Білоруссю і Росією періодично виникають торговельні суперечки, президент О. Лукашенко добре розуміє, що, якщо він обере шлях євроінтеграції, це буде означати загрозу подальшому існуванню його авторитарного режиму. Якби Білорусь обрала шлях євроінтеграції, максимум, на що вона могла б розраховувати, це договір про асоціацію і зону вільної торгівлі з ЄС.

Асоціація і зона вільної торгівлі між ЄС і Білоруссю означали б необхідність проведення непопулярних в країні ліберальних, ринкових реформ та вихід Росії із зони вільної торгівлі з Білоруссю і закриття російського ринку для білоруських товарів, припинення кооперації між російськими і білоруськими підприємствами, введення Росією для Білорусі світових цін на енергоносії. Проте відмовитися від економіч-

ної інтеграції з Росією Білорусь дозволити собі не може, оскільки така інтеграція забезпечує вільний вихід білоруських товарів на величезний російський ринок, дає можливість розвивати науково-технічну и виробничу кооперацію з Росією, що особливо важливо для білоруської промисловості, яка ще з радянських часів залишається частиною єдиного виробничого ланцюга, який міцно зв'язує білоруські і російські підприємства. Так, наприклад, поставки російської нафти забезпечують роботу білоруської нафтопереробної і хімічної промисловості. Мінський завод колесних тягачів отримує комплектуючі від 280 російських підприємств, 50% його продукції постачається в Росію. ВАО «БелАЗ» імпортує з Росії двигуни для своїх самоскидів, а відомий у світі білоруський автомобільний завод «МАЗ» отримує з Росії понад 60% комплектуючих. Російські підприємства поставляють комплектуючі для виробництва тракторів «Беларусь»⁴⁸.

Достатньо висока рентабельність білоруських підприємств забезпечується тими перевагами, які Білорусь отримує від Росії: низькими (у порівнянні із світовими) цінами на природний газ, нафту та інші природні ресурси, дешевими кредитами і субсидіями. Так, наприклад, в 2006 р., закупивши 15 млн т. російської нафти за ціною 268 дол. за тонну, Білорусь експортувала в країни ЄС 14,8 млн т нафтопродуктів за ціною 454,6 дол. за тонну. Обсяги реекспорту з Білорусі сирової російської нафти в 2004–2006 рр. були на рівні 1,0–1,3 млн тон. За оцінками МВФ, все це забезпечило в 2004–2006 рр. щорічне зростання ВВП Білорусі в розмірі 5%. В 2008 р. ціна тонни сирової російської нафти для Білорусі була на 130 дол. нижче, ніж для країн Євросоюзу⁴⁹. Німецький економіст Х. Адомайт наводить дані, відповідно до яких, 2010 р. Росія субсидувала поставки газу и нафти в Білорусь на суму 4,6 млрд дол., протягом 2012–2014 рр. за рахунок низьких цін на газ Білорусь отримувала субвенції у розмірі 2,5 млрд дол. щорічно. Також Росія надала Білорусі кредит в 10 млрд дол. на спорудження атомної електростанції⁵⁰. Ця АЕС зараз будується з допомогою російських спеціалістів. За оцінками експертів, 16% ВВП Білорусі формується за рахунок дотацій з боку Росії⁵¹. У структурі іноземних кредитів, отриманих Білоруссю, 65% – це російські кредити. Російські інвестиції домінують і в галузі іноземних інвестицій. В 2015 р. в Білорусь надійшло

⁴⁸ Мендкович Н. На пути к Евразийскому экономическому чуду. Россия и интеграция на постсоветском пространстве. – М., 2015. – С. 79.

⁴⁹ Косикова Л. Экономическая политика России в постсоветском регионе (ретроанализ, оценка итогов, предложения) // Российский экономический журнал. – 2010. – № 3. – С. 45.

⁵⁰ Adomeit H. Integrationkonkurrenz EU-Russland // Osteuropa. – 2012. – № 6–8. – S.395–397.

⁵¹ Астахова С. Белоруссия: актуальные аспекты экономического и политического развития // Россия и новые государства Евразии. – 2014. – № 2. – С. 68.

11 млрд дол. іноземних інвестицій, 43,2% з яких – це російські інвестиції. Друге місце за обсягом інвестицій в економіку Білорусі посідає Велика Британія (20,6%), третє – Нідерланди (10,8%).

2007 р. Білорусь продала «Газпрому» 50% акцій «Белтрансгазу» за 2,5 млрд дол., 2011 р. – ще 50% також за 2,5 млрд дол. Таким чином, «Газпром» став повним власником білоруської газотранспортної системи. Ціну на російський газ для Білорусі було після цього знижено майже на 50% до 163 дол. за тисячу кубічних метрів (2015 р. ціна складала 142 дол., 2016–132,77 дол.). Купивши білоруську ГТС, «Газпром» розпочав її модернізацію. У 90-і роки минулого століття «Газпром» спорудив новий газопровід «Ямал-Європа», який іде через територію Білорусі і через який до країн ЄС постачається основна частка російського газу за білоруським маршрутом. Газопровід «Ямал-Європа» є власністю «Газпрому», його потужність складає більше 34 млрд кубометрів газу на рік. «Газпром» володіє у Білорусі двома газопроводами. Управління ними здійснює створена на базі колишнього «Белтрансгазу» нова структура – «Газпром трансгаз Беларусь», дочірня компанія «Газпрому», 100% акцій якої належать «Газпрому».

У грудні 1998 р. було підписано Договір між Російською Федерацією і Республікою Білорусь про рівні права громадян, а також Угоду про створення рівних умов для суб'єктів господарювання. У січні 2006 р. підписано пакет документів, які деталізують норми про рівні права громадян Росії і Білорусі на території Союзної держави, а саме: угоди про рівні права російських і білоруських громадян на свободу пересування, вибір місця перебування і проживання на територіях Росії и Білорусі; угоди про співробітництво Росії і Білорусі в галузі соціального забезпечення; угода про надання медичної допомоги російським громадянам в Білорусі і громадянам Білорусі в Росії; протокол про забезпечення рівного підходу до оподаткування громадян Білорусі, які працюють в Росії, і громадян Росії, які працюють в Білорусі. З 2000 р. президент О. Лукашенко є Головою Вищої Державної Ради Союзної Держави Білорусі і Росії.

Білорусь є воєнним союзником Росії, вона має спільну з Росією систему протиповітряної оборони. На білоруській території розташовані декілька російських військових об'єктів, зокрема: радіолокаційна станція «Волга» (в селищі Озеречье), яка є частиною російської системи попередження про ракетний напад, і 43-й вузол зв'язку ВМФ Росії (м. Вілейка), який забезпечує зв'язок Головного штабу ВМФ Росії з атомними підводними човнами, які знаходяться на бойовому чергуванні в Атлантичному, Індійському і частково Тихому океані. Значна частина білоруського офіцерського корпусу отримала або отримує військову освіту в російських військових навчальних закладах. Білоруські і російські збройні сили регулярно проводять спільні військові вчення, країни

тісно співпрацюють у військовій промисловості, щорічно планується і реалізується спільне оборонне замовлення, здійснюються союзні програми озброєння. У той же час, О. Лукашенко відхилив пропозицію Росії розташувати на території Білорусі російську авіаційну базу.

Торговельно-економічні стосунки України з країнами-членами ЄАЕС у майбутньому розвиватимуться не лише з кожною з них на двосторонньому рівні, а й на рівні стосунків з Євразійським економічним союзом. Україна традиційно прохолодно ставилась до процесів євразійської інтеграції, хоча певний час і брала участь у переговорах щодо неї. Як відомо, на саміті в Ялті у вересні 2003 р. Україна підписала рамкову угоду про створення Єдиного економічного простору з Білоруссю, Казахстаном та Росією (ЄЄП). 20 квітня 2004 р. Верховна Рада України більшістю в 265 голосів ратифікувала рамкову угоду по ЄЄП. При цьому було збережене застереження, зроблене Україною при її підписанні в Ялті, а саме: що Україна буде брати участь в формуванні і функціонуванні ЄЄП тільки в тих межах, які відповідають Конституції України, яка не передбачає делегування Україною частки свого суверенітету наднаціональним органам. Це застереження було, по суті, відповіддю Росії, позиція якої зводилася до необхідності створення в рамках ЄЄП митного і економічного союзу. Російська сторона пропонувала здійснювати координацію інтеграційних процесів в ЄЄП шляхом спільних дій міждержавних і наднаціональних органів з поступовим зростанням ролі цих останніх.

Що стосується України, то свою участь в ЄЄП вона розглядала лише як участь в зоні вільної торгівлі з країнами ЄЄП. Зона вільної торгівлі, на відміну від більш високих ступенів економічної інтеграції (таких як митний і економічний союз), не передбачає створення наднаціональних органів і проведення спільної зовнішньоекономічної і митної політики щодо третіх країн, і тому розглядалася українськими політиками за часів президентства Л. Кучми як ідеальна форма відносин з Росією та іншими країнами СНД, оскільки надавала свободу дій відносно Євросоюзу. На думку українських політиків, зона вільної торгівлі в межах ЄЄП не повинна була мати будь-які товарні вилучення і обмеження.

Проте, на практиці режим вільної торгівлі в існуючих в світі зонах вільної торгівлі охоплює лише обмежене коло товарів. Це пояснюється такими причинами, як намагання деяких країн-членів зон вільної торгівлі захистити певні національні підприємства або навіть галузі виробництва від конкуренції з боку імпорту з інших країн-членів зони, а також відсутністю у країн-членів зон вільної торгівлі спільного митного тарифу та єдиної митної і торгової політики щодо третіх країн, тобто характеристик, що притаманні тільки митному союзу, єдиному економічному простору або економічному союзу. Якщо кра-

їни-учасниці зони вільної торгівлі застосовують різні тарифи в торгівлі з третіми державами, виникає можливість того, що будь-яка країна, яка не є учасницею такої зони, може безперешкодно, на пільгових умовах вийти на внутрішній ринок зони через територію тієї країни-учасниці, ставки імпортного мита якої по відношенню до третіх країн мінімальні. За таких умов зростає загроза реекспорту з третіх країн. Особливо, якщо деякі країни-учасниці зони вільної торгівлі мають двосторонні угоди про вільну торгівлю з третіми країнами. Існуючі в світі зони вільної торгівлі мають перелік товарів, вилучених з режиму вільної торгівлі У Північно-Американській зоні вільної торгівлі (НАФТА), до якої входять США, Канада та Мексика, з режиму вільної торгівлі вилучено 1,5 тисячі товарних позицій, в латиноамериканському інтеграційному об'єднанні МЕРКОСУР – 10% товарів⁵².

У жовтні 2011 р. у Петербурзі Україна, Росія, Білорусь, Казахстан, Молдова, Киргизстан і Таджикистан підписали договір про створення зони вільної торгівлі, згідно з яким підлягала скасуванню абсолютна більшість митних зборів на товари, але експортні мита на енергоносії, ввізні мита на цукор і деякі інші товари зберігалися. 2014 р. між Україною і Євросоюзом було підписано угода про асоціацію, яка передбачала створення між ними зони вільної торгівлі. У той же час між країнами-членами ЄАЕС і Євросоюзом аналогічної зони немає. На думку керівництва Росії, одночасне членство України у двох зонах вільної торгівлі, з одного боку – з Росією та іншими країнами ЄАЕС, а з іншого боку – з Євросоюзом, могло б призвести до вільного, безмитного реекспорту до Росії й до інших країн-членів ЄАЕС через територію України товарів з Євросоюзу, на які, за законодавством Росії та ЄАЕС, накладається мито. За таких умов, а також з огляду на агресію проти України, Росія з 1 січня 2016 р. зупинила дію угоди про вільну торгівлю між Росією і Україною⁵³ і оголосила про перехід на ті ж умови, на яких Росія здійснює торгівлю з країнами Євросоюзу. На товари з України, які експортуються до Росії, було введено імпорتنі мита. Через те, що Україна приєдналася до економічних санкцій ЄС проти Росії, російська сторона запровадила ембарго на українські продовольчі товари.

Членство в ЄАЕС і в Організації Договору з колективної безпеки (ОДКБ) не перешкоджає урядам країн-членів висловлювати різні точки зору з приводу подій, які відбуваються в світі. Лідери Білорусі і Казахстану неодноразово підкреслювали, що ЄАЕС створено для розвитку еконо-

⁵² Косикова Л. Указ. соч. – С. 60.

⁵³ Росія з сьогоднішнього дня припиняє дію договору про ЗВТ з Україною. 01.01.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.rbc.ua/ukr/news/rossiya-segodnyashnego-dnya-priostanavlivaet-1451600836.html>

мічної і науково-технічної співпраці. Його мета – економічна інтеграція, яка не передбачає інтеграції політичної, як це має місце в Євросоюзі.

Не дивлячись на всі проблеми і суперечки, які виникають між членами ЄАЕС, їхні лідери зацікавлені в збереженні ЄАЕС, членство в якому дає їм певні економічні вигоди, а саме: вільний доступ їх товарів до величезного російського ринку, можливість отримувати російські енергоносії по цінах, нижчих, ніж для інших країн. Особливо привабливим для країн-членів ЄАЕС є те, що в межах ЄАЕС вже функціонує єдиний ринок праці, внаслідок чого трудові мігранти-громадяни країн-членів ЄАЕС, на відміну від мігрантів з інших країн СНД, можуть мігрувати і перебувати в Росії та в інших країнах-членах ЄАЕС без будь-яких міграційних обмежень і користуватися соціальними правами країни перебування.

На відміну від зон вільної торгівлі, у межах економічного союзу вільна торгівля між його членами здійснюється без будь-яких товарних вилучень, скасовуються не лише мита, а й процедури митного оформлення. Останнє важливо з огляду на уникнення затримок у постачанні комплектуючих на підприємства, пов'язані виробничою кооперацією. Членство в ЄАЕС дає можливість його членам користуватися низькопроцентними кредитами з Антикризисного фонду, брати участь у роботі Центру високих технологій, який опікується узгодженням та координацією інноваційної політики, створенням механізму фінансування інноваційних програм. Участь у ЄАЕС сприяє притоку до його членів іноземних інвестицій з третіх країн, бо ж ринком збуту для підприємств з іноземними інвестиціями є вся безмитна територія Союзу з її численним населенням.

Утім, ЄАЕС не спроможний повністю забезпечити економічну і технологічну модернізацію ані Росії, ані інших країн-членів. Усі вони, включаючи Росію, в значній мірі залежать від імпорту технологій з більш розвинених західних країн. Це визнають і російські економісти⁵⁴. Внаслідок цього, країни-члени ЄАЕС намагаються проводити багатовекторну зовнішню політику, розвиваючи політичні й економічні стосунки з країнами Заходу, Китаєм, Туреччиною, іншими країнами. Те ж саме робить і Росія. Так, наприклад, частка країн ЄАЕС в загальному товарообігу Росії із зарубіжними країнами в 2015 р. складала лише 8,1%, а в 2016 р. – приблизно 9%.

Торкаючись економічних стосунків між Україною і країнами ЄАЕС, слід відмітити, що, хоч Росія скасувала режим вільної торгівлі з Україною, інші країни-члени ЄАЕС цього не зробили, тому торговельно-економічні стосунки України з ними може розвиватися на двосторонній основі із збереженням формату безмитного режиму. Щоправда, необ-

⁵⁴ Буторина О. Особенности евразийской модели экономической интеграции // Современная Европа. – 2016. – № 2. – С. 28–32.

хідності шукати алгоритм співпраці з інтеграційними утвореннями на постарадянському просторі ця обставина не скасовує, адже члени ЄАЕС запроваджують не лише єдині митні тарифи по відношенню до третіх країн. Розробляються єдині технічні, санітарні, фітосанітарні, екологічні стандарти, відбувається уніфікація і гармонізація зовнішньоекономічного і внутрішнього соціально-економічного законодавства. Україна, зі свого боку, гармонізує і уніфікує стандарти і законодавство зі стандартами і законодавством ЄС, яке суттєво відрізняється від законодавства і стандартів ЄАЕС. У майбутньому це може призвести до виникнення значних технічних проблем у торговельно-економічному співробітництві України з країнами ЄАЕС.

2.4. Геополітичні впливи на трансформацію країн Центральної Азії

Нові незалежні держави Центральної Азії чверть століття живуть за принципово нових порівняно з попередньою добою умов: у статусі суверенних держав, у вирі радикального транзиту від соціалізму до капіталізму, у ситуації докорінних змін у системі міжнародних відносин, геополітичних та геостратегічних обставин як регіонального, так і глобального масштабу. У пошуках моделі існування, яка б дала змогу забезпечити новий алгоритм балансу та стабільності, всім їм доводиться стикатися з викликами першопрохідців, зокрема, з такими, як нерозуміння з боку близьких і далеких сусідів, геополітичні непорозуміння, конкуренція. Вивільнившись з-під опіки СРСР, від контролю союзного центру, ці країни борються за виживання, торуючи, за визначенням очільника Туркменістану, власний шлях «до розвитку і процвітання», до «епохи могутності і щастя» своїх народів⁵⁵.

Серед причин кризового стану вивільнених від диктату Кремля держав можна виокремити:

- складний процес переходу на ринкові засади з жорстко централізованої радянської системи;
- введення Російською Федерацією ринкових цін на нафту і газ, на всю власну продукцію;
- тиск і диктат Росії, пряме втручання у внутрішні справи держав-сусідів, шантаж як засіб зовнішньої політики;
- відмова Росії від дотацій колишнім республікам;
- необхідність переорієнтації зовнішньоекономічних зв'язків на ринки інших країн;

⁵⁵ Президент Гурбангулы Бердымухамедов провів конференцію молодіжної країни. 06.04.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=10751>

– боротьба за лідерство на пострадянському просторі загалом, та в субрегіонах СНД зокрема;

– конкуренція на ринках, яка посилилася внаслідок сумісності застарілого технічного обладнання, низькоякісних технічних характеристик, які гальмують розвиток окремих країн, нівелюючи заходи з просування на світовий ринок;

– гальмування спільних економічних проєктів, через квотування російської продукції, вилучення з товарних груп низки номенклатурних позицій, несправедливий розподіл преференцій, нав'язування правил гри за російським сценарієм і в російських інтересах.

У складі колишнього СРСР країни Центральної Азії належали до числа республік, які дотувалися із союзного бюджету. Після здобуття державної незалежності їм довелося шукати сильних зовнішніх партнерів, які можуть захистити, підтримати, і на яких вони у переважній більшості орієнтувалися за радянської доби. Такою точкою відліку для країн регіону стала Російська Федерація, яка для них є великою, багатою, авторитарною ядерною державою. Саме Росія диктувала «правила поведінки» у радянському минулому, саме вона намагається це робити і нині, претендуючи на провідну роль в Євразії. Сьогодні країни Центральної Азії залежні від Москви і у безпековому, і в економічному вимірах.

Одна з важливих причин, яка спонукала більшість держав зробити «російський» вибір, обумовлена їхнім географічним розташуванням, певною замкненістю у серединній Азії і відсутності виходу до світового океану. Батько американської геополітики А. Мехен у роботі «Вплив морської сили на історію (1660–1783)» (1890) обґрунтував важливість географічного фактору для формування політичних інтересів держави та її геополітичної орієнтації. За А. Мехеном географічний фактор формує геополітичний потенціал, значною мірою визначаючи потужність держави. З шести виокремлених критеріїв могутності на першу позицію учений виводив географічне положення, відкритість морям, наявність морських комунікацій тощо. Одним із ключових критеріїв, на думку аналітика, є характер політичної влади, її спроможність або неспроможність забезпечити морську могутність держави⁵⁶. Навіть враховуючи той факт, що світові координати з часом зазнали певних змін, визнаємо, що морські/річкові шляхи є визначальним фактором розвитку будь-якої держави. Інший американський геополітик Н. Спикмен також підтримував подібну ідею, вважаючи, що «в географії лежать ключі до проблем воєнної і політичної стратегії»⁵⁷.

⁵⁶ Mahan A. T. *The Influence of Sea Power Upon History: 1660–1783*. – Forgotten Books, 2016. – 636 p.

⁵⁷ Gray C. S. Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order // *Journal of Strategic Studies*. – 2015. – Vol. 38. – P. 873–897.

Морські шляхи і користування ними створили не одну розвинену державу, їхня відсутність диктує державам другорядність і, як правило, відсталість. Країни без виходу до моря не могли вийти на ринки збуту, віднайти потрібну сировину, дешево – водяними шляхами – розповсюдити і продати власну продукцію тощо.

Увесь час після розпаду СРСР Москва розглядає пострадянську територію як власний геополітичний простір, як сферу російських інтересів та впливу, зокрема як ринок збуту неконкурентоспроможної продукції, а також сировинного додатку і джерела робочої сили. У геополітичному розумінні Росія вважає пострадянський простір власним історичним надбанням, створеним ще Російською імперією.

Нове розуміння Росією своєї ролі на пострадянському просторі було закріплено у затвердженому президентом Росії Б. Єльциним 14 вересня 1995 р. документі «Стратегічний курс Росії з державами-учасницями СНД»⁵⁸, де територію країн СНД було оголошено простором стратегічних інтересів Росії, які вона захищатиме та підкреслено право Росії захищати своїх співвітчизників в країнах СНД будь-якими засобами. Зазначені положення означають пряме втручання у внутрішні справи суверенних держав, несуть їм пряму загрозу.

Цим документом, затвердженим указом російського президента, Росія фактично підтвердила попрання норм міжнародного права у відносинах з державами СНД, не визнання їхнього суверенітету і територіальної цілісності, не дотримування принципу невтручання у внутрішні справи держав.

У документі було перераховано конкретні форми і методи, за допомогою яких Росія намагалася реалізувати головну політичну задачу – приборкати, «не відпустити» колишні радянські республіки, не дати їм можливості самостійного розвитку. В документі вказано, що вирішувати ці питання Росія намагатиметься з урахуванням ситуації у кожній з держав СНД. Концептуально важливою є норма документа з розділу «III. Національна безпека» яка чітко фіксує, що у розумінні РФ кордон всього простору є спільним кордоном, який країни мають захищати.

В указі президента РФ також у категоричній формі заявлено про неприпустимість третім державам мати власні інтереси у країнах СНД і дано вказівку відповідним структурам, при взаємодії із трети країнами добиватись розуміння з їхнього боку того, «що цей регіон перш за все є зоною інтересів Росії»⁵⁹.

⁵⁸ Указ Президента Российской Федерации от 14.09.1995 г. № 940 Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами – участниками Содружества Независимых Государств. – [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/8307/print>

⁵⁹ Там же.

У середині 1990-х років нападам з боку Росії піддавалася і договірно-правова основа багатосторонніх відносин між пострадянськими країнами. Так, 15 березня 1996 р. нижня палата парламенту Росії Державна дума виступила з черговою (після заяв про Крим і м. Севастополь, 1992 і 1993 рр.) вимогою: скасувати Біловезькі угоди про розпад СРСР і відмінити утворення СНД. При цьому російські парламентарі ухвалили два документи: «Про поглиблення інтеграції народів, які були об'єднані в СРСР, і скасування постанови ВР РРФСР від 12 грудня 1991р.» та «Про юридичну силу для Російської Федерації – Росії результатів референдуму СРСР від 17 березня 1991 р. з питання збереження Союзу РСР». У цих документах визнано неправомірним денонсацію договору про створення СРСР 1922 р. і прийняття угоди про створення СНД. Біловезькі домовленості оголошено такими, що не мають юридичної сили⁶⁰. Однак, оскільки Біловезькі угоди були у свій час ратифіковані російським парламентом, то депутати нижньої палати без згоди вищої палати парламенту РФ – Ради Федерації та дозволу президента не були правомочні денонсувати зазначені документи. Справу було припинено після втручання президента РФ із загрозою про розпуск парламенту, оскільки, на думку Б. Єльцина, подібні рішення були спробою не лише зашкодити СНД, а й ліквідувати державність власне Росії.

Надалі з метою закріплення за собою важелів впливу на країни пострадянського простору Росія активно ініціювала утворення нових субрегіональних об'єднань поза СНД, такими є Митний союз (1995), ЄврАзЕС (2001–2014), ОДКБ (2003), СЕП (2003), Євразійський економічний союз (ЄАЕС, 2015). Аналізуючи процеси, що відбуваються в регіоні, можна дійти висновку, що всі названі утворення виявилися неповноцінними об'єднаннями. Одним не вистачає правової основи для розвитку всеосяжної діяльності та утвердження у світовій системі міжнародних координат, іншим – економічної і політичної могутності, що вивело б об'єднання на міжнародний простір інтеграційного спілкування на паритетних засадах. У межах цих об'єднань навколо Росії згрупувалися у першу чергу Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан.

Інші країни обрали шлях дистанціювання від російських намірів, як наприклад, Туркменістан, який оформив й офіційно закріпив власний нейтралітет (з 12 грудня 1995 р.). Не виконання у межах СНД більшості прийнятих угод, неспроможність країн до консолідованої інтеграції і взаємопідтримки спричинили у 1990-х рр. пошуків інших

⁶⁰ Постановление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 15 марта 1996 г. № 157-П ГД «О юридической силе для Российской Федерации – России результатов референдума СССР 17 марта 1991 г. по вопросу о сохранении Союза ССР». – [Електронний ресурс]: http://lawrussia.ru/texts/legal_185/doc185a837x809.htm

регіональних об'єднаних моделей на пострадянському просторі. Такими альтернативними форматами стали ЦАС та ГУАМ.

Так, 30 квітня 1994 р. Киргизія, Казахстан та Узбекистан підписали Договір про створення єдиного економічного простору (Центральноазіатський Союз), а 10 січня 1997 р. – Договір про вічну дружбу. Внаслідок прийнятих рішень планувалось, що Киргизстан мав забезпечувати країни-учасниці електроенергією, Казахстан – нафтою й нафтопродуктами, Узбекистан – природним газом. Тісна економічна співпраця між цими країнами мала б сприяти врегулюванню питання розрахунків за питну воду, що постачається з Киргизії в усі азіатські країни СНД. У 1998 р. до об'єднання приєднався Таджикистан і воно було перейменоване на Центральноазіатське економічне співтовариство (ЦАС). Після приєднання у 2004 р. до організації Росії вона перестала бути альтернативним форматом співпраці держав регіону і була ліквідована у 2005 р. у зв'язку зі створенням ЄврАзЕС.

Держави, незгодні з російським домінуванням на пострадянському просторі, з ініціативи України об'єдналися також у міжнародну організацію ГУАМ, яка з огляду на низьку економічну і політичну спроможність, виявилася доволі слабкою. Єдиним представником Центральної Азії у цьому об'єднанні у 1999–2005 рр. був Узбекистан, який шукав формату дистанціювання від Росії.

У всіх ініційованих Москвою інтеграційних організаціях Росія має переваги у чисельності голосів під час прийняття рішень, а також інші переваги. У ЄАЕС Росія має переважну кількість голосів (квоту) при вирішенні питань союзу – 57% порівняно із своїми партнерами: Білорусь і Казахстан мають по 21,5% голосів. Нагадаємо, що в ЄврАзЕС Росія мала 40% голосів, а її партнери по 12,5% і 7,5%. Тобто, для ЄАЕС Росією збільшено кількість власних переваг в процесі прийняття рішень при голосуванні. Крім того, з 01 вересня 2010 р. набула чинності Угода про встановлення і застосування порядку зарахування і розподілу сум увізних мит зборів (інших мит, податків і зборів, що мають еквівалентну дію), за якою (ст. 5) нормативи ввізних мит для кожної Сторони встановлюються у таких розмірах: Білорусь – 4,7%, Казахстан – 7,33%, Російська Федерація – 87,97%⁶¹.

Прорахунки зроблені Москвою під час вироблення формату існування ЄврАзЕС були зумовлені геополітичними інтересами Росії. У результаті цей союз не зміг ефективно функціонувати: ЄврАзЕС не вдалося

⁶¹ Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом». Аналітична довідка щодо умов співробітництва між Україною та Митним союзом Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації. – Кабінет Міністрів України, лист № 2965/0/2–11 від 18.03.11. – С. 17.

вирівняти ввізні мита на більшість товарів, країни-члени не узгодили фінансові політики, не запроваджено єдиної транзитної політики, не запроваджені транспортні коридори, не узгоджені позиції щодо вступу в СОТ, що учасники ЄврАзЕС заявили як основну мету об'єднання. Наскільки Росія врахувала ці свої помилки у проєкті ЄАЕС покаже час.

Дезінтеграційні й відцентрові процеси на пострадянському просторі дедалі даються взнаки. Підтвердженням цього є військові дії Росії проти Грузії у 2008 р. та України з 2014 р., торговельні війни, політичний та економічний шантаж з боку Москви всіх держав-учасниць інтеграційних організацій.

Наполовину центральноазійською за своїм складом є створена з ініціативи Москви Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ) членами якої на сьогодні є Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Білорусь та Вірменія. У 2009 в межах ОДКБ р. були створені Колективні сили оперативного реагування (КСОР), одночасно Росія ініціювала утворення трьох військових ударних угруповань ОДКБ – Східноєвропейського (російсько-білоруського), Кавказького (російсько-вірменського) і Центральноазіатського (Росія, Казахстан, Узбекистан, Киргизія, Таджикистан). Останнє було утворене для забезпечення безпеки в Центральній Азії на випадок нападу ззовні⁶².

Проте ОДКБ виявилась не готовою протистояти загрозам безпеці країн-членів, які носять не військовий характер. Це особливо наочно продемонстрували масові заворушення в Киргизстані 2010 р., які завершилися поваленням режиму президента К. Бакієва. ОДКБ відсторонилась від врегулювання цього конфлікту.

На політичний і геополітичний вибір країн Центральної Азії значною мірою впливає економічний чинник: російський бізнес поступово опановує простором Центральної Азії, де економічне середовище знайоме і підприємства коштують не більше чверті своєї справжньої ціни, що пов'язано з тотальною недооцінкою компаній країн регіону, а також зі значною корупцією. Так, у Казахстані російський капітал представлено 10,7 тис. російськими компаніями (2014 р.), в Узбекистані – понад 900 компаніями (2015 р.), у Киргизії – 600 компаніями (2016 р.)⁶³.

⁶² Организованная неприступная группировка. ОДКБ создает мощный ударный кулак в Центральной Азии // Коммерсант. – 2009. – 29 мая.

⁶³ В Казахстане зарегистрировано более 10,5 тыс. российских компаний – торгпред РФ. 05.11.2014. – [Електронний ресурс]: http://www.inform.kz/ru/v-kazahstane-zaregistririvano-bolee-10-5-tys-rossijskih-kompaniy-torgpred-rf_a2713539; Более 90 предприятий с участием инвестиций из РФ создано в Узбекистане. 20.01.2016. – [Електронний ресурс]: <http://ru.sputniknews-uz.com/economy/20160120/1595249.html>; У российского бизнеса в Киргизии есть перспективы, но... 17.03.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.ritmearasia.org/news-2016-03-17-u-rossijskogo-biznesa-v-kirgizii-est-perspektivy-no-22448>

У Казахстані, Киргизії та Таджикистані діють російські військово-ві бази, які залишились з часів СРСР і які є військовим, політичним та символічним фактором значної присутності Росії в регіоні. Зокрема, у Казахстані є 5-й випробовувальний космодром (у складі Байконуру), полк транспортної авіації у м. Костанай, окремий радіотехнічний вузол Космічних військ РФ у м. Приозерськ, полігон Сари-Шаган, 20-а окрема вимірювальна станція РВСП ЗС Росії; у Киргизії – авіабаза Кант, випробовувальна база протичовнового озброєння у м. Каракол, вузол зв'язку ВМФ у с. Чалдовар, автономний сейсмічний пункт в Майлуу-Суу; у Таджикистані – 201-а військова база (м. Душанбе, Курган-Тюбе, Куляб), Оптико-електронний комплекс «Вікно» («Нурек»). Причому за найбільші свої бази у Таджикистані та Киргизії Росія не платить.

Суттєвим чинником впливу на регіон стали зовнішньополітичні фактори. Якщо проаналізуємо стан міжнародних відносин на пострадянському просторі протягом чверті століття, то констатуємо постійну боротьбу між США і Росією за вплив у регіоні. Зростання зацікавленості американською стороною регіоном СНД, у першу чергу, як транзитним маршрутом, а також як полем геополітичної конкуренції з Росією спричинили посилення присутності тут США.

З початком у 2001 р. міжнародної військової операції в Афганістані у Центральній Азії з'явилися американські військові бази (авіабази Карши-Ханабад в Узбекистані у 2001–2005 рр. та Манас в Киргизії у 2001–2014 рр., військовий центр Шорабад у Таджикистані (з 2011 р.). Американська політика демонструє жорсткий прагматизм, чітку спрямованість на реалізацію власних геополітичних інтересів. Поки велися широкомасштабні іракська та афганська кампанії, територія країн регіону була потрібна американцям для облаштування військових баз, дозаправки літаків, розміщення військових контингентів тощо. Із завершенням військових операцій потреба у подібних транзитних точках зникала, бази консервувалися або передавалися у користування країні, де вони розташовані. Також у 2001–2013 рр. в аеропорту м. Душанбе (Таджикистан) діяла невелика французька авіабаза, а у 2001–2015 рр. в м. Термез (Узбекистан) діє авіабаза ФРН⁶⁴.

Також у країнах Центральної Азії було відкрито різноманітні американські представництва, збільшилися інвестиції в економіку. Стратегічні інтереси США в ЦА вперше були позначені у 1997 р. в спеціальній доповіді Держдепу Конгресу США. Загалом впродовж 1998–

⁶⁴ Кутнаева Н. Иностранные военные базы на территории постсоветской Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т. 13. – Вып. 2. – С. 82–93.

2005 рр. США надали країнам регіону в якості допомоги 1 млрд дол.⁶⁵. Однією зі структур, покликаних сприяти демократизації регіону став створений у 1997 р. Американський університет в Киргизстані (з 2002 р. – Американський університет у Центральній Азії).

Регіон Центральної Азії входить до сфери геополітичних інтересів як Росії, так і Китаю, а тому інтереси цих держав зіткнулися у конкуренції за регіональне лідерство. Конкурують між собою і китайські та російські економічні і політичні проекти. Так, КНР запропонувала запровадити зону вільної торгівлі у рамках Шанхайської організації співробітництва (ШОС), а Росія реалізує проект митного союзу Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), частина країн якого є також і учасниками ШОС.

Водночас РФ та КНР шукають і формати взаємовигідної співпраці у Центральній Азії. Підписанням Угоди про співробітництво з питань безпеки між ШОС і ОДКБ у 2007 р. підтверджено і закріплено партнерські наміри спільної діяльності цих структур в Євразії. Зважаючи на те, що учасники ОДКБ і ШОС взяли на себе спільну відповідальність за мир і стабільність в азіатському регіоні СНД (2005 р.), а також на те, що Росія і Китай поглибили стратегічне партнерство і розширили співпрацю (Декларація про стратегічне партнерство і Угода про співробітництво 2005 р.), можна передбачити, що взаємодія ОДКБ і ШОС у майбутньому поглиблюватиметься. Проте в разі суперечностей між РФ та КНР, спричинені переважно боротьбою за лідерство в регіоні) може виникнути ситуація, коли ці структури дублюватимуть або навіть заважатимуть одна одній.

Китайська Народна Республіка активно бореться за посилення своєї присутності і впливу у Центральній Азії. І зустрічає певне розуміння з боку еліти країн регіону. «Ми розуміємо, що всі китайські кредити є зав'язаними і означають імпорт технологій з КНР. Однак китайські технології значно кращі і дешевші російських! Ви (тобто Росія) за останні 20 років розучились будь-що виробляти, крім турбін і зброї, а Китай – майстерня світу. І якщо він дає дешеві кредити та й технології – ми візьмемо і ще спасибі скажемо», – говорять високопосадовці з центральноазіатських країн⁶⁶.

Економічна активність Пекіна в Середній Азії почала зростати з середини 1990-х рр., коли місцеві уряди почали шукати диверсифікаційні ринки збуту власної продукції. Особливої актуальності це питання

⁶⁵ Тофан А. В. Стратегические интересы США, России и Китая в Центральной Азии на современном этапе // Интерактивная наука. – 2016. – № 10. – С. 86–90. – [Електронний ресурс]: https://interactive-science.media/ru/article/115199/discussion_platform

⁶⁶ Между рублем и юанем. 11.06.2012. – [Електронний ресурс]: <http://www.kommersant.ru/doc/1947318?themeID=1293>

набуло після газових воєн Росії з Білоруссю і Україною, коли стало зрозуміло, що Москва має намір перетворитися на енергетичну наддержаву і задля реалізації цієї мети використовує транзит енергоносіїв як політичну зброю.

У 2000-і рр. Пекін уклав договори про стратегічне партнерство з Казахстаном, Таджикистаном і Узбекистаном, внаслідок чого китайська присутність у регіоні посилилася, а китайський капітал у країнах Центральної Азії почав діяти активніше і результативніше.

Почин поклав Казахстан, де у 2006 р. запрацював нафтопровід Ата-су-Алашанькоу, який транспортує казахську нафту в КНР. У трубопроводу з'явилася і своя ресурсна база, контрольована найбільшою китайською нафтогазовою держкомпанією CNPC. 2005 р. вона купила компанію PetroKazakhstan за \$4,18 млрд. (33% були перепродані «Казмунайгазу») ⁶⁷. Тут варто згадати, що під час переговорів щодо цього проекту, які почалися наприкінці 1990-х рр., Пекін став просувати ідею створення регіональної організації в сфері безпеки. Маршрут майбутнього трубопроводу мав пролягти через неспокійний Синьцзян-Уйгурський автономний район КНР, і Пекін був зацікавлений у максимальній співпраці сусідів у боротьбі з трьома викликами: сепаратизмом, екстремізмом і тероризмом. Так, у 2001 р. на світ з'явилася ШОС.

У 2009 року Експортно-імпортний банк Китаю надав Казахстану пов'язаний кредит у \$10 млрд. В обмін на нього китайський нафтогазовий гігант CNPC отримав доступ до багатьох цікавих нафтових проектів, включаючи половину компанії «Мангистаунаймагаз», яка контролює третину казахстанського роздрібного ринку нафтопродуктів.

Наступним китайським мегапроектом у регіоні став газопровід з Туркменії до Китаю. 2006 р. Пекін і Ашхабад підписали перші документи, а вже в грудні 2009 р. по трубі протяжністю понад 1830 км (через Узбекистан і Казахстан) був пущений перший газ ⁶⁸. З пуском у 2014 р. 3-ї нитки газопроводу його потужність склала 55 млрд кубометрів газу на рік ⁶⁹, проте вже зараз Пекін планує збільшити пропускну здатність до 60 млрд. До цього ж трубопроводу будуть підключені родовища газу на шельфі Каспію, що належать Казахстану.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Туркменія відкрила газопровід в Китай в обхід Росії. 14.12.2009. – [Електронний ресурс]: <https://lenta.ru/news/2009/12/14/open/>

⁶⁹ В г. Ашхабаде состоялось 13-е заседание Координационного комитета по эксплуатации газопровода «Туркменистан-Узбекистан-Казахстан-Китай». 28.09.2015. – [Електронний ресурс]: <http://neftegaz.ru/news/view/141884-V-g-Ashhabade-sostoyalos-13-e-zasedanie-Koordinatsionnogo-komiteta-po-ekspluatatsii-gazoprovoda-Turkmenistan-Uzbekistan-Kazahstan-Kitay>

Із цього ж часу розпочався і приплив китайської робочої сили, поширення освітніх програм китайського спрямування тощо. Поступове економічне опанування центральноазіатськими територіями відбувається через запроваджену Китаєм систему «м'якої сили» («soft power»). Це відбувається через купівлю акцій підприємств з видобутку і переробки корисних копалин, переважно нафти і природного газу; будівництво транспортної інфраструктури, переважно залізниць і сухопутних логістичних центрів; розбудову й переоснащення зрошувальної системи, яка простягається на територію автономного Синьцзян-Уйгурського району Китаю.

Не всі кроки Пекіна у регіоні сприймаються однаково позитивно. Зокрема з 1998 р. Китай та Казахстан ведуть дискусію про правовий статус та поділ ресурсів транскордонних рік, Астана занепокоєна, що дії КНР на цих річках можуть загрожувати екології Казахстану. Зокрема, незадоволення Казахстану викликало будівництво Китаєм у 2000-х рр. каналів Чорний Іртиш-Карамай та Іртиш-Урумчі, які забирають з Іртиша 6 кубокілометрів води на рік. Тоді як Іртиш є джерелом питної води для 4 млн казахстанців, на річці стоять міста Усть-Камевогірськ, Павлодар, Семей, його вода використовується для водопостачання Астани й Караганди. Водночас на р. Ілі, яка впадає в озеро Балхаш Китай будує 13 водосховищ і 59 гідроенергетичних вузлів. За підрахунками казахської сторони, щорічно китайці забирають з Ілі близько 15 кубокілометрів води, і цей забір постійно зростатиме. На думку гідрологів, збільшення забору води бодай на 10% призведе до того, що Балхаш, втрачаючи воду, може розділитися на два водоймища, як це сталося з Аральським морем, а одна його частина висохне⁷⁰.

Проблем Казахстану додає несанкціонований широкий потік китайських трудових мігрантів. Так, станом на 2014 р. в Казахстані офіційно проживало понад 300 тис. китайських громадян⁷¹. Ситуація, що склалася з мігрантами, пояснюється слабкою заселеністю казахстанських територій: щільність населення в Казахстані складає шість осіб на квадратний кілометр, тоді як у КНР – 140 осіб. Китайська сторона всіляко заохочує переселенців і мігрантів, фінансуючи із цією метою багато економічних і соціальних проектів.

З перших кроків незалежного існування нові незалежні держави Центральної Азії зіткнулися з низкою невирішених за часів СРСР проблем. Найбільш гострою з них виявилось питання державних кор-

⁷⁰ Арал номер два. Как Китай превращает Казахстан в пустыню. 23.01.2013. – [Електронний ресурс]: <https://lenta.ru/articles/2013/01/23/irtysh/>

⁷¹ «Женюсь на казахке!» Почему китайцы рвутся в Казахстан? 06.01.2017. – [Електронний ресурс]: <https://365info.kz/2017/01/zhenyus-na-kazashke-pochemu-kitajtsy-rvutsya-v-kazhstan/>

донів. Адже у радянський період панував волюнтаристський підхід у питанні визначення кордонів радянських республік, це відбувалося без врахування місць розселення різних етнічних груп, що проживали на цих територіях, конфесійного чинника, географічних особливостей місцевостей тощо.

Кордони між колишніми радянськими республіками були скоріше віртуальними, ніж реальними, часто відсутніми на географічних картах і не позначеними на місцевості. Оскільки встановлювались ще за часів Російської імперії, для асиміляційної політики якої кордони між загарбаними землями лише заважали і були непотрібними. До сьогодні невіршеність кордонних питань є болючою темою практично всіх нових незалежних держав.

Так, чимало спірних прикордонних ділянок мають Киргизстан і Таджикистан. Така ситуація провокує контрабанду наркотиків, зброї, конфлікти між місцевими жителями тощо. Лише у 2000 р. між країнами була створена міжурядова комісія з питань демаркації та делімітації майже тисячокілометрового кордону. Станом на початок 2016 р. сторонами було делімітовано 520 км кордону, а 396 км залишались проблемними⁷². Ділянка кордону між Баткенською обл. Киргизстану й Согдійською обл. Таджикистану залишається не врегульованою з технічних причин: кожна з сторін наполягає на необхідності використання під час проведення кордону різних карт регіону⁷³. Ситуація ускладнюється тією обставиною, що у цьому районі на таджицькій прикордонній території перебувають киргизькі анклави, а у киргизькому прикордонні – таджицькі. Як наслідок, лише впродовж 2012–2015 рр. уздовж неописаної лінії відбулося 78 зіткнень і конфліктів між місцевими жителями через доступ до пасовищ, води, доріг⁷⁴. Також неодноразово виникали сутички і між прикордонниками.

Також періодично загострюються територіальні суперечки Узбекистану з Таджикистаном. У 2000 р. узбецька сторона навіть замінувала гірські ділянки кордону з Таджикистаном через загрозу проникнення бойовиків Ісламського руху Узбекистану, а у 2001 р. з метою протидії проникненню екстремістів з Афганістану з ініціативи Ташкента між країнами було введено візовий режим. До 2002 р., Таджикистан і Узбекистан визначили близько 86% лінії спільного

⁷² Киргизстан и Таджикистан делимитировали 520 км границы. 15.01.2016. – [Електронний ресурс]: http://www.vb.kg/doc/332515_kyrgyzstan_i_tadjikistan_delimitirovali_520_km_granicy.html

⁷³ Таджикиско-кыргызская граница – конфликты в отсутствие карт. 15.11.2016. – [Електронний ресурс]: <https://centre1.com/tajikistan/tadzhiksko-kyrgyzskaya-granitsa-konflikty-v-otsutstvii-kart/>

⁷⁴ Киргизия-Таджикистан: граница расходится по старым швам. 16.12.2015. – [Електронний ресурс]: <http://p.dw.com/p/1HOcc>

кордону. Переговори щодо спірних ділянок фактично були припинені з 2009 р. й активізувались лише після смерті президента Узбекистану І. Карімова у 2016 р.⁷⁵. На території Таджикистану розташовано кілька узбецьких анклавів, а на території Узбекистану один таджицький, що також створює низку проблем. Постійною конфліктною точкою є прикордонне Фархадське водосховище.

Незадоволення Ташкенту викликає «водна політика» Киргизстану, який, будучи водним монополістом регіону, вирішує, скільки і кому виділити води. Неделімітованою залишається і чверть киргизько-узбецького кордону на якому постійно виникають прикордонні конфлікти, у першу чергу навколо Орто-Токойського водосховища, яке знаходиться на території Киргизії, але у радянські часи будувалось коштами Узбецької РСР, а також гори Унгар-Тоо. Зараз на території Киргизії перебуває чотири узбецьких анклави – Сох, Шахімардан, Чон-Гара і Таш-Добе, а в Узбекистані є киргизький анклав Барак. Періодично на цих територіях відбуваються конфлікти. Станом на 2016 р. сторонами було делімітовано 76,5% кордону, не погодженими залишились 324 км кордону на 58 ділянках на думку киргизької сторони і 63 – на думку узбецької. Ситуація ускладнюється тим, що кожна із сторін користується картами різних років⁷⁶.

Проблема невизначеності кордонів веде до глибинних загроз існуванню держави: кордони стають предметом зазіхання з боку інших держав, терористичних груп, різноманітних бандитських формувань, пов'язаних з несанкціонованим продажем зброї і наркотрафіками, з терористичними загрозами. Так у 1999 р. із території Таджикистану через Киргизію в Узбекистан намагались прорватись близько 1 тис. бойовики Ісламського руху Узбекистану.

У низці центральноазіатських країн складна внутрішня ситуація. Зокрема у м. Ош на півдні Киргизії у 1990 та 2010 рр. виникали значні міжетнічні сутички між узбекам та киргизами. У 2010 р. лише за офіційними даними в Оші загинуло 447 чол. і 75 тис. узбеків були змушені втікати в Узбекистан⁷⁷.

Уряд Узбекистану побоюється активізації релігійних течій на півдні Киргизії, а також впливів «Ісламської держави», до якої, як повідом-

⁷⁵ Душанбе и Ташкент обсудили пограничный вопрос. 01.06.2017. – [Електронний ресурс]: <http://avesta.tj/2017/06/01/dushanbe-i-tashkent-obsudili-pogranichnyj-vopros/>

⁷⁶ Кыргызстан и Узбекистан готовятся окончательно согласовать границы. 18.04.2017. – [Електронний ресурс]: <https://kloop.kg/blog/2017/04/18/kyrgyzstan-i-uzbekistan-gotovyatsya-okonchatelno-soglasovat-granitsy/>; Как Кыргызстан и Узбекистан начали согласовывать границы. 16.11.2016. – [Електронний ресурс]: <https://kloop.kg/blog/2016/11/16/nesoglasovannye-uchastki-kyrgyzsko-uzbekskoj-granitsy-cto-izvestno/>

⁷⁷ «Все боятся повторения тех событий». Как пять лет назад узбеки были вынуждены бежать из Киргизии. 11.06.2015. – [Електронний ресурс]: <https://lenta.ru/articles/2015/06/11/osh/>

ляють джерела Інтернет, в Сирію виїхали сотні киргизів і приєдналися до «Ісламської держави»⁷⁸. За повідомленнями офіційних узбецьких ЗМІ, бойовики Ісламського руху Узбекистану у 2014 р. також приєдналися до бойовиків «Ісламської держави»⁷⁹, а у 2015 р. присягнули ІД. Загальна кількість узбеків у лавах «Ісламської держави» за різними даними складає від 200 до 6 тис.⁸⁰ У самому Узбекистані за звинуваченням у причетності до «Ісламської держави» станом на осінь 2016 р. було арештовано понад 200 громадян⁸¹.

Узбекистан практично закритий для виїзду громадян за кордон, а тих, хто виїхав на заробітки, оголошують в розшук. Таких заробітчан вже близько 40 тисяч осіб. Серед розшукуваних спецслужбами громадян Узбекистану, ті, хто воює в Сирії, Іраку, а також такі, хто був відсутній в країні більше року. В разі знаходження і арешту такої особи, вона потрапляє за ґрати. За домовленістю Узбекистану з РФ, російські спецслужби передають узбецьким властям затриманих громадян Узбекистану, що працювали у Владивостоці та інших віддалених місцевостях Росії. Також, за релігійними звинуваченнями у тюрмах перебуває понад 13 тисяч осіб⁸².

З початку 1990-х рр. почав суттєво зростати ісламістський вплив і у Казахстані, особливо у його західних областях. Окрім терористичних нападів в самому Казахстані, близько 250–300 казахів воюють на боці «Ісламської держави» в Сирії⁸³.

Взаємини між новими незалежними країнами Центральної Азії ускладнюють постійні торговельні війни. Так, 2013 р. Узбекистан припинив постачання таджицькій стороні газу, який складав 95% всього необхідного цій країні обсягу. Більшість підприємств (ТАЛКО, цементний завод) були змушені перейти з газу на вугілля. В результаті економічної блокади Таджикистану товарообіг між країнами скоротився з 300 млн дол. у 2007 році до 2,1 млн у 2014 році. Узбекистан виступає проти будівництва Таджикистаном Рогунської ГЕС на річ-

⁷⁸ Колективно в опасності. Проблему тероризма в Киргизии обсудили за закрытыми дверями. 14.04.2017. – [Електронний ресурс]: https://lenta.ru/articles/2017/04/14/putin_kirgiziya/

⁷⁹ Исламское движение Узбекистана» заявило о присоединении к ИГ. 06.10.2014. – [Електронний ресурс]: <http://www.mk.ru/politics/2014/10/06/islamskoe-dvizhenie-uzbekistana-zayavilo-o-prisoedinenii-k-ig.html>

⁸⁰ Отряд имени «Имама Бухари» дал присягу верности главе «Талибан» и получил фетву воевать против «Исламского государства». 10.08.2015. – [Електронний ресурс]: <https://www.ozodlik.org/a/27179883.html>; «ИДУ» самоликвидировалось, его боевики примкнули к «ИГ». 07.08.2015. – [Електронний ресурс]: <https://www.ozodlik.org/a/27174697.html>

⁸¹ При длительном отсутствии на территории Узбекистана вы можете оказаться в «черном списке». 22.11.2016. – [Електронний ресурс]: <https://rus.ozodlik.org/a/28131460.html>

⁸² Там же.

⁸³ Атака исламистов в Казахстане. Новый фактор дестабилизации. 07.06.2016. – [Електронний ресурс]: <http://politrussia.com/world/islamisty-v-kazakhstan-379/>

ці Вакш, притоці Амудар'ї, яка, на переконання узбецької сторони, змінить баланс водних ресурсів і завдасть значної школи узбецькій економіці⁸⁴.

Існує ряд проблем і між Киргизією та Казахстаном. Так, у 2010 р., у відповідь на повне блокування казахами кордону керівництво Киргизії повністю зупинило спуск води з Кіровського водосховища, звідки підживлюється річка Талас. Після цього Казахстан пішов на часткове послаблення прикордонного контролю, що пояснюється помітною залежністю його сільського господарства від киргизьких водних ресурсів⁸⁵. У 2011 та 2012 рр. Казахстан вводив обмеження на ввезення молока і молочних продуктів з десяти киргизьких молочних заводів через зруйновану систему ветеринарного контролю в Киргизії⁸⁶, а у 2011 р. підняв на 40% мита на ввезення киргизьких кондитерських виробів, зробивши їх неконкурентоспроможними на казахському ринку⁸⁷.

Приєднання Киргизії у 2015 р. до Євразійського економічного союзу не вирішило проблему. Після відміни фітосанітарного контролю у межах ЄАЕС Казахстан з 1 січня 2017 р. ввів обмеження на транзит киргизької м'ясної і молочної продукції в Росію через неможливість гарантувати якість продукції. Тепер транзит можна здійснювати лише залізничним транспортом, і відповідно, обсяги киргизької продукції на ринках Казахстану суттєво скоротились⁸⁸.

Низку претензій висуває Казахстан з приводу «недружньої економічної політики» Російської Федерації, яка періодично шантажує країну торгівельними війнами⁸⁹. Казахстан у відповідь в продовж 2013–2016 рр. вводив обмеження на ввезення російських автомобілів,

⁸⁴ Таджикистан и Узбекистан: надежда на примирение. – [Електронний ресурс]: <http://eurazvitiye.org/publication/20150310>; Война за воду. Таджикистан и Узбекистан на грани конфликта. 24.11.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.capital.ua/ru/publication/79529-voyna-za-vodu-tadzhikistan-i-uzbekistan-na-grani-konflikta#ixzz4jDcGUKNT>

⁸⁵ Казахстан и Киргизия: «торговая война» или конфликт частных интересов? 27.05.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.ritmeurasia.org/news-2016-05-27---kazakhstan-i-kirgizija-torgovaja-vojna-ili-konflikt-chastnyh-interesov-23761>

⁸⁶ Казахстан разрешил ввоз молочной продукции десяти заводов Кыргызстана. 26.12.2011. – [Електронний ресурс]: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakhstan-razreshil-vvoz-molochnoy-produktsii-desyati-204585/; Казахстан ввел ограничения на ввоз молока из Кыргызстана. 03.10.2012. – [Електронний ресурс]: <https://tengrinews.kz/markets/kazakhstan-vvel-ogranicheniya-na-vvoz-moloka-iz-kyrgyzystana-221296/>

⁸⁷ Казахстан на 40% повысил таможенные пошлины на импорт кондитерских изделий из Кыргызстана. 21.11.2011. – [Електронний ресурс]: <http://inozpress.kg/news/view/id/34975>

⁸⁸ Как Казахстан и Киргизия в рамках ЕАЭС спорят из-за молока и мяса. 18.01.2017. – [Електронний ресурс]: <http://p.dw.com/p/2VupY>

⁸⁹ Султангалиева А. Казахстан и его соседи: возможности и ограничения. Доклад, Апрель 2016 г. – Астана-Алматы, 2016. – С. 38. – [Електронний ресурс]: http://iwep.kz/files/attachments/article/2016-04-25/kazakhstan_i_ego_sosedi_vozmozhnosti_i_ogranicheniya.pdf

будівельних матеріалів, будівельної арматури, акумуляторів, продуктів харчування, продукції птаховиробництва, бензину і дизельного пального⁹⁰.

Західні санкції, введені проти Росії у зв'язку з її агресією проти України, падіння цін на нафту призвели до знецінення російського рубля, що негативно впливає на казахський бізнес. Як наслідок, зростає незадоволення власне бізнесменів та погіршуються відносини Казахстану з Росією загалом.

Підбиваючи підсумок викладеному вище, зазначимо:

Росія, яка відчуває загрозу з боку світових потуг, намагається використати пострадянський регіон у своїх геополітичних інтересах, спираючись на тиск і шантаж, ігноруючи при цьому засади міжнародного цивілізованого буття.

Стратегія Москви щодо «збирання колишніх республік» в єдине ціле під проводом Кремля, є приреченою на провал, адже фактично всі об'єднавчі проекти, започатковані Росією на пострадянському просторі не були реалізовані як задумувалось. Одним не вистачало динаміки, іншим – перспектив розвитку. Створити міцний військово-політичний та економічний союз нових незалежних держав на застарілій основі за принципом «розділяй і володарюй» не вдалося.

Країни Центральної Азії, що і в царській Росії, і в Радянському Союзі були економічно дотаційними і відсталими, з 1991 року нарешті отримали свободу вибору. І знову «загнати» їх у табір, який назву «соціалістичний» поміняв на «російський», навряд чи вдасться.

Центральноазіатський регіон, який із запізненням зіткнувся з хвилею відродження, нині перебуває на стадії хворобливого перехідного періоду, пошуку власного шляху добробуту, розвитку національної ідентичності і в цілому національного відродження. Починаючи з доволі низького економічного старту, який заклала в основу їх економік радянська централізована система управління, сьогодні вони зіткнулися поза власними проблемами – з викликами світового масштабу. Така непроста ситуація, до якої додається географічна замкненість, диктує їм пошук вірогідних заможних партнерів, у всіх регіонах світу.

Домінуючою тенденцією розвитку на пострадянському просторі були дезінтеграційні процеси як на регіональному, так і субрегіональному рівнях. У відносинах між більшістю нових незалежних держав

⁹⁰ Казахстан снял ограничения на импорт бензина из России. 06.11.2013. – [Електронний ресурс]: <https://tengrinews.kz/markets/kazakhstan-snyal-ogranicheniya-na-import-benzina-iz-rossii-244972/>; Казахстан и Россия ведут торговую войну. 17.04.2015. – [Електронний ресурс]: <http://russian.eurasianet.org/node/62026>; Торговые барьеры: Казахстан намерен ввести эмбарго на товары из России. 23.09.2015. – [Електронний ресурс]: <http://www.rosinform.ru/torgovlya/89164-torgovye-barery-kazakhstan-nameren-vvesti-embargo-na-tovary-iz-rossii/>

виникли гострі суперечності, які проявлялися часом в конфліктній формі, а у деяких випадках приводили до воєнних зіткнень.

Політико-економічна ситуація в країнах Центральноазіатського регіону обтяжена внутрішніми проблемами. Навіть країни, що володіють значним сировинним потенціалом, як Казахстан і Туркменістан, без впровадження реальних реформ потерпають від поступового вичерпання екстенсивних інструментів розвитку.

Сьогодні Центральна Азія стоїть на порозі змін, прогнозувати вектор розвитку яких доволі складно. Ймовірність єдиного сценарію розвитку ситуації для всіх країн регіону видається не реалістичною. Існують досить серйозні відмінності, починаючи від ступеня стійкості режимів і закінчуючи специфікою політичної культури цих країн.

Для найбільш уразливих у соціальному вимірі країн, таких як Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан за певних умов загроза «афганізації» внутрішньополітичної ситуації залишається актуальною. Проте поширений в експертних колах сценарій «арабських революцій» для країн Центральної Азії навряд чи можна розглядати як неминучість через системні відмінності в соціально-економічних укладах арабських і центральноазіатських країнах. Зокрема, «тюльпанова революція» та політична криза у Киргизії 2005 р. не викликали «ефекту доміно» та революційного резонансу у регіоні.

Триваюча світова криза та наявність сильних сусідів (що також перебувають у кризових умовах), які практикують «м'яке» втручання у внутрішнє і зовнішнє життя центральноазіатських держав гальмує і розмиває їхній поступальний розвиток та модернізацію.

Отже, Центральна Азія вступає в нову історичну та геостратегічну фазу, коли з усією очевидністю проявляються нові ризики і виклики вже глобального масштабу, у той час, як невіршеним залишається цілий комплекс внутрішніх і міждержавних застарілих проблем.

2.5. Протиріччя на шляху до політичної консолідації Молдови: геополітичний чинник

Більш як двадцять п'ять років, що минули після розпаду Радянського Союзу, залишаються в історії часом політичних перетворень, які істотно змінили вигляд Центрально-Східної Європи. Трансформація колишнього «соцтабору» виявила себе соціально-політичною консолідацією нових незалежних держав, які з'явилися на карті світу після розпаду СРСР.

Проблеми переходу соціуму з одного якісного стану до іншого завжди були предметом уваги наукового співтовариства. Методологічні основи аналізу перехідних процесів у XIX ст. заклали такі класики

політичної думки, як А. де Токвіль, М. Вебер, В. Парето. У ХХ ст. переосмислення перехідного періоду було запропоновано у роботах Р. Даля, Й. Шумпетера, А. Лейпхарта. У 70-і роки ХХ ст. зміст трансформаційних процесів розглядався, в основному, в рамках теорії модернізації, яка інтерпретувала політичний розвиток як перехід від традиційних форм організації суспільства до суспільства сучасного типу. У даній сфері було проведено дослідження, присвячені різним аспектам політичного розвитку, у тому числі, питанням створення ефективної політичної системи, яка сприяє економічному, соціальному, культурному прогресу (Л. Пай, Ш. Эйзенштадт, С. Хантінгтон, Г. Алмонд, Б. Мур).

На ранніх етапах її розробки значний внесок у розробку теорії транзитології зробили такі дослідники, як: Д. Растоу, Х. Лінц, А. Степан, Г. О'Доннелл, Ф. Шмітер, А. Пшеворський і т.п. В їхніх роботах досліджено досвід більш-менш успішних політичних транзитів, зокрема у країнах Південної Європи. При розгляді різних аспектів модернізації у другій половині 80-х рр. і, особливо, у 90-і роки ХХ ст., дослідницький інтерес змістився до аналізу проблем демократизації. Поняття «політичні транзити» містить у собі широкий спектр політичних процесів, пов'язаних з багатьма аспектами політико-владних відносин, які безпосередньо стосуються функціонально-динамічних характеристик політичної системи, взаємин інститутів влади і громадянського суспільства, ролі партій, еліт і контреліт, масових акторів у динаміці політичних змін.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. «третьа хвиля»⁹¹ демократизації, яка охопила країни Центральної і Східної Європи, обумовила початок нового етапу розвитку країн регіону. Особливий перехідний тип політичного устрою країн ЦСЄ одержав у політологічній літературі назву «посткомуністичної трансформації». Аналізом посткомуністичних трансформацій займалися М. Макфол, В. Банс, Л. Бальцерович, З. Бжезинський та ін. На пострадянському просторі дослідження перехідних процесів почалося відносно недавно, на початку 90-х рр. ХХ ст. Проблеми суспільно-політичної трансформації розглядали Г. Вайнштейн, В. Гельман, Ю. Красін, В. Лапкін, О. Мадатов, А. Мельвіль та ін. Дослідженню демократичного транзиту Молдови присвятили публікації І. Боцан, В. Мошняга, А. Рошка, О. Серебрян, П. Фрунташ та ін.

У країнах СНД, які впродовж останньої чверті століття зазнали істотної політичної й економічної трансформації, результати перетворень значно відрізнялися від того, що відбулося у країнах ЦСЄ. Політичний транзит на пострадянському просторі, який з самого початку визначався як демократичний, передбачав переведення колишньої

⁹¹ Хантінгтон С. Третья волна: демократизация в конце XX века. – М., 2003. – 368 с.

форми правління й державного устрою в іншу якість. Основний зміст трансформаційних процесів, які тут відбувалися, мали призвести до перетворення тоталітарно-авторитарної системи з усіма її інститутами, структурами, відносинами у систему іншого типу з демократичними атрибутами. Однак, серед країн пострадянського простору, які фахівці з трансформації недемократичних режимів у демократичні називали «перехідними», було чимало тих, що не вкладалися у цю модель. Методологія, яка описувала класичну модель демократичних транзитів початку «третьої хвилі», далеко не завжди виявлялася ефективною в осмисленні пострадянських реалій.

Перебіг політичного транзиту визначається безліччю обставин, від яких залежить конкретний хід подій у цей час і в даній ситуації. Досвід останніх більш ніж двох з половиною десятиліть показав взаємообумовленість внутрішньополітичних процесів і таких зовнішніх чинників, як глобалізація, регіоналізація, інтеграція й ін. На зміст і динаміку реформування політичної системи держав пострадянського простору впливали, як зміни у внутрішньому стані суспільства, так і міжнародні фактори.

На ранніх стадіях демократичних транзитів велике значення мають ендогенні фактори демократії й демократизації, зокрема вибір політичними акторами системи взаємин й інституціональної стратегії. На наступних стадіях транзиту, особливо на стадії консолідації демократії, істотну роль відіграють глибинні структурні, насамперед економічні й соціокультурні передумови і чинники. Далеко не всі країни пострадянського простору, які почали транзит, сподіваючись, що він виявиться демократичним, мали сприятливі шанси пройти цей шлях до логічного завершення. Значні перешкоди для країн пострадянського простору створила бюрократизація державних інститутів та їхня неефективність, особливості політичної культури та ряд інших факторів.

За всієї складності змін у країнах, які пройшли через посткомуністичну трансформацію, неоднозначності та суперечливості їхнього суспільно-політичного розвитку, зміцнення демократичних тенденцій розглядалося в якості однієї з домінуючих рис суспільної еволюції ХХ ст. Проте непідготовлене запровадження згори демократичних форм політичного життя на пострадянському просторі подеколи призводило до зворотного ефекту – до відступу назад або до «симуляції» демократії.

Досвід посткомуністичних трансформацій на пострадянському просторі підтвердив тезу про те, що час міфу про однолінійність демократичного процесу пішов у минуле. Чим більше часу проходило з початку реформ, тим більше розходжень спостерігалось між політич-

ними режимами та реальними політичними практиками, які поширилися в країнах ЦСЄ та СНД, включаючи зміст ідеологічного дискурсу.

Розпад соцтабору і включення посткомуністичних країн до «третьої хвилі демократизації» радикально змінили підходи до вивчення політичних процесів загалом. Специфіка переходу від тоталітарного або авторитарного суспільства до демократичних форм правління обумовила необхідність поглибленого осмислення наслідків цих трансформацій, а також напрямків і перспектив подальшого розвитку посткомуністичних суспільств. Досвід реформ політичних систем у країнах перехідної демократії демонструє різноманітні підходи до вирішення схожих інституціональних проблем посткомуністичного розвитку, включаючи такі, як зміна політичного режиму, трансформація партійних систем, реформа інститутів публічної влади, зміна ідейно-політичного дискурсу, принципів і методів взаємодії інститутів громадянського суспільства й держави та інше.

Втративши гостроту, яка вирізняла перехідний процес початку 1990-х років, проблема політичних трансформацій на пострадянському просторі зберегла свою актуальність. Оцінка реального значення тієї або іншої політичної трансформації з погляду її об'єктивної здатності до реалізації демократичних цінностей та ідеалів передбачає визначення передумов формування і тенденцій подальшого розвитку політичної системи. Трансформаційний процес пов'язаний зі своєрідними перехідними структурами влади, гібридними політичними режимами, оцінка яких можлива на основі вивчення їхньої ролі у цьому переході. Процеси демократичних перетворень у колишніх радянських республіках виявили необхідність дослідження закономірностей взаємозв'язку між інституціональними й іншими факторами, які впливають на трансформацію політичних інститутів суспільства, у тому числі, політичних партій, політичною свідомістю і поведінкою громадян.

Політичні трансформації на пострадянському просторі є суперечливим, багатогранним історичним процесом, до регіональних особливостей якого слід віднести: необхідність одночасного перетворення політичної й економічної сфер, набуття національно-державної ідентичності, сплески етнонаціоналізму, відсутність або аморфність громадянського суспільства. Динаміка і зміст трансформаційних процесів у кожній з пострадянських республік у визначальній мірі залежали від культурної готовності націй до змін.

Після розпаду СРСР самоорганізація внутрішніх територій і спільнот колишніх радянських республік включала формування нових моделей державного устрою, інституалізацію й модифікацію демократичних процедур і принципів функціонування держави. В основі біль-

шості реформ, які проводилися державами пострадянського простору лежала ідея трансплантації (запозичення) інститутів з більш передового інституційного середовища. Втім, інститути, які виникли в іншому (пострадянському) суспільному просторі, у національних умовах нових незалежних держав не завжди виявлялися життєздатними. Існуючі традиції функціонування соціальних інститутів чинили опір ідеологічним змінам, демонструючи значну стійкість у більшості колишніх союзних республік. Навіть після більш ніж 25 років незалежності ідеї та інститути, сформовані в радянський період, у тій чи іншій формі продовжують існувати, у той чи інший спосіб впливаючи на сучасний стан справ.

Вплив змін на інститути у системі державного управління та практика запозичення нових інститутів у кожній з пострадянських республік мали свою специфіку, обумовлену, з одного боку, ідеологічним спадком соціалістичного минулого, з іншого, – орієнтацією на демократичні цінності консолідованої Європи. Держави, де переважала православна культура, по-різному оцінювали свою цивілізаційну приналежність. Відмова від колишніх і сприйняття нових цінностей нерідко диктувалися геополітичними інтересами нових незалежних держав. Так, у Молдові у перші роки здобуття незалежності «коливання» між східнослов'янськими республіками і Румунією спровокували бурхливі й суперечливі зміни супроводжувані політико-економічною нестабільністю й військовим протистоянням. Наявність у пострадянській Молдові внутрішніх етнонаціональних рубежів слов'янського, тюркського, романського етносів значно ускладнювала становлення державності. Ігнорування прихильниками об'єднання Молдови з Румунією історично сформованого етнічного розмаїття у регіоні, де молдовани тяжіють до румунів, тюрки-гагаузи – до Туреччини, росіяни й українці – до східнослов'янського світу, призвели до виникнення політично нестабільних територій.

Розпад Радянського Союзу загострив у більшості союзних республік проблеми, зумовлені попередньою адміністративною й міграційною політикою. Молдова у цьому сенсі не була винятком, оскільки після розпаду СРСР через Бессарабію пройшли державні кордони трьох країн (України, Молдови й Румунії). Трансформація спільного у недавньому минулому соціально-економічного простору стала переломним етапом серед сукупності безлічі географічних, історичних і соціально-політичних чинників, під впливом яких складалося етнокультурне різноманіття нових незалежних держав.

Республіка Молдова – багатонаціональна країна. Більшість її населення (без урахування Придністров'я) складають молдавани, частка яких складає 56,82% (2014). Найбільшою національною меншиною

в РМ є румуни – 23,18%, українці складають 7,62% населення, росіяни – 5,46%, гагаузи – 3,89%, болгары – 1,64%⁹². Національні меншини компактно розташовані в окремих регіонах країни. Тюркомовні гагаузи, в основному, мешкають в автономному територіальному утворенні Гагаузія на півдні країни. Етнічні болгары розташовані в сусідньому Тараклійському районі. У цих територіальних одиницях молдавани становлять меншість. Північна Молдова – місце проживання українців. Національні меншини становлять близько половини населення міста Бельци, відомого як північна столиця Молдови. Росіяни мешкають, в основному, у міських зонах, половина з них – у Кишиневі. Державна столиця – багатонаціональне місто, хоча позиції титульної нації тут досить сильні.

Поняття національні меншини у Молдові практично синонімічно російськомовному населенню, багато представників нацменшин або не володіють румунською мовою (молдовською, відповідно до конституції), або вважають за краще використовувати російську. Більшість з них – слов'яни. Значна частина немолдавського населення облаштувалася у Молдові у радянський період. Нині більшість з них відчуває ностальгію за Радянським Союзом і дотримується проросійських поглядів.

Протягом майже 25 років незалежності Молдови значна частина нетитульних етнічних груп не сприймає ідею об'єднання з Румунією. Негативний образ західного сусіда закріпився у колективній свідомості слов'янських етнічних груп у період між двома війнами, коли Молдова (Бессарабія) входила до складу Румунії. Цей проміжок часу сприймається багатьма представниками меншин як період утисків за національною ознакою. Такий імідж широко використовувався радянською пропагандою для поглиблення розриву між Румунією і приєднаною до СРСР у 1940-х роках Молдовою.

Намагання Молдови вийти з-під контролю Росії, сподіваючись, що це сприятиме підвищенню шансів для створення сильної національної державності, не знайшло одностайної підтримки на всій території країни. Стратегічна мета об'єднання Республіки з Румунією, яка виникла у період національного відродження Молдови на рубежі 1980-х и 1990-х рр., передбачала як перехід молдавської (румунської) мови на латиницю та її проголошення державною мовою, так і зміну назви Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки на Румунську Республіку Молдова; офіційне затвердження етноніма «румунський народ» і глтоніма «румунська мова»; автокефальну незалежність Цер-

⁹² Перепись 2014: Гагаузы составляют 3,89 процентов от общей численности жителей Молдовы. – [Електронний ресурс]: <http://gagauzinfo.md/index.php?newsid=15966>

кви з назвою – Автокефальна Румунська Православна Церква Бессарабії, Придністров'я та Північної Буковини тощо⁹³. Нацменшини, які по-іншому сприймали і минуле, і майбутнє країни, не підтримали цей вектор розвитку. Негативна реакція на «румунізацію» Молдови проявила себе у сепаратистських рухах проти «румунської загрози» і боротьбою за автономію у придністровському регіоні та на півдні Молдови, де кількість російськомовного населення російської, української і гагаузької національності перевищувала кількість молдаван.

Проголошення республіканського суверенітету й відмова від участі у всесоюзному референдумі про збереження СРСР, на тлі кризи національної ідентичності обернулися для республіки військовим конфліктом і територіальним розколом. 19 серпня 1990 р. у Комраті, а потім 12 вересня 1990 р. у Тирасполі, було проголошено утворення відповідно Гагаузької Республіки та Молдавської Придністровської Радянської Соціалістичної Республіки. На території колишньої МРСР склалися дві самостійні держави: Республіка Молдова з автономним територіальним утворенням Гагауз Ері та міжнародно-невизнана держава – Придністровська Молдавська Республіка (ПМР).

Етнорегіональний конфлікт і необхідність його врегулювання стали, можливо, найсерйознішою перевіркою для становлення державності Молдови. Геополітичні чинники значною мірою ускладнили процес урегулювання проблеми, оскільки Придністровська республіка розглядалася як форпост Росії на Балканах, у той же час Молдова становила інтерес як можливий плацдарм НАТО у Південно-Східній Європі. З огляду на те, що події навколо долі самопроголошеної ПМР розгорталися у безпосередній близькості від кордонів співтовариства європейських держав, вони викликали стурбованість міжнародної громадськості.

У рамках створення спільної європейської зовнішньої й оборонної політики, Євросоюз прагнув внести вклад у стабілізацію східної частини європейського континенту шляхом остаточного вирішення на цій території проблем «невизнаних держав», що передбачало, зокрема, ліквідацію самопроголошеної ПМР, яка спиралася на підтримку Росії. Активний інтерес до придністровського конфлікту значної кількості зовнішніх гравців різних рівнів сприяв його перетворенню в одну з найбільш напружених і, як показав час, складних для розв'язання суперечок, на просторі колишнього Радянського Союзу, яка залишається нерозв'язаною вже понад чверть століття.

Неврегульованість придністровської проблеми і сьогодні виступає джерелом напруги як у середині країни, так і у регіоні в цілому. Наяв-

⁹³ Боцан І. Партии и демократизация Республики Молдова. – [Електронний ресурс]: <http://www.e-democracy.md/ru/monitoring/politics/comments/20081203/>

ність політично нестабільних територій актуалізує небезпеку спроб перегляду кордонів, викликаючи прагнення до потенційних територіальних надбань у найближчих сусідів. Прагнення регіонів збільшити свій вплив на противагу центральній владі становить одну з причин недовіри до них з боку уряду Молдови. Суперництво за владу між центральним урядом і етнічними регіонами само по собі виступає джерелом напруги. Молдова – централізована держава і Кишинів побоюється зростання самостійності регіонів. У свою чергу, страх підживлює недовіру, заважаючи порозумінню та співпраці між нацменшинами, які населяють регіони, і центральним урядом.

Ситуація для об'єднання країни з часом дедалі ускладнюється. Віддаленню Кишинева і Тирасполя один від одного сприяють як внутрішні, так і зовнішні чинники. Після більш ніж двох десятиліть з моменту здобуття незалежності стан РМ і досі описується як «перехідний період», а скільки-небудь стійка і широка згода щодо спрямування і кінцевої точки «переходу» до сих пір не досягнута. Уряд Республіки постійно стикається з несприятливими внутрішніми умовами. Країна вже пройшла через кілька серйозних політичних криз. За роки незалежності невирішеними залишилися багато питань розвитку як соціальної так і економічної сфер. Проблеми комунікації з нацменшинами, розумна децентралізації влади в етнічних регіонах і зміцнення громадянської ідентичності шляхом інтеграції не молдован лише підвищили свою актуальність.

Вагомим імпульсом впливу на стан суспільства залишається геополітичний фактор, оскільки нездатність національного уряду вирішити внутрішні проблеми підвищує інтеграційну привабливість сусідніх держав. Молдавське суспільство знаходиться під впливом двох конкуруючих між собою ідеологій, обумовлених, з одного боку, існуванням у межах радянського простору у недавньому минулому, і сусідством з Російською Федерацією (яка все більш явно позиціонує себе як реінкарнація СРСР) у сьогоденні, а також орієнтацією на демократичні цінності консолідованої Європи, з іншого боку. Як безпосередній сусід Європейського Союзу, Молдова відчуває тяжіння цього інтеграційного об'єднання та його інститутів⁹⁴.

Неспроможність політичної еліти Молдови задіяти ендogenous чинники підвищення добробуту нації спонукає політичні партії, після приходу до влади, у пошуках вирішення цієї проблеми покладати

⁹⁴ Добровольська А. Б. Досвід трансформації молдовського суспільства: протиріччя на шляху до політичної консолідації // Європейські історичні студії. – 2015. – [Електронний ресурс]: <http://eustudies.history.knu.ua/angelina-dobrovolska-dosvid-transformatsiyi-moldovskogo-suspilstva-protyrichchya-na-shlyahu-do-politychnoyi-konsolidatsiyi>

свої надії на зовнішні джерела. Останні 11 років як інструмент забезпечення досягнення мінімальних соціально-економічних і політичних стандартів в країні уряд РМ розглядав європейський вектор. Під час знаходження Партії комуністів РМ при владі (2001–2009) Молдовою було підписано ряд документів, що зміцнювали політичну й економічну взаємодію з ЄС. Реалізація європейського курсу, передумовою якого став вступ країни до СОТ (у травні 2001 р.), відбувалася відповідно до «Індивідуального плану дій РМ-ЄС на 2005–2007 роки» (документ було підписано 22 лютого 2005 р. – за два тижні до парламентських виборів).

На першому засіданні парламенту нового скликання 24 березня 2005 р. делегати затвердили Декларацію про політичне партнерство з метою реалізації завдань європейської інтеграції, що передбачала консенсус парламентських фракцій для просування стратегічного курсу на європейську інтеграцію. Всі політичні сили, представлені у парламенті, обраному в 2005 р., зобов'язалися спільно просувати європейську інтеграцію Республіки Молдова.

Попри політичні конфлікти країна досить успішно просувалася у бік європейської інтеграції. З тих пір, як 2009 р. проєвропейська коаліція змістила ПКРМ і прийшла до влади, Молдову навіть було визнано лідером «Східного партнерства» (програми, спрямованої на надання підтримки шести державам Східної Європи і Кавказу по зближенню й інтеграції з ЄС). Наприкінці листопаду 2013 р. на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі РМ парафувала угоду про асоціацію з ЄС і договір про зону поглибленої та всеосяжної вільної торгівлі з Євросоюзом, а у лютому 2014 р. Європарламент проголосував за безвізовий в'їзд до Шенгенської зони (набуло чинності 28 квітня 2014 р.). Кульмінацією процесу зближення з Європейським Союзом стало підписання (разом з Україною й Грузією) 28 червня 2014 р. Угоди про асоціацію Молдови з ЄС. Представники правлячої в країні коаліції «Альянс за європейську інтеграцію» заговорили про реальні перспективи вступу РМ в ЄС у найближчому (5–10 років) майбутньому.

На геополітичний вибір вектора розвитку країни істотно вплинув результат президентських виборів 2016 р. Обраний 52,18% голосів на посаду глави держави лідер соціалістів І. Додон неодноразово відкрито висловлювався про те, що метою його партії є денонсація підписаної урядом Молдови Угоди про асоціацію з Євросоюзом і курс на зближення з Євразійським економічним союзом. Зважаючи на те, що європейський вектор розвитку не дозволив правлячій коаліції скільки-небудь поліпшити соціально-економічні показники, а перебування Альянсу при владі супроводжувалося затяжними політичними кризами, маятник електоральних переваг у черговий раз качнувся у бік лівих.

Зміцненню партій соціалістичного спрямування сприяла ідея відновлення соціальної справедливості, яка після більш ніж двадцяти п'яти років не дуже вдалих перетворень стала у Молдові домінуючою.

Партії соціалістичної орієнтації, які представляють інтереси широких верств населення, відіграють одну з ключових ролей у політичній системі більшості країн ЦСЄ. В умовах наростаючої глобалізації, соціал-демократія позиціонує себе як сила, яка прагне вибудувувати гармонічний баланс між економічною ефективністю й розвинутою соціальністю. Соціальну базу соціалістичних (соціал-демократичних) партій представляють в основному промисловий пролетаріат, так звані «нові бідні», працівники бюджетної сфери й пенсіонери, а також представники нового середнього класу, орієнтовані на демократичні цінності й принципи соціальної держави.

Попри відсутність у країнах пострадянського простору традиційної соціальної бази соціал-демократії, невдоволення політикою ліберальних реформ останніх 25 років дозволило знову включити соціалістичні ідеї в політичний дискурс і порядок денний. Негативним фактором для активізації діяльності соціал-демократичних (соціалістичних) партій на пострадянському просторі виступає зміна соціально-класової структури суспільства, що супроводжується скороченням чисельності робітничого класу, його деконцентрацією і старінням.

У Молдові, де традиційно чисельність робітничого класу була незначною, вирішення завдання розширення електоральної бази й числа прихильників партій соціалістичної спрямованості залежить від того, наскільки соціалісти зможуть в умовах жорстких реалій ринкових відносин позиціонувати себе як сила, що вирішуючи соціальні проблеми, одночасно спроможна забезпечити динамізм економіки. У РМ політичний вибір електорату завжди напряду залежав від оцінки реформ, а рівень і якість життя соціальних груп, соціально-економічні маркери, були визначальними у політичних орієнтирах виборців.

Найбільш успішним для соціалістів був 1994 р., коли Соціалістична партія Молдови у блоці з рухом «Унітатя – Єдність», отримала на виборах 25% голосів. Утім, згодом партія розкололася, з неї виділилася Партія соціалістів Республіки Молдова (ПСРМ) під керівництвом Е. Смирнова, яка на виборах 1998 р. набрала лише 0,59%. Основний «лівий» електорат дістався ПКРМ, яка вперше взяла самостійну участь у виборах. 2001 р. ПСРМ відновила блок «Єдність» з Республіканською партією і Партією прогресивних сил, що виступила з гаслом «З Росією на вічні часи!», проте на виборах блок набрав лише 0,46%. У 2005 р., коли ПКРМ перейшла на антиросійські позиції, соціалістам представився шанс отримати голоси проросійськи налаштованих виборців,

оскільки з часу свого заснування ПСРМ позиціонувала себе як послідовно проросійська. Однак виборчий блок «Патрія – Батьківщина», в який об'єдналися дві соціалістичні партії, отримав на виборах лише 4,97% і не пройшов до парламенту.

У 2012 р. Партія соціалістів знову з'явилася в соціологічних рейтингах. Поштовхом до її відродження став вихід І. Додона, З. Гречаной і В. Абрамчук із ПКРМ (листопад 2011 року) і їхнє приєднання до ПСРМ. Ослаблення позицій ПКРМ дозволило соціалістам перехопити ініціативу на лівому фланзі. У 2014 р. Партія соціалістів вела свою кампанію надзвичайно енергійно. Головним її змістом стала теза про вступ Молдови у Митний союз. ПСРМ підтримали в Москві і вона швидко стала фаворитом на лівому фланзі політичної системи Молдови. Тим не менш перемога соціалістів на парламентських виборах у листопаді 2014 р. (25 місць) стала все ж несподіваною оскільки на початку року їхній рейтинг коливався у межах одного відсотка.

Головним аутсайдером виборів стала партія комуністів В. Вороніна, що втратила більше половини своїх виборців (чотири роки тому за неї віддали голоси понад 44%, а на виборах 2014 р. лише 17,5% – 21 мандат). Бажання зміцнити свої позиції після невдачі на виборах спонукало ПКРМ почати переговори про створення після виборів так званої великої коаліції у складі Демократичної партії, Ліберально-демократичної й Партії комуністів. Завдяки союзу із ПКРМ правляча Коаліція проєвропейського правління зуміла забезпечити правим партіям більшість (55 місць у парламенті проти 46-ти у лівих партій), необхідну для формування уряду й керівних органів парламенту.

Під час виборів 2014 р. ПКРМ у черговий раз проявила себе як команда політичних менеджерів, для яких головним є ефективність ухвалених рішень, заради чого вони здатні піти на будь-які компроміси. Для таких партій швидке одержання результату спрямоване на забезпечення свого статусу, а не представлення й просування інтересів певних соціальних сегментів.

Вступ ПКРМ у правлячу коаліцію із правими партіями на основі ідеї «проєвропейської інтеграції» ще більше підсилив недовіру до комуністів серед рядових виборців, що знайшло свій прояв у виборах 2015 р. у місцеві ради. Партія комуністів, у минулому – найміцніша опозиційна сила зазнала найбільших втрат: з 38,75% районних і муніципальних радників в 2011 р. вона опустилася до 10,22% у 2015 р.

Співробітництво ПКРМ із КПП зміцнило позиції її конкурентів. Колишні виборці комуністів перерозподілилися між проросійською ПСРМ і Нашою партією Р. Вусатого. Обидві партії змогли збільшити свою популярність завдяки критиці правлячої коаліції. Однак, кон-

солідації лівих партій заважають їх роздробленість і недовіра один до одного лідерів⁹⁵.

На сьогодні у Молдові налічується понад 30 партій (20 із них брали участь у місцевих виборах 2015 р.). За період незалежності молдавські політичні партії сформувались як значимі суб'єкти політичних відносин. За рівнем політичного плюралізму й конкуренції, реальної участі партій в ухваленні політичних рішень Молдова (поряд з Україною) випереджає всі країни пострадянського простору, хоча й помітно поступається своїм західним сусідам за ступенем зрілості партійної системи.

Партійний спектр Молдови перебуває в процесі формування, і його стан є вкрай нестабільним. У суспільстві ще не сформована чітка соціальна структура, політичні орієнтації соціальних груп аморфні й мінливі, чому сприяє й розпливчастість партійних ідеологій. Умовність політичного спектру призвела до того, що громадяни РМ у своїй масі залишаються байдужими до партій, не довіряють їхнім лідерам, уникають членства в них.

Традиційне розмежувати партії на праві (ліберальні й християн-демократичні) і ліві (соціал-демократичні, соціалістичні й комуністичні) у випадку Молдови не працює, оскільки незважаючи на назви, ідеології, що просуваються партіями, по суті зводяться до боротьби двох колективних історично сформованих у країні видів пам'яті пов'язаних з радянською (комуністичною) ідентичністю і румунською.

Протистояння на основі розмежування за етнолінгвістичними, історичними і т. п. ознаками починаючи з виборів 1994 р. широко використовується в передвиборних кампаніях. Саме з питань культурної ідентичності у Молдові були зафіксовані найвищі рівні поляризації партійних позицій. Найважливішими з точки зору позиціонування у партійній системі є питання, пов'язані з вирішенням етнотериторіального конфлікту і зовнішньополітичної орієнтації⁹⁶.

Серед населення Молдови немає одностайної позиції з приводу інтеграційних пріоритетів країни. Хоча більшість все ж висловлюється на користь євроінтеграції, громадська підтримка цього курсу поступово знижується: з 76% у листопаді 2007 р. до 41,3% у травні 2016 р.⁹⁷.

⁹⁵ Добровольська А. Б. Етнічна неоднорідність та її вплив на проблеми політичної консолідації Молдови // Країни пострадянського простору: виклики модернізації: збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук, доцента А. Г. Бульвінського. – К., 2016. – С. 235–248.

⁹⁶ Процик О., Букатару І., Волентир А. Партийная конкуренция в Молдове: идеология, организационные стратегии и подходы к разрешению этно-территориальных конфликтов. – Кишинев, 2007. – 214 с. – [Електронний ресурс]: www.policy.hu/protysk/Book1/RusContentsandPreface.pdf

⁹⁷ Опрос ребром: граждане Молдовы хотят сменить власть, но не верят в честные выборы. 04.05.2016. – [Електронний ресурс]: <http://newsmaker.md/rus/novosti/opros-rebrom-grazhdane-moldovy-hotyat-smenit-vlast-no-ne-veryat-v-chestnye-vybory-24689>

Однією з найбільш євроскептично налаштованих груп у Молдові є нацменшини. Вони не сприймають ідею європейської інтеграції (від 67% до 80% у залежності від етнічної групи⁹⁸) та широко підтримують ліві проросійські партії. Уряд проєвропейської коаліції нацменшини асоціювали зі зміцненням зв'язків з Румунією. Як наслідок румунізації, євроскептики пророкували втрату суверенітету країни, введення в Молдову румунської армії, вступ держави у НАТО, що нібито є обов'язковою умовою приєднання до ЄС, і т. п.

Розчарування в європейському виборі в РМ було пов'язано з результативністю впровадження європейського курсу керівництвом країни: з нездатністю проєвропейської коаліції вирішити соціально-економічні проблеми, віддати пріоритет антикорупційним реформам й використанню подвійних стандартів по відношенню до своїх опонентів.

Характер пострадянських трансформацій Молдови багато в чому пояснює ефект інституту бюрократії як структуроутворюючого елемента політичної системи та його експлуатації домінуючими акторами у власних цілях. Механізмом відтворення політичної корупції в Молдові, (як і в більшості інших держав пострадянського простору) стала приватизація. З початком процесів приватизації в країні політика стала сприйматися як прибутковий бізнес, що у свою чергу спричинило появу політичних амбіцій у процвітаючих бізнесменів. Так, лідерами Соціал-демократичної партії (СДП) і Ліберал-демократичної партії Молдови (ЛДПМ) є досить успішні бізнесмени.

У межах бюрократичних систем сили, що перемогли на виборах, прагнуть використати демократичні інститути для збереження нового статусу на свою користь. Прийшовши до влади, ці сили отримують контроль над державним апаратом, інформаційним простором, силовими структурами та основними галузями економіки. Так на думку молдавського експерта З. Тодуа, сьогодні всі державні органи Республіки Молдова, включаючи Конституційний суд, ЦВК, Вищу судову палату, Апеляційну палату та інші, перебувають під контролем КПП, а точніше – під контролем двох-трьох олігархів, які керують усіма справами в коаліції⁹⁹.

Вплив змін на інститути у системі державного управління, можливість запозичення нових інститутів, а також причини і наслідки стійкості старих залишаються питаннями, важливими для всіх держав пострадянського простору і для оцінки перспектив їх демокра-

⁹⁸ Нацменьшинства могут помешать евроинтеграции Молдовы. 18.06.2014. – [Електронний ресурс]: <http://www.allmoldova.com/ru/news/nacmeshinstva-mogut-pomeshat-evrointegracii-moldovy>

⁹⁹ Тодуа З. Падение: история о том, как и почему Партия коммунистов Республики Молдова отказалась от победы // Свободная мысль. – 2015. – № 1. – [Електронний ресурс]: <http://svom.info/entry/527-padenie-istoriya-o-tom-kak-i-pochemu-partiya-kommu/>

тичного розвитку. У Молдові, як і в інших державах пострадянського простору, перехід до демократії є одним із варіантів політичних трансформацій. Головною «розвилкою» у долі політичного транзиту тут стають якісні характеристики демократії.

Досвід соціально-політичної трансформації в Молдові показав, що для встановлення стійкого режиму консолідованої демократії необхідна міцна соціально-економічна основа. Недостатність структурних реформ в економіці робить Молдову найменш розвиненою з європейських посткомуністичних країн (не рахуючи Косово). Низька якість життя населення й рівень його доходів, нестійка політична обстановка й гострі проблеми економічного розвитку ускладнюють здатність влади контролювати цілісність держави. Як наслідок невирішеними залишаються й процеси політичної трансформації, пов'язані з подоланням конфліктів і забезпеченням безпеки розвитку, що, у свою чергу, перешкоджає залученню інвестицій, заважає економічному зростанню держави. Всі ці фактори дозволяють віднести Молдову до «нестабільних» держав. За оцінками провідних американських політологічних інститутів 2013 р. ситуація стабільності в РМ була нижче середнього рівня¹⁰⁰.

«Нестабільні держави» не здатні протистояти внутрішнім і зовнішнім викликам і ризикам. Процес політичної трансформації «нестабільних держав», згідно з рядом експертних оцінок, може зайняти від 20 до 40 років¹⁰¹. У той же час варто враховувати, що демократія не приживається у ситуації високих зовнішніх і внутрішніх загроз.

Якість життя в країні залишається важливим чинником, що впливає на оцінку поточної ситуації і формує політичні уподобання населення Молдови. Нездатність національного уряду привести країну до відчутних населенням позитивних змін сприяє зростанню в Молдові ролі міжнародних суб'єктів. Сусідні держави використовують економічний фактор як інструмент посилення свого впливу у регіоні і роблять це досить успішно. Наприклад, Москва витрчала понад 43 € на душу населення ПМР на поставки продуктів харчування та надбавки до пенсії, широко рекламуючи цю підтримку. У Придністров'ї упродовж 2011–2014 рр. російські субсидії економіці і малозабезпеченим верствам населення коливались від 25 млн доларів за рік до 100 млн доларів за один транш¹⁰². Якщо додати до цього дешевий газ, що одержува-

¹⁰⁰ Failed States Index 2013: Рейтинг несостоятельности государств мира 2013 года. – [Електронний ресурс]: <http://gtmarket.ru/news/2013/06/25/6017>

¹⁰¹ Политические трансформации «нестабильных государств» СНГ: Доклад по материалам круглого стола (Факультет мировой политики МГУ им. М.В. Ломоносова, 24 апреля 2013 г.) / сост. Д.Б. Мальшева. – М., 2013. – 34 с.

¹⁰² Шевченко Р. Почему Приднестровье лишилось российских денег. 29.01.2015. – [Електронний ресурс]: <https://dniester.ru/node/11879>

ли жителі Придністров'я, у порівнянні з високими цінами, які платить решта населення Молдови, то перевага російського інтеграційного проєкту у сприйнятті пересічних молдован стає цілком логічною.

Як етнічні росіяни, так і представники інших нетитульних етнічних груп слов'янського походження займають проросійську позицію в силу культурної близькості з Росією й історичної пам'яті. Вони сприймають Росію як позитивного для себе учасника міжнародних процесів.

Росія, зацікавлена у розширенні власного євразійського інтеграційного проєкту, обіцяла швидку економічну вигоду, наприклад, зниження цін на газ, у разі вступу Молдови до Митного союзу. Москва справляє відчутний вплив на молдавські регіони, уміло виявляючи слабкі місця у стосунках між Кишиневом і місцевими адміністраціями. У свою чергу регіони, демонструючи логіку «політичного підприємництва», використовують цю ситуацію для вирішення власних проблем. Показовим у цьому сенсі є приклад Гагаузії, яка з 1994 р. користується статусом автономного регіону. У лютому 2014 р. в Гагаузії був організований референдум, визнаний центральною владою незаконним. Більшість його учасників підтримала ідею інтеграції Молдови з Євразійським митним союзом. Відразу після проведення референдуму західні донори зобов'язалися надати протягом 3–5 років близько 12 млн євро на підтримку плану довгострокового розвитку Гагаузії. У свою чергу Росія зняла ембарго на молдавські вина походженням із Гагаузії, також була скликана спільна комісія молдавського і гагаузької парламентів для вирішення регіональних проблем.

Геополітичний фактор зіграв суперечливу роль у динаміці пострадянського транзиту Молдови. На тлі ослаблення позицій Росії у Південно-Східній Європі, що зберегла тут лише економічну присутність (міжнародний газопровід), зросло прагнення Румунії претендувати на роль регіонального лідера.

Бухарест, з часів Російської імперії і Радянського Союзу, конкурує з Москвою за вплив на Молдову (Бессарабію). Румунія, якій за останні роки вдалося якісно змінити свої позиції у регіоні, справляє все більший вплив на ситуацію в РМ. У Бухаресті широко обговорюють перспективи об'єднання двох країн. Згідно опитування, проведеного фахівцями INSCOP Research, у березні 2016 р., майже 40% румунів упевнені, що об'єднання Молдови і Румунії принесе останній цілий ряд переваг (не згодні з цим твердженням 28,5% і майже 32% опитаних не змогли однозначно відповісти на це питання або відмовилися на нього відповідати)¹⁰³. Після охолодження відносин Молдови з Росі-

¹⁰³ Опрос: почти 40% румын считают, что объединение с РМ даст ряд преимуществ. 20.04.2016. – [Електронний ресурс]: <http://novostimoldova.ru/novostiobshchestvo/6033—40>–

єю, Румунія є головним економічним партнером РМ. У травні 2016 р. Президент Румунії К. Йоханніс підписав закон про виділення Молдові фінансової допомоги на суму в 150 млн євро¹⁰⁴. Окрім економічної складової, що ставить РМ у залежне становище, її вразливість підвищує неготовність Бухаресту підписати базовий договір, який би на юридичній основі закріпив взаємне визнання суверенітету і територіальної цілісності двох країн. Відсутність відповідної правової бази, яка сприяла б усуненню накопичених за століття територіальних суперечок, загострює проблему ідентичності в Молдові та актуалізує ідеї уніонізму.

Досить суперечливою політичною практикою у цьому сенсі є активна роздача румунського громадянства на території Молдови. Змагаючись за вплив у регіоні Бухарест діє симетрично Росії, яка, у свою чергу, активно роздає російське громадянство населенню Придністров'я. Вражає кількісна динаміка роботи Національного бюро по громадянству Румунії: якщо у 2009 р. молдованам було видано 22 тис. румунських паспортів, а в 2010 р. – 41,8 тис., то у 2011 р. вже близько 100 тис. Загалом у період з 1 січня 2002 р. по 11 квітня 2016 р. було схвалено понад 385 тис. заяв про надання (відновлення) румунського громадянства, поданих молдавськими громадянами¹⁰⁵.

Ілюстрацією успішності політики уряду Бухаресту можуть служити дані перепису населення Молдови 2014 р. Згідно з інформацією, поширеною Національним бюро статистики, при загальному падінні чисельності населення (з 3 млн 383 тис. осіб у 2004 р. до 2 млн 913 тис. у 2014 р., без урахування даних по Придністров'ю), кількість румунів у Молдові за цей період зросла більш ніж у 10 разів (з 2,2 до 23,18%). Натомість частка молдаван у структурі населення зменшилася майже на 20% і склала у 2014 р. 56,82%. За цей період в країні помітно зменшилася і кількість представників національних меншин: українців з 8,4 до 7,62%, росіян – з 5,9 до 5,46%, гагаузів – з 4,4 до 3,89%; болгар – з 1,9 до 1,64%¹⁰⁶.

Динаміка структури населення свідчить про те, що можливість бути румуном в РМ відкриває більш сприятливі перспективи. Сьогодні більшість представників політичної еліти Молдови мають румунське громадянство. Для пересічних молдаван подвійне громадянство не завжди означає вираження політичної лояльності Москві чи Бухаресту. Наявність паспортів сусідніх країн дозволяє активним громадя-

¹⁰⁴ Глава Румунії підписав закон о выделении Молдавии кредита в 150 млн евро. 06.05.2016. – [Електронний ресурс]: <http://ria.ru/economy/20160506/1427822208.html#ixzz4AoF5iFZC>

¹⁰⁵ Сколько румынских паспортов выдано молдаванам? 14.04.2016. – [Електронний ресурс]: http://www.noi.md/ru/news_id/82562

¹⁰⁶ Перепись 2014: Гагаузы составляют 3,89 процентов от общей численности жителей Молдовы. 05.01.2015. [Електронний ресурс]: <http://gagauzinfo.md/index.php?newsid=15966>; Перепись населения 2004 г. – [Електронний ресурс]: <http://www.statistica.md/pageview.php?l=ru&idc=295&>

ни Молдови виживати у складних економічних умовах, полегшуючи перетин кордону. Водночас наявність можливості для мешканців Молдови в'їжджати на територію ЄС в якості громадян Румунії перешкоджає становленню РМ як держави, що відбулася, а подвійне громадянство посадовців становить потенційну загрозу лобювання інтересів бізнесу чи політичних кіл сусідньої країни. Так остаточне рішення молдавського Конституційного суду про те, що державна мова в РМ повинна називатися румунською, а не молдавською¹⁰⁷ може бути наслідком того факту, що п'ятеро з шести членів Конституційного суду Молдови, у тому числі його голова О. Тенасе, є громадянами Румунії.

У цілому за період незалежності визначальними для формування суспільного настрою в Молдові, зокрема з питань національної ідентичності, були фактори ідеологічного, інформаційного, економічного та політичного характеру. Ці фактори і зараз прямо або опосередковано впливають на оцінку перспектив зближення з ЄС чи Росією. Частково вони породжені поточними подіями та політичним суперництвом, а частково є системними, і пов'язані зі способами державного управління та соціоекономічними структурами. Їх джерелами виступають як центральна влада Молдови, так і зовнішні політичні сили.

Новим фактором поляризації населення Молдови з виникненням двох ворожих таборів, проукраїнського (прозахідного) і проросійського, стала агресія Росії проти Україною. Уряд Молдови став на бік першого, нацменшини – другого.

Анексія Росією українського Криму у 2014 р., а також окупація частини території Донбасу, яка розпочалась під інспірованими Москвою сепаратистськими гаслами, породили побоювання того, що подібна загроза може виникнути з боку проросійськи налаштованого населення Молдови, особливо з боку нацменшин. Політичні еліти і ЗМІ проголосили, що «події в Криму можуть викликати непередбачені і небажані дії в південній частині Молдови», «Бельці, з їх проросійськими настроями, можуть стати молдавським Донецьком» і «Молдова може отримати свій Донбас», маючи на увазі Гагаузію¹⁰⁸.

У ході української кризи на території Молдови помітно посилилася російська пропаганда, все більше ускладнюючи діалог між двома таборами. З огляду на те, що конфлікт в Україні восени 2013 р. першо-

¹⁰⁷ Постановление № 36 от 05.12.2013 г. о толковании статьи 13 ч.(1) Конституции в соотношении с Преамбулой Конституции и Декларацией о независимости Республики Молдова (Обращение № 8b-41b/2013). – [Електронний ресурс]: <http://www.constcourt.md/ccdocview.php?tip=hotariri&docid=476&l=ru>

¹⁰⁸ В Молдавии может появиться свой Донбасс. – [Електронний ресурс]: http://www.newscom.md/rus/v-moldavii-mozhet-poyavit_sya-svoj-donbass.html

початково виник навколо питання про євроінтеграційний курс і для багатьох він символізує проблему геополітичного вибору між Сходом і Заходом, розвиток подій в Україні має відчутний вплив на дискурс щодо інтеграційних пріоритетів в Молдові.

Системна криза 1990-х рр., спричинила руйнування сформованих раніше соціальних ідентифікацій і спільностей, активізувала тенденцію поглиблення плюралізму і дрібності інтересів у більшості радянських республік. У Молдові недолік консенсусу з питання громадянської ідентичності титульної нації став серйозною перешкодою на шляху побудови міцного фундаменту для багатоетнічної нації. На порядок денний трансформаційного періоду крім економічних проблем вийшли такі питання як переосмислення статусу центру й регіонів, нечіткі й спірні кордони, а також величезний конфліктний потенціал, заснований на попередній міграційній політиці та виникненні великих діаспор. Процес утвердження суверенітету над власною територією та інтеграції етнічних меншин став одним із найбільш істотних протиріч пострадянської епохи розвитку молодій державі.

Унаслідок внутрішніх соціокультурних проблем та геополітичних чинників злам старих політичних інститутів і структур наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. у Молдові протікав в обстановці гострих конфліктів. Незавершеність нової стратифікації суспільства, аморфність загальних і політичних інтересів різних верств і груп населення, відчуження значної частини населення від системи влади і держави, розмитість ідейно-політичних інтересів, відсутність національної ідеї, сприйнятої широкими верствами суспільства, – знайшли свій прояв у незавершеності національної консолідації держави та суттєво ускладнили процеси модернізації країни. Багатофакторність і багатоплановість політичної трансформації обумовлює її нерівномірність і неоднозначність, тому результатом транзитивного процесу є співіснування в країні демократичних й інших альтернативних тенденцій. У цих умовах демократичний транзит може бути успішно завершений лише у тому випадку, якщо сформований у країні політичний режим буде здатний гарантувати відносну рівновагу між політичною системою й внутрішнім середовищем у урахуванням його цивілізаційних, історико-культурних і геополітичних особливостей.

РОЗДІЛ 3

ДИЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ В РОСІЇ

3.1. Перспективи розвитку Росії у контексті екстрактивної державно-політичної традиції

Одним з ключових питань для всіх без винятку країн пострадянського простору є розуміння та прогнозування того, яким чином розвиватиметься найбільша країна регіону – Росія. З огляду на її масштаб, активність та зовнішньополітичні плани переформування пострадянського простору або бодай значної його частини згідно з власними інтересами, фактор Росії може бути визначальним для долі та перспектив розвитку інших пострадянських країн. Спробуємо дати оцінку сучасного стану Росії і спрогнозувати її розвиток на коротко- та середньострокову перспективу, спираючись на вдалу, на наш погляд, теоретичну модель, що її запропонували, підкріпивши значним історичним емпіричним матеріалом, професор Гарвардського університету Д. Аджемоглу та професор Університету Чикаго Д. Робінсон. Суть цієї теорії яка розкриває ключові фактори, що зумовлюють та визначають успішність/неуспішність розвитку держав, полягає у тому, що соціально-економічний стан визначається наявністю інклюзивних чи екстрактивних політичних й економічних інститутів. Розглянемо її детальніше, спираючись на книгу «Чому нації занепадають»¹.

Кожне суспільство функціонує у межах певного набору економічних та політичних правил, які підтримуються державою та громадянами, й у той чи інший спосіб спрямовують та стимулюють бізнес, людей, політиків. «Саме політичний процес визначає, під якими економічними інститутами житимуть люди, і саме політичні інститути окреслюють, як цей процес відбуватиметься. Наприклад, політичні інститути нації визначають здатність громадян контролювати політиків і впливати на їхню поведінку. Це, у свою чергу, визначає, чи політики представлятимуть своїх громадян, нехай і недосконало, чи зловживатимуть наданою їм або узурпованою ними владою задля

¹ Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають / Пер. з англ. О. Демянчука. – К., 2016. – 472 с.

збільшення своїх статків і досягнення власної вигоди на шкоду громадянам»². Д. Аджемоглу та Д. Робінсон переконані, що «хоча економічні інститути є критичними для руху нації до багатства чи бідності, саме політика й політичні інститути визначають, якими будуть ці економічні інститути», а також, що «структури сучасних інститутів мають коріння у далекому минулому. Адже якщо суспільство організоване в певний спосіб, це має тривалі наслідки»³.

Інклюзивні економічні інститути, за визначенням Д. Аджемоглу та Д. Робінсона, це такі інститути, які заохочують великі маси людей до участі в економічній діяльності, яка дає змогу розкрити їхні таланти та вміння, зробити вибір за власним бажанням, мати можливості відкрити новий бізнес. «Головною є гарантія права на приватну власність, оскільки лише це стимулюватиме власників таких прав інвестувати й підвищувати продуктивність. Бізнесмен, якого очікує пограбування, експропріація чи втрата прибутку через шалені податки, навряд чи захоче працювати, не кажучи вже про інвестування та інновації. Однак такі права мають існувати для абсолютної більшості членів суспільства». Неупереджена система права, державні публічні послуги і підтримка свободи укладати договори й здійснювати обмін лежить на державі, яка повинна мати здатність примусово підтримувати порядок і закон, запобігати крадіжкам і розбою та забезпечувати виконання договорів між приватними особами. Інклюзивні економічні інститути не можуть існувати без централізованої держави⁴.

Інклюзивні економічні інститути створюють інклюзивні ринки, які не лише дають людям свободу пошуку професій відповідно до їхніх талантів, а й забезпечують конкурентне середовище, яке надає їм можливості для цього. Генератори гарних ідей зможуть розпочати власний бізнес, а неефективні компанії поступляться місцем результативнішим. Інклюзивні економічні інститути сприяють розвитку двох інших рушіїв процвітання – технологіям й освіті. Процес інновацій стає можливим завдяки економічним інститутам, що підтримують приватну власність, захищають договори, створюють конкурентне середовище, заохочують і створюють можливості для нового бізнесу, який може впровадити нові технології в життя⁵. Найвідомішими прикладами в історії США є Т. Едісон («General Electric»), Б. Гейтс («Microsoft»), С. Джобс («Apple»), І. Маск («SpaceX», «Tesla Motors») та ін.

² Там само. – С. 50.

³ Там само. – С. 51.

⁴ Там само. – С. 79–80.

⁵ Там само. – С. 81–82.

Екстрактивними економічними інститутами Д. Аджемоглу та Д. Робінсон називають інститути, створювані з метою відбирання доходів і благ в однієї суспільної групи на користь іншої⁶.

Інклюзивними політичними інститутами Д. Аджемоглу та Д. Робінсон визначають політичні інститути, які водночас є достатньо централізованими і плюралістичними. Плюралістичні політичні інститути широко розподіляють владу в суспільстві і накладають на неї обмеження, тобто політична влада спирається на широкі коаліції чи чисельні групи. Екстрактивними політичними інститутами є ті інститути, де ослаблено чи втрачено або плюралізм, тобто влада належить вузькому колу осіб і не є обмеженою (абсолютистською), або політичну централізацію (приклад, Сомалі)⁷.

Важливим положенням теорії є висновок про те, що «між економічними та політичними інститутами існує потужна синергія. Екстрактивні політичні інститути зосереджують владу в руках вузької еліти й накладають слабкі обмеження на здійснення ними влади. Тоді економічні інститути структуруються цією елітою задля відбирання ресурсів у решти суспільства... Екстрактивні економічні інститути збагачують цю саму еліту, а їхня економічна могутність і влада консолідують політичне домінування... Ресурси, створені цими економічними інститутами, давали еліті змогу формувати армію і сили безпеки для захисту своєї абсолютистської монопольної політичної влади. Унаслідок цього екстрактивні політичні й економічні інститути взаємно підтримують і забезпечують своє тривале існування»⁸. Проблема цієї системи ще й у тому, що, навіть якщо в умовах екстрактивних політичних інститутів з'являється реальна конкуренція панівній еліті, то здобута опонентами влада також мало чим обмежена. Тому в опонентів є стимул підтримувати існуючу екстрактивну систему, але тепер із собою на чолі. Так в історії різних країн світу відбувалося неодноразово.

Водночас, в іншій системі «інклюзивні економічні інститути створюються на основі, закладеній інклюзивними політичними інститутами, що забезпечують широкий розподіл політичної влади в суспільстві й обмежують її довільне здійснення. Такі політичні інститути ускладнюють також узурпацію влади та руйнування основ інклюзивних інститутів. Ті, хто контролює політичну владу, не можуть легко використовувати її для встановлення екстрактивних економічних інститутів задля власного збагачення. Інклюзивні еко-

⁶ Там само. – С. 81.

⁷ Там само. – С. 84–85.

⁸ Там само. – С. 85–86.

номічні інститути створюють справедливіший розподіл ресурсів, підтримуючи існування інклюзивних політичних інститутів»⁹.

Узагальнюючий висновок теорії Д. Аджемоглу та Д. Робінсона наступний: «Нації занепадають, коли мають екстрактивні економічні інститути, що підтримуються екстрактивними політичними інститутами, в результаті економічне зростання стримується або блокується»¹⁰.

Одним з ключових положень теорії інклюзивних/екстрактивних інститутів є думка про те, що зовсім не обов'язково, що суспільство розвиватиме найкращі для економічного процвітання та добробуту громадян інститути, адже для інтересів тих, хто контролює політичні інститути, часто зрозумілішими і кращими є саме екстрактивні системи. Історія багатьох країн світу впродовж усієї історії, а зараз в Африці, Азії та Латинській Америці наочно демонструє, що економічні інститути, які створюють стимули для економічного прогресу водночас створюють і загрозу перерозподілу доходів та влади, що не може вітатися авторитарними лідерами країн та їхнім оточенням.

Поява нових технологій та економічне зростання на їхній основі часто створюють загрозу владі та економічній могутності пануючих груп. Тому опір економічному розвитку має свою зрозумілу логіку. «Економічне зростання і технологічні зміни супроводжуються тим, що видатний економіст Й. Шумпетер назвав творчою деструкцією. Вони старе міняють на нове. Нові галузі відтягують на себе ресурси зі старих. Нові фірми перехоплюють бізнес у вже існуючих. Нові технології роблять існуючі вміння й машини застарілими. Процес економічного росту й інклюзивні інститути, на яких він базується, створюють невдач і переможців і на політичній арені, і на економічному ринку. Страх перед творчою деструкцією часто стає основою для опору інклюзивним економічним і політичним інститутам»¹¹. Творча деструкція перерозподіляє не лише доходи і добробут, а й політичну владу.

Так, промисловій революції в Англії у XVIII ст. тривалий час опиралася аристократія, яка мала політичну владу й основними джерелами доходів якої були землевласництво й торгівля привілеями. Індустриалізація ставила під загрозу економічну й політичну владу цієї еліти. Опір було подолано лише через те, що на той час в Англії вже панували інклюзивні політичні та економічні інститути. Хоча до їхнього утвердження Єлизавета I та Яків I на рубежі XVI і XVII ст. успішно заблокували впровадження у життя винайденого В. Лі пер-

⁹ Там само. – С. 86–87.

¹⁰ Там само. – С. 88.

¹¹ Там само. – С. 89.

шого ткацького верстату, бо ця інновація створювала загрозу зростання безробіття та політичної нестабільності.

Натомість в абсолютистських Російській та Австро-Угорській імперіях, де панували ексклюзивні політичні та економічні інститути, індустріалізація та розвиток залізниць у XIX ст. були тривалий час заблоковані через те, що створювали значну загрозу політичному та економічному пануванню місцевої землевласницької аристократії та монархії. Так, австрійський імператор Франц I небезпідставно вважав, що будівництво фабрик веде до зростання кількості пролетаріату, тобто до збільшення кількості опонентів абсолютизму, а будівництво залізниць принесе в імперію революцію, оскільки збільшить мобільність населення. Тому 1802 р. у Відні було заборонено будівництво фабрик. Ці інновації підривали екстрактивні інститути, за допомогою яких правив імператор та позиції традиційної земельної аристократії, яка його підтримувала¹².

Аналогічним чином російський імператор Микола I побоювався, що творча деструкція, підштовхнута індустріальною економікою, підірве політичний статус-кво в Росії. Із цієї причини 1849 р. було законодавчо ускладнено відкриття фабрик у Москві, і лише після поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. російська монархія відмовилася від політики несприяння будівництву залізниць. Як ми знаємо, саме ті соціальні групи, зміцненню яких всіляко опирався Микола I врешті у 1917 р., й повалили зрештою російську монархію та відібрали владу у панівної дворянської еліти.

Іншими класичними прикладами свідомого опору інноваціям з боку політичної влади в абсолютистських країнах є Китайська та Османська імперії. Так, після приходу до влади у Китаї династії Мін її перший імператор Хуну (1368–1398) наклав обмеження на міжнародну торгівлю: заборонив приватним особам торгувати з іноземцями та здійснювати заморські подорожі. Повторно заборону на міжнародну торгівлю було накладено у 1430-х рр., а 1436 р. поза законом було оголошено ще й будівництво морських кораблів. Заборона морської торгівлі існувала до 1567 р. Нова династія Цин впродовж XVII–XVIII ст. періодично поновлювала заборону кораблям плавати вздовж узбережжя, фактично заважаючи виникненню у Китаї трансокеанської торгівлі. Цими діями імператори династій Мін та Цин прагнули перешкодити тим економічним процесам, які здавалися їм дестабілізуючими, тобто зростанню суспільної та економічної ваги торговців¹³.

¹² Там само. – С. 220–221.

¹³ Там само. – С. 228–229.

В Османській імперії султан Баязид II видав у 1485 р. указ, яким заборонив мусульманам друкувати книги арабським шрифтом. У 1515 р. це правило посилив султан Селім I. Перший друкарський верстат в Османській імперії з'явився лише у 1727 р., майже через три століття після його винаходу Й. Гуттенбергом. Через суворий контроль над друком у XVIII ст. в Османській імперії було надруковано лише 24 книги. Султани свідомо обмежували книгодрукування на своїх землях, бо книги поширювали масову писемність й доступ до знань та різних ідей простих людей, що ускладнювало контроль над ними, послаблювало владу еліти, яка контролювала усне знання¹⁴.

Ці історичні приклади свідчать, що групи, які перебувають при владі часто блокують рушії процвітання власних країн, оскільки це загрожує їхній владі. Економічний розвиток це – трансформаційний і дестабілізуючий процес, пов'язаний з поширенням творчої деєструкції. Він відбувається лише тоді, коли не блокується тими, хто боїться втратити економічні привілеї та політичну владу. Конфлікт навколо ресурсів, прибутків та влади це – конфлікт навколо правил гри та інститутів, які визначають економічну діяльність, і тих, хто отримуватиме від неї вигоду. Групи, які контролюють ці інститути, визначають характер та перспективи економічного розвитку країни. Вони не зацікавлені у наданні політичним інститутам більшого плюралізму, бо це зменшує їхню політичну владу та можливості структурувати економіку у власних інтересах.

Ще одним важливим положенням теорії Д. Аджемоглу та Д. Робінсона є теза про те, що екстрактивні інститути за певних умов можуть певний час генерувати розвиток. Це відбувається у двох випадках. Насамперед тоді, коли еліти спрямовують ресурси до високопродуктивних галузей, які вони контролюють. Прикладами такого розвитку є рабська плантаційна економіка на Карибських островах у XVII–XVIII ст., яка зробила місцеву еліту однією з найбагатших у світі за рахунок продажу на світових ринках цукру. Іншим прикладом є розвиток СРСР з кінця 1920-х до 1970-х рр., коли вольовим рішенням радянського керівництва людські та матеріальні ресурси із сільського господарства було переведено до промисловості, почалася індустріалізація, яка забезпечила швидке економічне зростання і певний обмежений добробут для еліти. Проте у 1970-х економічне зростання припинилося, бо система була нездатна забезпечити стійкі технологічні зміни, адже це потребує вільне використання людьми їхніх талантів та ідей, що було неможливо в радянській економічній системі. Єдиними галузями,

¹⁴ Там само. – С. 210–211.

де СРСР спромігся досягти певного стійкого прогресу, були військової й аерокосмічні технології.

Як підкреслюють Д. Аджемоглу та Д. Робінсон, «розвиток при екстрактивних інститутах відрізняється за своєю природою від розвитку, що стимулюється інклюзивними інститутами. Найважливіше, що це буде не стійкий розвиток, який потребує технологічних змін, а радше розвиток на основі наявних технологій. Економічна траєкторія Радянського Союзу яскраво демонструє, як повноваження і стимули від держави можуть сприяти швидкому економічному розвитку при екстрактивних інститутах, і як цей тип розвитку неминуче призводить до його припинення й колапсу»¹⁵. Інакше кажучи, розвиток при екстрактивних економічних та політичних інститутах завжди тимчасовий, бо не передбачає творчої деструкції та інновацій. Наслідком такої ситуації, якщо вона триватиме довго, буде посилення боротьби еліт за доступ до все менш ефективних ресурсів й перспектива сповзання держави у хаос.

Другий тип розвитку при екстрактивних політичних інститутах має місце тоді, коли еліти, не відчуваючи загрози своїй владі, дозволяють розвиток інклюзивних економічних інститутів або навіть стимулюють його. Так виник феномен економік «азійських тигрів»: у Південній Кореї в часи правління генерала Пак Чон Хи у 1960-х – 1970-х рр.; у Сінгапурі за часів авторитарного правління Лі Куан Ю у 1960-х – 1980-х рр.; на Тайвані у 1950-х – 1980-х рр. за фактично однопартійної політичної системи на чолі з Гоміньданом і військовим станом до 1987 р. В усіх цих країнах розвиток інклюзивних економічних інститутів з часом привів до утвердження інклюзивних політичних інститутів.

Своєрідним поєднанням цих двох типів розвитку є бурхливе економічне зростання сучасної КНР, ініційоване у 1978 р. реформами Ден Сяопіна з його концепцією «соціалістичної ринкової економіки», яке відбувається під контролем КПК та за її абсолютного домінування у політичній сфері. Розвиток Китаю ґрунтується на русі навздогін. Це те, що свого часу робили в СРСР, здійснюючи політику індустріалізації. Як зазначають Д. Аджемоглу та Д. Робінсон¹⁶, хоча сучасні китайські економічні інститути незрівнянно більш інклюзивні, ніж тридцять років тому, й наголос у розвитку робиться на інноваціях і технологіях, проте нинішній розвиток Китаю ґрунтується на запровадженні наявних технологій і швидких інвестиціях, а не на творчій деструкції. Так, права власності у Китаї не гарантовано, будь-яка при-

¹⁵ Там само. – С. 128.

¹⁶ Там само. – С. 423.

ватна власність може підпадати під експропріацію, найважливіше з усіх прав такого роду – право продавати свою робочу силу на власний розсуд – обмежене, регулюється органами влади.

Отже, як бачимо економічний розвиток при екстрактивних інститутах або вичерпується, як це було у випадку СРСР, або приводить до появи інклюзивних політичних інститутів, як це відбулося з «азійськими тиграми». Як ситуація розвиватиметься надалі у КНР покаже час, але автори теорії інклюзивних/екстрактивних інститутів впевнені, що нинішнє зростання китайської економіки не перетвориться на стійкий розвиток.

Вкрай важливим для нашої теми є положення теорії, яка розглядається, про те, що для поступових покращень існують майже непереборні бар'єри, пов'язані із синергією екстрактивних політичних та економічних інститутів та їхньою взаємною підтримкою. Існування тривалого зворотного зв'язку створює порочне коло, яке надзвичайно складно розірвати. Часто навіть критичні збіги обставин, які, здавалося б, відкривають двері для позитивних змін та розвитку, не дають результату через неспроможність суспільства це зробити. Так, падінням колоніальної системи в Африці наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. не змогла скористатися абсолютна більшість нових незалежних африканських країн, жодній з яких так і не вдалося стати на шлях стійкого економічного розвитку. У них відбулося не формування інклюзивних політичних та економічних інститутів, а оновлення екстрактивних інститутів. Нова політична влада не розірвала традицій порочного кола розвитку колоніального часу, не сформувала плюралістичні політичні системи, не дала захист власності та стимулів для інвестування, не забезпечила закон і порядок. Нерідко не вдалося навіть сформувати централізовану владу. Історія економічних та політичних інститутів країни формує або добродічне або порочне коло, кожне з яких яке підтримує свою матрицю життя.

Поєднання екстрактивних та інклюзивних інститутів, які іноді трапляються в історії, загалом нестабільне. Інклюзивні економічні інститути ніколи не підтримуватимуть екстрактивні політичні інститути. Вони або переродяться в екстрактивні політичні інститути, або дестабілізують екстрактивні політичні інститути, відкриваючи шлях до виникнення інклюзивних політичних інститутів. Яскравим прикладом тут є СРСР. Як тільки М. Горбачов з 1985 р. почав відходити від екстрактивних інститутів, реалізуючи реформаторський курс на «перебудову», влада КПРС захиталася і незабаром впала, а СРСР припинив існування.

Отже, досягнення країнами процвітання залежить від вирішення певних політичних проблем. Це завжди дуже складно, оскільки раз

сформовані політичні та економічні інститути вкрай важко змінюються, навіть якщо вони не дають перспектив на стабільний розвиток.

Проаналізуємо ключові російські політичні та економічні інститути з точки зору їхньої історичної тяглості, адже цей фактор є головним для розуміння перспектив розвитку цих інститутів та країни загалом.

Ключовим фактором, який спрямовує розвиток сучасної російської державно-політичної системи, є імперська історична традиція Росії. На нашу думку, російська державність в усіх формах її існування (Московське царство, Російська імперія, СРСР та сучасна Російська Федерація) завжди залишалася імперською за своєю внутрішньою суттю.

Висновок, згідно з яким Російська держава була, і зараз є імперією за своєю внутрішньою сутністю та зовнішніми проявами обґрунтовано у наших роботах¹⁷ та у дослідженнях інших науковців¹⁸. Імперська історична традиція заклала матрицю існування російських екстрактивних політичних та економічних інститутів. Виділимо найважливіші змістовні блоки російської державно-політичної традиції, проведемо аналіз їхнього впливу на перебіг державно-політичних процесів в сучасній Росії та на перспективи її розвитку.

Першим пластом цієї традиції є власне сама імперська держава, іманентними ознаками якої є: політична та господарська централізація; сакральний характер одноосібної влади; пірамідальна управлінська структура; територія, яка є суттєво більшою за середню для даної епохи і даного регіону територію держави, охоплюючи великий природно-ландшафтний і культурно-господарський ареал або декілька ареалів; наявність центру та периферії, окраїн, провінцій або колоній;

¹⁷ Бульвінський А. Г. Імперська модель модернізації (на прикладі Росії) // «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності. Збірник наукових праць. – К., 2015. – С. 73–85; Його ж. Імперська модель модернізації в Росії: історія та сучасний дискурс // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2015. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 163–178; Його ж. Проблема модернізації сучасної Росії у контексті імперської державної традиції // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи: збірник наукових праць. – К., 2016. – С. 130–157; Його ж. Імперія на окраїні Європи // Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах. – Дніпропетровськ, 2014. – Ч. 2. – С. 57–60.

¹⁸ Величко А. М. Идея Империи и историческое призвание России // Национальные интересы. – 2002. – № 6.; Грачев Н. И. Империя как форма государственного устройства и тенденции развития суверенной государственности в современном мире // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2006. – № 5. – С. 8–15.; Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема – М., 2004. – 528 с.; Кантор В. К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России. – М., 2008. – 542 с.; Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI в. до наших дней. – М., 2007. – 688 с.; Лурье С. IMPERIUM (Империя – ценностный и этнопсихологический подход). – М., 2012. – 272 с.; Яковенко И. Г. Небесный Иерусалим или Российская империя: диалектика должного и сущего: Цикл статей // Рубежи. – 1997. – № 5–9.

панування столиці над периферією; цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними; етнічна неоднорідність (етнокультурна роздробленість) за наявності домінуючого етносу чи групи етносів; прагнення до необмеженої експансії; претензії на світовий статус або й на світове панування; уподібнення держави (а символічно – столичного міста) усьому цивілізованому світу; уявлення про вищість пануючого етносу над іншими¹⁹; легітимізована практика виведення з-під дії законодавчих норм певних груп еліти.

Другим пластом російської державно-історичної традиції є ідеократичний характер імперії. Тобто імперії, яка створюється та існує з метою здійснення метафізичного надзавдання, яке полягає у реалізації на землі Божого замислу. Більше того, саме імперська держава втілює в собі ідею Належного, будучи не лише його інструментом, а й метою божественного проекту. Причому, чим сильнішою є Імперія, тим ближчою є вона до ідеалу Належного.

Центральним принципом історичної Російської імперії стало уявлення про те, що неправославний/неросійський світ, у першу чергу, західний, є світом, який цілком занурився у гріхи і омани, а єдиним насправді цивілізованим та благочестивим світом є Росія. Тому священною місією Росії є захист православного простору та вселенського православ'я від зовнішніх посягань та внутрішніх смут. Включення до складу імперії нових земель трактувалося як розширення меж православного світу. У зв'язку із цим вже з XVI ст. формується образ Святої Русі – єдиної визнаної вищими силами правдивої держави, метою якої є порятунок усього світу.

У цій картині світу до сьогодні Захід є для Росії не лише історичним ворогом, а й сутнісним антиподом. Як зазначає С. Гавров, «мрія про здійснення Царства Божого на землі, досягнення повного і остаточного щастя не лише перевищує, а й суперечить задачі ліберальної модернізації з її раціональністю, секулярністю, демократичними процедурами»²⁰. Модернізація в її класичній ліберальній формі не відповідає російським суспільним уявленням про Належне, бо змушує думати не про високе (духовну місію), а про низьке (матеріальне), покладає відповідальність за життя людини і за все, що відбувається навколо неї, не на правителя, а на саму людину.

Третім пластом російської державно-історичної традиції є уявлення про безмежність (безкордонність) імперії. На думку С. Каспе, для

¹⁹ Березкин Ю. Е. Инки: Исторический опыт империи. – Л., 1991. – С. 43, 160, 209.; Гагагова Л. С. Империя: идентификация проблемы // Исторические исследования в России: Тенденции последних лет / Под ред. А. Г. Бордюгова. – М., 1996. – С. 338.

²⁰ Гавров С. Н. Модернизация во имя империи: Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России. – М., 2010. – С. 175.

імперії, на відміну від звичайної національної держави, не існує чітких державних кордонів, оскільки імперія не вичерпується власне державою²¹. Імперський простір поширюється туди, де є носії імперської ідеї. Тому, наприклад, ідея збройного захисту прав співвітчизників в інших країнах для сучасної Росії є цілком природною з точки зору її імперської сутності.

Територіальна експансія, яка з огляду на економічні та на символічно-релігійні причини, є фактором зміцнення імперського, універсального статусу держави, є, водночас, фактором збереження стабільності соціальної системи загалом. Експансія завжди забезпечувала фундаментальну потребу імперії у підтвердженні претензій на імперський, «космічний» суверенітет. Наслідком успішного здійснення експансіоністських акцій і перемог є не лише включення у спільний для всієї імперії обіг матеріальних і людських ресурсів приєднаних територій, а й зміцнення у населення імперської держави переконання як в економічній і військово-політичній, так і в онтологічній, містичній вищості Російської держави над усіма іншими.

Четвертим пластом традиції є активно підтримуване владою уявлення жителів Російської імперії (у всіх її історичних іпостасях) про те, що Росія існує як фортеця в облозі, на яку постійно зазіхають зовнішні вороги, тому народ має згуртуватися навколо імперської влади для захисту від них.

П'ятим пластом традиції є впевненість росіян як спільноти у власній непогрішимості та доброчесності.

На думку С. Лур'є, російський народ став імперським через те, що мав специфічні етнопсихологічні риси, зокрема, власне уявлення про належний стан світу, яке він прагнув поширити; усвідомлення себе як могутньої і найсправедливішої сили; упевненість у тому, що все, що роблять росіяни як спільнота, схвалює Бог; упевненість у тому, що росіяни завжди є носіями і захисниками добра, тому будь-яка війна за їхньої участі є оборонною, отже, справедливою, а війна на чужій території – або «визвольною» або «допомогою» іншим. Тому народи, які увійшли до складу чи-то Російської імперії, чи СРСР, навіть завоювані, росіяни вважають звільненими²².

Шостим пластом традиції є відсутність серед базових цінностей росіян свободи особи та приватної власності. В імперії за умов панування екстрактивних інститутів ці цінності є умовностями. Натомість імперський суб'єкт любить державу, готовий пожертвувати своїм

²¹ Каспэ С. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика. – М., 2001. – С. 61–62.

²² Лурье С. Указ. соч. – С. 16–19, 52–54.

життям заради її чергового ідеократичного проекту (наприклад, відновлення величі Росії), але послідовно уникає робити усвідомлений особистий вибір, з радістю делегуючи це право колективу чи харизматичному вождю.

Для імперської свідомості є характерним іраціонально-містичне ставлення до поняття єдності, всезагальності, розчинення приватного у загальному (у Росії – принцип соборності), яке поєднується із сакралізацією принципу ієрархії. Держава (Імперія) є втіленням соціального Абсолюту, який стоїть над соціальними суперечностями, знімає їх. Фактично відбувається сакралізація держави. Інтереси імперської держави є абсолютно пріоритетними щодо інтересів як окремої людини, так і суспільства загалом.

Сьомим пластом традиції є відсутність у росіян досвіду та історичної традиції реальних виборів глави держави. Правитель у Росії завжди з'являвся без участі людей, волею вищих сил. За часів Московського царства та Російської імперії це був помазанник Божий – цар, фігура якого з'являлася або як наслідок реалізації принципу династичної спадкоємності, або в результаті кулуарних змов, а народ мав лише радіти тому що це сталося; у СРСР це був генеральний секретар ЦК КПРС, якого обирало вузьке коло вищих партійних керівників, залишаючи обраним представникам партії право формально затвердити цей вибір на з'їзді КПРС; у сучасній Російській Федерації фігура верховного суверена – президента з'являється у вигляді оголошеного попередником спадкоємця престолу/посади. Громадянам залишається це рішення на формальних виборах лише затвердити.

Основну причину такої ситуації гранично чітко і відверто сформулював ще у 1832 р. ідеолог доктрини російського самодержавства граф С. Уваров. У листі до імператора Миколи I він наголосив: «Могутність самодержавної влади є необхідною умовою існування Імперії в її теперішньому вигляді... Приймавши химери обмеження влади монарха, рівності прав усіх станів, національного представництва на європейський манер, уявно-конституційної форми правління, колос не протягне і двох тижнів, більше того, він впаде раніше, ніж ці хибні перетворення буде завершено»²³.

У Росії фактично відсутня традиція парламентаризму. Перший представницький орган за всю її історію – Державна дума – з'явився на початку ХХ ст., 1905 р. Дума мала обмежені повноваження, тричі

²³ Зорин А. Л. Идеология «православия-самодержавия-народности»: опыт реконструкции (Неизвестный автограф меморандума С. С. Уварова Николаю I) // Новое литературное обозрение. – 1997. – № 26. – С. 98.

достроково розпускалася царем, припинивши своє існування 1917 р. За часів СРСР до 1989 р. практикувалися безальтернативні вибори, коли виборці могли голосувати лише за визначеного владою кандидата. Фактично на час розпаду СРСР росіяни не мали традиції вільних і конкурентних виборів. Вибори до Державної думи Російської Федерації з реально альтернативних у 1990-х – на початку 2000-х рр. поступово перетворилися на повністю контрольований владною групою процес за участі придворної опозиції. Місце сучасної Державної думи у системі російських екстрактивних інститутів досить точно визначив її голова у 2003–2011 р. Б. Гризлов, який заявив, що «парламент – не місце для дискусій», «Державна дума – це не той майданчик, де потрібно проводити політичні баталії, відстоювати якісь політичні гасла й ідеології»²⁴.

Вище описана російська державно-політична традиція пояснює історичну вкоріненість в Росії екстрактивних політичних та економічних інститутів, зумовлених її імперською природою, та їхнє модифіковане сучасне існування.

Визначимо тепер ключові характеристики перебігу політичних та економічних процесів у Російській Федерації.

У сучасній Росії утвердився персоналізований авторитарний режим, у зміні якого не зацікавлена, у першу чергу, панівна еліта, бо подібна зміна несе для неї загрозу суттєвого перерозподілу власності.

Варто нагадати, що спроби модернізації російської політичної системи на початку 1990-х рр. привели до розстрілу російського парламенту з танків восени 1993 р. та до його розпуску. Із цього часу парламент Росії втратив самостійне значення, перетворившись на підконтрольний президенту інститут, тоді як президентська влада стала невідконтрольною суспільству. Формально багатопартійна, але де-факто однопартійна, політична система, яка склалася у Росії, практично виключає зміну партій при владі, розвиток політичної участі населення та політичну самоорганізацію суспільства.

Саме тому В. Путін послідовно реалізовує курс на згортання демократичних інститутів, на посилення вертикалі влади і порядку. З 2004 р. у Росії було скасовано виборність голів суб'єктів РФ (повернуто 2012 р., але із запровадженням декількох фільтрів, які ще до виборів дозволяють погодити потрібну владі кандидатуру); 2006 р. законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій; з 2007 р., щоб завадити потраплянню до Державної думи ліберальних опозиційних партій, вибори почали проводити за пропорційною системою з 7% бар'єром

²⁴ «Парламент – не место для дискуссий». 14.12.2011. – [Електронний ресурс]: <http://kommersant.ru/doc/1838005>

та заборону на участь блоків; з 2014 р. порушення порядку організації або проведення мітингів карається позбавленням волі на 5 років. Згідно зі звітом організації Freedom House, у 2016 р. Росія за рівнем політичних і громадянських свобод перебувала на 167 місці зі 195 країн світу²⁵, а за індексом свободи преси, який готує Reporters Without Borders, на 148 місці серед 180 країн²⁶.

Вкрай важливою характеристикою сучасної Росії є дуже малий реальний попит на правову державу та на демократію. Вони не потрібні основним політичним партіям, бо прямо загрожують інтересам бюрократів та силовиків, є незручними для великого бізнесу, який звик «вирішувати проблеми» за межами легальних норм. Вони не є пріоритетними цінностями для росіян. Згідно з низкою досліджень, ключовими політичними цінностями для російських громадян є «мир» і «порядок»²⁷. Зокрема, за даними соціологічних досліджень «Левада-Центра» у 2005–2013 рр. необхідність для Росії демократії у принципі визнавало трохи більше 50% населення, а демократії західного типу – лише 1/5 частина громадян²⁸.

Запозичені на Заході інститути представницької демократії, виборчої системи отримали в умовах панування в Росії екстрактивних політичних інститутів переважно зовнішні, наслідувальні форми, що суттєво змінювало їхній першопочатковий (західний) зміст. Для імперської ідеократичної держави це фасадні, а не змістовно-ціннісні інститути, які не мають суттєвого значення.

Нинішня російська правляча еліта переконана, що демократія ледь не згубила Росію після розпаду СРСР. Зокрема, про це говорить В. Путін у своїй програмній передвиборчій статті 2012 р. «Демократія і якість держави»²⁹.

Рецепт, запропонований В. Путіним російському суспільству, простий: зміцнення держави та відновлення народного суверенітету, але не у західному його розумінні через політичну конкуренцію, а у суто російському варіанті – через відновлення механізмів соборного ухвалення рішень, запропонованих владою (т.зв. суверенна або керована демократія). Їхнє запровадження з використанням сучасних технологій має формувати у громадян ілюзію участі у прийнятті державних рішень та в їхньому схваленні.

²⁵ Freedom House: Доклад о состоянии свободы в мире 2016 года. 28.01.2016. – [Електронний ресурс]: <http://gtmarket.ru/news/2016/01/28/7290>

²⁶ 2016 World Press Freedom Index / Reporters Without Borders. – [Електронний ресурс]: <https://rsf.org/en/ranking/2016>

²⁷ Селезнева А. В. Политические представления и ценности россиян. – М., 2012. – С. 159.

²⁸ Общественное мнение – 2013 / составитель Н. Зоркая. – М., 2014. – С. 38.

²⁹ Путин В. Демократия и качество государства // Коммерсантъ. – 2012. – 06 февраля.

Відкрита політична боротьба не толерується сучасним російським суспільством та владою, сприймається як крок у бік хаосу та безладу.

Існує ще один важливий аспект відторгнення російським суспільством та політичною елітою демократії як форми політичного режиму. Демократія передбачає невизначеність політичного вибору. Цю особливість закладено в реальній конкуренції політичних сил, у періодичній зміні влади. В Росії, яка є імперією, до того ж, з найбільшою у світі територією та етнічно й релігійно строкатим складом населення, подібна політична невизначеність неминує призводити до загрози цілісності суспільства та дезінтеграції території.

Цілком логічним наслідком панування в Росії екстрактивних інститутів є відсутність нормального зворотного зв'язку між суспільством та державою. Російська влада, з одного боку, намагається знайти форми інтеграції активної частини громадян до власного проекту розвитку країни, в той час, як з іншого, перебуває у стані перманентного конфлікту з нею. Курс, який проводить путінський режим, веде до зменшення рівня політичних свобод, до відчуження громадян від політики, до зниження можливостей для громадянської активності. Найбільш активна, творча частина суспільства, середній клас, не є соціальною опорою нинішнього екстрактивного політичного режиму у Росії, він швидше є його опонентом. Це час від часу знаходить своє виявлення в антипутінських демонстраціях протесту на кшталт «Маршів незгодних» (2005–2008), мітингу на Болотній площі (2011), «Маршу мільйонів» (2012), «Маршу проти негідників» (2013) чи «Маршу правди» (2014).

Режим спирається на більшість, якій непотрібні політичні свободи чи підзвітний громадськості уряд. Епатажно, але загалом вірно описав соціальну коаліцію, на яку спирається російська влада, так звану «путінську більшість», Г. Павловський. «Соціальна мережа бюджетної Федерації – десятки мільйонів бюджетозалежних громадян. Позбавлені інструментів конституційного самозахисту, вони потребують «путінського» Центру та Команди Кремля – їх єдиної, хоча й ненадійної, страховки... Безглузді спроби опозиції спонукати цю коаліцію до протестів проти її власних інтересів... Путінська більшість, пасивна і по-споживацькому комфортна... довела, що заради збереження свого стану й емоційного тону готова на тиранство всередині і за межами країни...»³⁰. Станом на 2013 р. половину працюючих росіян – 33,6 млн осіб склали чиновники, силовики,

³⁰ Павловский Г. Система РФ. Источники российского стратегического поведения: метод G.F. Kennan. – М., 2015. – С. 34–35.

працівники соціальної сфери та державних підприємств³¹. Тобто половина працюючих громадян РФ працює на державу та напряму залежна від державної влади.

Фактично нинішня російська влада спирається на новий суспільний консенсус. Заради припинення у державі хаосу зразка 1990-х рр. та зростання добробуту більшість громадян свідомо і добровільно відмовилася від своїх політичних прав, делегувавши їх путінському режиму, який на власний розсуд визначає розвиток Росії. Це означає, що в Росії сформувалося нове порочне коло, яке підтримує екстрактивні політичні та економічні інститути.

У сучасній Росії функціонує низка екстрактивних соціально-економічних середньовічних інститутів. Одним з них є наявність володарів великих капіталів, здобутих шляхом роздачі владою державного, загальнонаціонального майна у приватне володіння. Інші – традиціоналістська система цінностей, найбільш яскравим виявом якої є масовий правовий нігілізм, та залежний суд, нездатний протистояти тиску влади. Російське соціокультурне середовище і нині чинить опір процедурній законності, віддаючи перевагу так званій народній правді, звичаям, суду не за законами, а за поняттями.

Системний характер корупції у державних інституціях перешкоджає розвитку поваги до легальних правових норм. За приблизними експертними підрахунками 2010 р., щорічний корупційний обіг у Росії складав близько 300 млрд дол. США, тобто майже ще один ВВП країни³².

Як зазначає член Ради з розвитку громадянського суспільства і прав людини при Президенті РФ І. Діскін, у сучасній Росії правовий вакуум поступово було замінено так званою «путінською конвенцією», тобто системою неформальних норм, які визначали статус осіб, які підпадали під її дію, а також міру можливого порушення ними легальних норм. Її сутність полягала в обміні політичної лояльності на свободу підприємницької активності (у межах «конвенції»). Поступово подібні «конвенції» склалися не лише на федеральному, а й на регіональному рівні³³.

У Росії сформувався, по суті, феодалний тип власності, за якого власність надається або визнається в обмін на службу та/або на лояльність владі. Вихід із цих домовленостей веде до втрати власності та свободи, як це сталося із співвласником та главою нафтової ком-

³¹ Арсюхин Е. Зачем России 33 миллиона бюджетников и чиновников? // Комсомольская правда. – 2013. – 14 февраля.

³² Модернизация России и Китая: проблемы теории и политическая практика: коллективная монография / под ред. В. А. Ачкасова и С. А. Ланцова. – СПб., 2012. – С. 133.

³³ Дискін І. Модернизация России: сохранится ли после 2012 года? Уроки по ходу. – М., 2011. – С. 135–136.

панії «ЮКОС» М. Ходорковським, якого було заарештовано 2003 р. й який провів у в'язниці 10 років, його компанія за цей час збанкрутіла.

Будь-яка власність у Росії є умовною власністю, яку легко можна втратити у разі появи суперечностей з інтересами влади. Такий стан справ є серйозним стримуючим фактором для розвитку. Пануючі владні еліти не зацікавлені у появі незалежного власника, бо він стане вільною людиною, яка захоче реальних громадянських прав. У Росії створено систему, в якій вести бізнес без порушення закону неможливо, через що усі підприємці перебувають «на гачку» у владних інститутів.

Наслідком існування подібних екстрактивних інститутів є відсутність у Росії умов для інноваційного розвитку. Для того, щоб країна йшла таким шляхом, потрібні інші, ніж ті, що є у Росії, відносини між індивідом і суспільством, між суспільством і державою. З одного боку, в Росії немає реального попиту на інновації, бо конкуренцію простіше виграти за допомогою адміністративних важелів. Російський бізнес і корпорації борються не за покупця чи за рівність можливостей для конкуренції, а за доступ до ресурсів та за шматок пирога зі столу державного патерналізму. З іншого боку, чинна політична система непридатна для створення інноваційного середовища через панування екстрактивних авторитарних методів керування та бюрократично-корупційну сваволю. Модернізація як процес серйозних системних змін неможлива без наявності певної критичної маси її суб'єктів – самостійних, вільних людей, готових до креативного мислення, інакодумства у широкому розумінні цього поняття. Без реальних можливостей впливати на економічні процеси, задавати тон у суспільному житті для людей такого типу про створення інноваційного середовища у Росії можна й не згадувати.

Спроби штучного створення точкових інноваційних середовищ типу Сколково (з 2010 р.) лише підкреслюють їхню чужорідність на теренах Росії. Для того щоб подібні проекти могли функціонувати, для них має бути створено особливий політико-правовий режим, відмінний від загальнодержавних зразків, інакше кажучи, тепличні умови. У російських реаліях Сколково є, швидше, інноваційною «резервацією», а не кластером.

Економічні інтереси сучасної російської еліти лежать у сфері експлуатації природних ресурсів, що є цілком природним для традиційно екстрактивної економічної системи. Через це еліта позбавлена реальної мотивації прагнути серйозних змін в існуючій сировинній моделі економіки. Недивно, що доля сировини та напівфабрикатів у російському експорті протягом 2000–2013 рр. зростає з 80 до 85%, а машин і обладнання (включаючи військові) зменши-

лася з 8,8 до 5,4%³⁴. Зміна нинішньої сировинної, безперспективної з точки зору подальшого розвитку країни моделі економіки нестиме загрозу для політичної влади пануючих груп еліти, сконцентрованих навколо В. Путіна.

Реальні пріоритети російської влади наочно ілюструють заплановані обсяги фінансування ключових проєктів з бюджету. Так, протягом 2011–2013 рр. російський уряд планував інвестувати в інноваційний проєкт Сколково 54 млрд руб.³⁵, протягом 2013–2020 рр. – ще 135 млрд руб.³⁶. Водночас на порядок більші суми планується інвестувати у розвиток сировинних галузей. Так, згідно з «Генеральною схемою розвитку газової галузі на період до 2030 р.»³⁷ протягом 2008–2030 рр. у розвиток газової галузі Росії планується вкласти 16,6 трлн руб., згідно з «Генеральною схемою розвитку нафтової галузі Російської Федерації на період до 2020 р.» протягом 2011–2020 рр. у розвиток нафтової галузі – 6 трлн руб.³⁸.

Проблема Росії полягає ще й у тому, що навіть зароблені від продажу сировини кошти здебільшого не вкладаються у розвиток, а вивозяться за кордон. За даними Центрального банку РФ у 2012 р. чистий відтік капіталів з Росії склав 54,6 млрд дол., у 2013–62,7 млрд, 2014–150 млрд, у 2015–56,9 млрд.³⁹, тоді як обсяги прямих зовнішніх інвестицій в Росію за даними Росстату були у рази меншими: у 2012 р. – 18,6 млрд дол., 2013–26,1 млрд дол., 2014–19 млрд, 2015–6,7 млрд.⁴⁰

³⁴ Кушнирук Б. Россия и западные страны – кто от кого на самом деле зависит. 28.03.2014. – [Електронний ресурс]: <http://forbes.ua/opinions/1368066-rossiya-i-zapadnye-strany-kto-ot-kogo-na-samom-dele-zavisit>; Калабеков И. Г. Российские реформы в цифрах и фактах. – М., 2010. (Информация обновлена и дополнена в 2014 г.) – С. 430. – [Електронний ресурс]: <http://kaivg.narod.ru/r300.pdf>

³⁵ Государство вложит в центр «Сколково» 54 млрд рублей. 05.08.2010. – [Електронний ресурс]: <http://www.kommersant.ru/doc/1482479>

³⁶ Новшества окупятся. Большую часть инвестиций в «Сколково» составят частные средства. 13.08.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.rg.ru/2013/08/13/skolko.html>

³⁷ Генеральная схема развития газовой отрасли России на период до 2030 года. – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.energyland.info/files/library/112008/7579b56758481da282dd7e0a4de05fd1.pdf>.

³⁸ Генеральная схема развития нефтяной отрасли Российской Федерации на период до 2020 года / Министерство энергетики Российской Федерации. 29.10.2010. – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://uploadrb.ru/upload/archive/dop_upload/file_2010-10-29_10.16.38_genshema.doc.

³⁹ ЦБ и МЭР оценили отток капитала: 62,7 млрд долларов в прошлом году, 35 млрд. – с начала этого года. 18.03.2014. – [Електронний ресурс]: <http://www.newsru.com/finance/18mar2014/rucptoutflw.html>; Чистый отток капитала из России в 2014 году составил \$151,5 млрд. 16.01.2015. – [Електронний ресурс]: <http://top.rbc.ru/finances/16/01/2015/54b96c5e9a7947490508d8d2>; ЦБ РФ: чистый отток капитала из России в 2015 году составил \$56,9 млрд. 18.01.2016. – [Електронний ресурс]: <http://tass.ru/ekonomika/2595203>

⁴⁰ Прямые инвестиции в компании РФ в 2015 году снизились в 2,8 раза. 18.01.2016. [Електронний ресурс]: <http://www.interfax.ru/business/490190>; Поступление прямых иностранных инвестиций. 17.03.2014. [Електронний ресурс]: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/business/invest/i_inv2.docx; ООН оценила масштаб падения иностранных инвестиций в Россию. 30.01.2015. – [Електронний ресурс]: <http://top.rbc.ru/finances/30/01/2015/54cb66719a7947da938b8b22>

Інвестори не вкладають кошти в модернізацію російської економіки, а намагаються їх вивести. Перспектив для активізації зовнішніх інвесторів немає, бо Росія кинула виклик міжнародному порядку, окупувавши частину території України, та перебуває під міжнародними санкціями.

На думку ряду експертів у російській економіці тривалий час простежувалися симптоми «голландської хвороби», тобто ґрунтоване на експорті природної сировини економічне зростання, яке не стимулює створення високих технологій всередині країни, призводячи до занепаду інших галузей та до збільшення імпорту споживчих товарів⁴¹. 2010 р. федеральний бюджет складався з доходів від продажу нафти і газу на 46,3%, 2011 – на 49,8%, 2012 – на 50,4%, 2013 – на 50,18%, у січні-квітні 2014 рр. – на 52,9%⁴². Стабільний потік «вуглеводневих» грошей позбавляє Росію реального стимулу проводити відкриту економічну політику, заохочуючи економічні й політичні свободи. Кошти здебільшого вкладаються у зміцнення обороноздатності.

Така ситуація, на думку колишнього керівника групи консультантів Адміністрації Президента РФ (1996–2007 рр.) О. Рубцова, небезпечна тим, що «ресурсна економіка породжує ресурсний соціум, сировинне прокляття переходить в прокляття інституційне і політичне. ...Держава безпардонно панує, якщо основна справа в країні – перерозподіл ресурсів і засобів, а не виробництво ідей і речей»⁴³. Відомий російський економіст В. Іноземцев наголошує: «Багато в чому демократія виникла як система контролю над державою з боку громадян, що забезпечують розвиток суспільства і роблять вагомий внесок у його добробут... У Росії ж має місце ситуація, при якій близько 1% населення забезпечують до 70% експорту і 55% бюджетних надходжень, які приносить нафтогазовий сектор... З економічної точки зору в таких умовах вимога демократії виступає вимогою встановити владу «нахлібників» над «годувальниками» ...Країна, в якій населення у своїй переважній більшості не створює багатство, а споживає його, не може бути демократичною»⁴⁴.

У чому реально зацікавлена російська владна еліта, так це у модернізації армії та ВПК й у посиленні сил безпеки. На цю мету в рам-

⁴¹ Модернизация России и Китая. – С. 94.

⁴² Агузарова Ф. С. Значение нефтегазовых доходов в экономике России // Теоретическая и прикладная экономика. – 2014. – № 3. – С. 142–158; Нефть и бюджет РФ. 23.01.2015. – [Електронний ресурс]: <http://utmagazine.ru/posts/6112-neft-i-byudzheth-rf>; На игле: зависимость российского бюджета от нефти растёт. 23.06.2014. – [Електронний ресурс]: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:yhnDCFkHuisJ:lf.rbc.ru/recommendation/other/2014/06/23/241282.shtml+&cd=5&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

⁴³ Рубцов А. Мегaproект – как много в этом звуке. 22.11.2011. – [Електронний ресурс]: http://www.ng.ru/scenario/2011-11-22/9_megaproekt.html

⁴⁴ Иноземцев В. Пять причин, почему в России не будет демократии. 21.10.2015. – [Електронний ресурс]: <http://obozrevatel.com/blogs/96538-pyatprichin-pochemu-v-rossii-ne-budet-demokratii.htm>

ках Російської державної програми розвитку озброєнь на 2011–2020 рр. виділено безпрецедентні 23 трлн руб.⁴⁵. Єдиною сферою, у технологічну модернізацію якої держава вкладає реальні кошти, є військова. Це підтверджують результати діяльності державної корпорації «Ростех». Офіційно метою діяльності корпорації є «сприяння розробці, виробництву і експорту високотехнологічної промислової продукції шляхом забезпечення підтримки на внутрішньому і зовнішньому ринках російських організацій – розробників і виробників високотехнологічної промислової продукції». Проте згідно з річним звіту «Ростеху» за 2014 р., 73,65% виручки корпорації дали 9 військових холдингів, які діють у її складі: «Вертолеты России», «Объединенная двигателестроительная корпорация», «Концерн Радиоэлектронные технологии», «Высокоточные комплексы» (ракетні/зенітні комплекси), «Объединенная приборостроительная корпорация» (системи зв'язку, управління/РЕБ), «НПК «Техмаш» (боеприпаси/РСЗО), «Авиационное оборудование», «Автоматика» (криптографічний захист), «Концерн «Калашников». Ще більш показовим є те, що 2014 р. у рамках «Ростеху» фінансування НДДКР по цивільних галузях промисловості складо менше 1% (704 млн руб. із загальної суми 77,2 млрд руб.), все інше фінансування НДДКР пішло на військові розробки⁴⁶.

Загалом структура управління політичним та господарським життям Росії за часів В. Путіна знову набула імперських ознак пірамідальності, централізму та крайньої забюрократизованості. Зокрема, стимулювати розвиток ряду ключових галузей економіки російська влада вирішила шляхом суперцентралізації та створення державних корпорацій. Так, 2007 р. було створено Державну корпорацію «Ростехнології», «Російську корпорацію нанотехнологій» («Роснано»), Державну корпорацію «Росатом», Об'єднану суднобудівельну корпорацію, Об'єднану авіабудівельну корпорацію та ін., що аж ніяк не стимулюватиме створення конкурентного інноваційного середовища в Росії. Ці кроки, серед іншого, засвідчують принципову ставку російської еліти на підтримку державного великого та супервеликого бізнесу, а не приватного середнього чи малого, який є базовим для формування демократії.

Отже, можемо стверджувати, що економічний розвиток сучасної Росії відбувається виключно на екстрактивних засадах: за рахунок зростання вартості природних ресурсів, які продаються, та концентрації капіталів у військовій промисловості, але не за рахунок твор-

⁴⁵ Послание Президента Федеральному Собранию. 12.12.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.kremlin.ru/news/19825>

⁴⁶ Годовой отчет Государственной корпорации «Ростех» за 2014 год. – [Електронний ресурс]: http://rostec.ru/content/files/documents/ROSTEC_AR_book1_2015-interactiv144dpi_compress3.pdf.

чої деструкції. Змінювати щось у цій системі не в інтересах російської правлячої еліти. Вона не зацікавлена у перебудові російської економіки на основі нових технологій та інновацій, не пов'язаних з ВПК та видобутком вуглеводнів. У публічній сфері багато говориться про подібні інновації, проте ці розмови більше нагадують димову завісу, призначену для приховування справжніх інтересів і цілей.

Крім того, виникнення середовища свободи та можливостей, без якого створення й ефективне впровадження інновацій неможливе, веде не лише до творчої деструкції, а й до збільшення рівня індивідуальних та громадських свобод. В імперській державі, якою є Росія, це неминуче приведе до актуалізації питання національних прав, політизації етнічності та деструктивно вплине на всю імперську владну систему. Реальна демократизація російської політичної системи, запровадження інклюзивних політичних інститутів, неминуче потягнуть за собою крах імперії та посилення боротьби за повний суверенітет у ряді її регіонів. За нинішнього політичного режиму очікувати будь-яких реальних послаблень щодо свобод не варто.

Імперський, ексклюзивний за суттю своїх політичних інститутів, характер російської державності та відповідним чином сконструйована політична система (фактично самодержавство) – це ключовий фактор, який дозволяє тримати у більш-менш інтегрованому стані великий конгломерат різнорідних в етнічному та національному плані російських територій. Існуюча у Росії державна бюрократична система свідомо стримує розвиток конкуренції і в економічній, і в політичній сферах. Будь-який дрейф до інклюзивних політичних та економічних інститутів неминуче поставить під загрозу можливість отримання надприбутків та політичну владу нечисленної групи бюрократів-олигархів, які паразитують на природних ресурсах Росії.

Тривале падіння цін на вуглеводні на світових ринках, яке спостерігається з 2014 р., помножене на міжнародні санкції, запроваджені проти Росії, що закрило для неї доступ до іноземних технологій та капіталів, може проявити досягнення Росією межі екстрактивного зростання. Скільки необхідно років, щоб російське суспільство усвідомило це, і щоб було запущено процес змін, зможемо дізнатися лише з часом.

3.2. Вплив науково-технологічного чинника на модернізацію Росії

Модернізація, як засвідчує світова суспільно-політична думка, є однією з необхідних умов становлення нового світового ладу та цивілізаційних змін. В основі такого висновку лежить думка про те, що саме модернізація виступає головним рушієм соціального розвитку,

удосконалення політичних, економічних, управлінських структур відповідно до потреб ефективного функціонування суспільства. Основою сьогоденного етапу модернізації, який отримав назву постіндустріального або постмодерного, є пріоритетна роль науки як стрижня, навколо якого створюються нові технології, відбувається економічний і соціальний прогрес суспільства.

Сучасні тенденції глобалізації та інтеграції світової економіки характеризуються широким використанням інформаційних технологій, формуванням інноваційної економіки, інтернаціоналізацією досліджень, розробок і наукоємного виробництва, загостренням глобальної конкуренції на світових ринках інвестицій, наукоємних товарів і послуг. Еволюціонують традиційні форми і механізми міжнародної взаємодії у сфері науки і технологій, змінюється роль держави у регулюванні цих процесів. Окреслюється тісний взаємозв'язок між науково-технологічною, зовнішньою, торговельно-економічною політикою у науково-технологічній сфері для ефективного подолання економічної кризи⁴⁷.

Нинішній стан російської економіки і перспективи її модернізації тісно пов'язані зі станом світової економіки, яка знаходиться у процесі переходу до нового технологічного і світогосподарського устрою. Вихід з кризи світової економіки пов'язаний з хвилею нововведень, які торують шлях становленню нових технологій. Нинішня системна криза має закінчитися за декілька років з перетоком наявного капіталу до виробництв нового технологічного устрою. Саме в такі періоди глобальних технологічних зсувів виникають можливості для економічно відсталих країн зробити стрибок вперед, створивши «економічне диво».

Умова, необхідна для успішної модернізації й скеровування нею стратегії розвитку, полягає у випереджаючому становленні базисних виробництв нового технологічного устрою, виведення економіки на пов'язану з ним нову хвилю стійкого зростання. Для цього необхідна концентрація ресурсів для створення ядра нового технологічного ладу, досягнення синергетичного ефекту формування кластерів нових виробництв, що передбачає узгодженість макроекономічної політики з пріоритетами довгострокового техніко-економічного розвитку. Для здійснення такої політики необхідне створення системи стратегічного управління, здатної передбачати перспективні напрями економічного зростання, спрямовувати діяльність державних ін-

⁴⁷ Инновационное направление современных международных отношений / А. В. Бирюков, Е. С. Зиновьева, А. В. Крутских и др. – М., 2010. – 295 с.; Ігнат'єв П. М. Геополітичні та геоеконімічні інтереси у світовій політиці: підручник. – Чернівці-Київ, 2014. – 364 с.

ститутів розвитку і інструментів економічного регулювання на їхню реалізацію⁴⁸.

Таблиця 1. Внутрішні витрати на дослідження і розробки у країнах світу, % до ВВП за 2014 р.⁴⁹

№	Країна	%	№	Країна	%
1	Ізраїль	4,38	12	Китай	1,84
2	Республіка Корея	4,03	13	Великобританія	1,77
3	Фінляндія	3,78	14	Ірландія	1,70
4	Японія	3,39	15	Норвегія	1,66
5	Швеція	3,37	16	Португалія	1,49
6	Данія	3,09	17	Іспанія	1,33
7	Німеччина	2,88	18	Італія	1,25
8	США	2,77	19	Угорщина	1,21
9	Австрія	2,75	20	Росія	1,12
10	Франція	2,24	21	Греція	0,60
11	Нідерланди	1,85	22	Мексика	0,43

У сучасній економіці на частку науково-технічного прогресу припадає до 90% від сукупного внеску всіх факторів приросту⁵⁰. Враховуючи критичне значення і високий рівень невизначеності результатів наукових досліджень, держава має взяти на себе функції інтелектуально-інформаційного центру регулювання і стратегічного планування розвитку економіки, підтримки відповідного науково-технологічного середовища, яке включає в себе розвинену базу фундаментальних знань і пошукових досліджень, інститути прикладних досліджень та дослідно-конструкторських розробок, систему стимулювання освоєння і поширення нових технологій. У всіх країнах світу послідовно збільшується фінансування НДДКР, частка яких у ВВП досягає 4%, що втричі перевищує наукоємність сучасної російської економіки⁵¹.

⁴⁸ Васильєв О. А. Развитие производительных сил, науки и техники как главный фактор, что определяет социально-политическую трансформацию современных держав // Зовнішні справи. – 2014. – № 9. – С. 44–47.

⁴⁹ Research and development expenditure. – [Електронний ресурс]: <http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>

⁵⁰ Глазьев С. Ю. О неотложных мерах по укреплению экономической безопасности России и выводу российской экономики на траекторию опережающего развития. Доклад. – М., 2015. – 60 с.

⁵¹ Там же.

У Російській Федерації склалася критична ситуація з розвитком наукових досліджень, здійсненням технологічної модернізації виробництва, пов'язаної з переходом до нового технологічного устрою. Причини несприятливої ситуації полягають у хронічному недофінансуванні науки, руйнуванні кооперації науки і виробництва, старінні наукових кадрів, «відтоку мізків». Значною мірою ці процеси стали наслідком приватизації, яка призвела до руйнації галузевого сектору прикладної науки. Внаслідок дезінтеграції науково-виробничих об'єднань КБ, НДІ, проектні інститути, які входили до їхнього складу, втративши джерела фінансування, фактично припинили існування. Нові власники приватизованих машинобудівних підприємств не змогли забезпечити виробництво технологічно складної продукції і перепрофілювали більшість з них.

У серпні 2013 р. було ухвалено федеральний закон «Про Російську академію наук, реорганізацію державних академій наук і внесення доповнень до окремих законодавчих актів Російської Федерації». РАН припинила існування у традиційному вигляді, який склався історично, втративши основну частину своїх функцій і привілеїв. У березні 2016 р. рішенням уряду РФ до Російського фонду фундаментальних досліджень (РФФД) було приєднано Російський гуманітарний науковий фонд (РГНФ). Згідно зі згаданим законом, створено Федеральне агентство наукових організацій (ФАНО), у відання якого було передано всі наукові інститути та організації РАН з усім їхнім майном⁵².

Передбачалося, що Агентство забезпечуватиме фінансово-господарську частину діяльності академічних інститутів, тоді як РАН – наукове керівництво. На практиці, натомість, сталося так, що ФАНО фактично керує не лише майном інститутів, а й самими науковими установами. ФАНО оцінює роботу інститутів, може їх об'єднувати і розподіляти за різними категоріями, від чого залежить фінансування. Науково-координаційна рада при ФАНО розробила різноманітні засоби цифрової оцінки діяльності інститутів, зокрема, активно використовує індекс Гірша, який показує частоту цитування публікацій співробітників інститутів, але не може слугувати основним критерієм загальної оцінки наукової діяльності інститутів. На практиці ФАНО, не маючи фахівців високого наукового рівня та не виражаючи консолідованої думки наукового співтовариства, стала одним із головних суб'єктів формування російської державної науково-технічної політики та розпорядником долі російської академічної науки, спираючись при цьому виключно на абсолютизований бібліометричний показник.

⁵² Федеральное агентство научных организаций (ФАНО России). – [Електронний ресурс]: <http://fano.gov.ru/>

Російська вузівська наука також спрямована саме на підвищення індексу Гірша як найважливішого показника звітності перед Міністерством освіти і науки РФ. Завдяки цьому, у перерахунку на одного дослідника фінансування у вузівському секторі науки вже у 2,7 рази перевищує фінансування організації ФАНО⁵³.

У доповіді «Про стан фундаментальних наук в Російській Федерації і про найважливіші наукові досягнення російських вчених в 2016 р.» відзначається, що за період 2000–2014 рр. кількість дослідників, які виконують фундаментальні дослідження у сфері природничих наук, скоротилася приблизно на 10,5 тис. осіб, в галузі технічних наук – на 20 тис. осіб⁵⁴. Нестача коштів на державну програму «Розвиток науки і технологій» може призвести до значних звільнень науковців. За оцінками МОН РФ, частка наукової держпрограми у загальних витратах бюджету скоротиться з 2015-го до 2019 р. з 0,98% до 0,87%. Скорочення стосуватимуться, перш за все, наукових структур ФАНО: РАН і Національного дослідницького центру «Курчатовський інститут». Під скорочення можуть потрапити близько 10 тис. вчених⁵⁵.

У зовнішній політиці Російська Федерація дотримується концепції багатополюсного світу, не приховуючи намірів претендувати на роль одного з полюсів як на регіональному та міжрегіональному, так і на глобальному рівні. Росія бере участь в інтеграційних проєктах БРИКС⁵⁶ і ШОС⁵⁷. У них обох, разом з нею, присутній Китай, який демонструє великі досягнення у науково-технічній сфері. Китайська наука зародилася і розвивалася як прикладна галузь оборонної промисловості. Видатні вчені, які надали поштовх для розвитку національній науці, закінчували американські університети, бо у самому Китаї до 40-х роки ХХ ст. фактично не було жодного вищого навчального закладу. Нині країна посідає провідні позиції у науково-технологічній сфері.

На початку 2016 р. Гарвардський інститут світової економіки констатував, що Китай перейшов межу, яка відділяє країну копіювання від інноваційної держави. Зокрема, Пекін переорієнтував внутрішні технопарки із зовнішнього інвестування на розвиток, підвищення кваліфікації і стимулювання винахідництва. Станом на початок

⁵³ Доклад о состоянии фундаментальных наук в Российской Федерации и о важнейших научных достижениях российских ученых в 2016 году. – С. 34 – [Електронний ресурс]: www.ras.ru/scientificactivity/scienceresults/scientificreport.aspx

⁵⁴ Там же. – С. 29.

⁵⁵ Там же. – С. 32.

⁵⁶ Совместный сайт министерств иностранных дел государств-участников БРИКС. – [Електронний ресурс]: <http://www.infobrics.org>

⁵⁷ Шанхайская организация сотрудничества. – [Електронний ресурс]: <http://rus.sectso.org>

2015 р. у Китаї налічувалося 1600 науково-технічних підприємств-інкубаторів, понад 1000 інвестиційних державних установ з фондом понад 350 млрд юанів, які спеціалізуються на вкладанні коштів у винаходи. 2016 р. Державна рада КНР оприлюднила програму зі сприяння перетворенню досягнень науки і техніки на виробничу потугу, де відображено вирішальну роль науки для ринкової економіки⁵⁸.

З 2010 р. Китай посідає перше місце у світі за кількістю патентів. Китайське відомство з інтелектуальної власності повідомило, що 2014 р. з 928 тис. винаходів 663 тис. мали ринкову вартість, 485 тис. виконано спеціалізованими дослідницькими центрами. Протягом 2000–2007 рр. кількість інженерно-технічних працівників у Китаї подвоїлася. Прогнозується, що 2024 р. вчених і дослідників у Китаї буде більше, ніж у США, ЄС і Японії разом узятих. У 2013 р. Китай вийшов на перше місце у світі за кількістю науково-технічних працівників. Співвідношення вчених до загальної кількості працівників, зайнятих у виробництві, в ЄС складає 22%, Китаї – 19%, США – 17%, РФ – 6%. За даними ЮНЕСКО, Російська Федерація – єдина країна, в якій кількість вчених скорочується, зокрема за період 2007–2013 рр. із 7,3% до 5,7%. У 2014 р. Китай досяг паритету зі США за часткою доданої вартості у високотехнологічному виробництві: у США – 29%, у Китаю – 27%. Протягом десяти років його частка виросла у 10 разів⁵⁹. Частка Росії на світовому ринку високотехнологічної продукції дорівнює лише 0,3%⁶⁰.

У Росії в умовах санкцій, запроваджених найбільш технологічно розвинутими країнами світу у 2014 р. після анексії Криму і військового вторгнення до Донбасу, гостро стоїть питання з імпортозаміщенням, перш за все, в інтересах оборонно-промислового комплексу, адже під санкції потрапили провідні компанії нафтової, авіабудівної галузей, військово-промислового комплексу. Експерти оцінюють число позицій, які потребують заміни, десятками тисяч, у той час як можливості Росії дозволяють замінювати лише декілька сотень позицій на рік, бо технологічна і наукова у минулому наддержави фактично перетворилася на сировинний придаток розвинених країн.

Оборонний бюджет Росії у 2014 р. складав 84 млрд дол. США, Китаю – 216 млрд., США – 610 млрд., НАТО загалом – 950 млрд.⁶¹. Щоб мати надійну оборону в умовах значно меншого фінансування, Москві необхідні науково-технічні прориви в галузі ОПК, оскільки ядерна зброя

⁵⁸ Science and technology of China. – [Електронний ресурс]: <https://www.economist.com/news/science-and-technology/21699898-fraud.bureaucracy-and-obsession-quantity-over-quality-still-hold-chinese>

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Глазьев С.Ю. Указ. соч. – С. 54.

⁶¹ Stockholm International Peace Research Institute, Military expenditure. – [Електронний ресурс]: <https://www.sipri.org/research/armament-and-disarmament/arms-transfers-and-military-spending>

у XXI ст. не є панацеєю. Для забезпечення імпортозаміщення Росії необхідна нова індустріалізація, зокрема, будівництво нових заводів, відродження на новій технологічній основі цілих галузей промисловості. Здійснювати подібне плануванням, стратегічні прогнози без активної участі науки неможливо.

Країни – лідери науко-технічного розвитку (Ізраїль, США, Японія, Китай, Фінляндія, Республіка Корея) мають наукові стратегії, ставлять масштабні завдання перед своїми вченими і вкладають величезні кошти в розвиток науки. У Росії поширена думка, що країна перебуває на етапі переходу до інноваційного розвитку, який характеризується запровадженням інструментів, спрямованих на підтримку інноваційної діяльності.

Вважається, що найважливішими тенденціями, які впливають на національну наукову політику, є наступні: вичерпання традиційних ресурсів соціально-економічного зростання індустріально розвинених країн; уповільнення відтворення природного середовища внаслідок зростання антропогенного навантаження; промислова революція і виокремлення обмеженої групи країн, які володіють новим технологічним пакетом; підвищення складності і зниження керованості соціотехнічних систем; демографічний перехід і зміна способу життя людини. Для трансформації сектору досліджень і розробок має змінюватись ключове завдання державних інститутів: функції управління й адміністрування мережі наукових організацій мінімізуються, зусилля спрямовуються на розвиток системи регулювання для забезпечення отримання знань, стимулювання їх освоєння, вихід на національний і глобальний ринок технологій і наукомістких продуктів. Паралельно діяльність органів влади має фокусуватися на створенні високоякісних і доступних сервісів, необхідних для реалізації творчого, інтелектуального потенціалу колективів дослідників і розробників⁶². Проте російська влада у своїй практичній діяльності щодо наукової сфери не йде цим шляхом.

Запроваджені країнами Заходу технологічні і фінансові санкції об'єктивно послаблюють російську економіку, зменшують її конкурентоспроможність, що посилюється появою тренду негативної динаміки цін на нафту й інші товари російського сировинного експорту. Так, у 2015 р. нафта подешевшала вдвічі практично за півроку, що не має прецедентів у сучасній економічній історії. Таке стрімке зниження вартості основних експортних товарів стало для російської економіки сильним шоком. Проте головним фактором кризи є структурні проблеми російської економіки, загострення яких викликано накла-

⁶² Васильєв О. А. Зазнач. твір. – С.44–47.

данням двох складових. По-перше, це – сама глобальна криза, яка обумовила нові системні виклики. По-друге, це – вичерпання російської моделі економічного зростання 2000-х рр., яка, фактично, є відновлювальною моделлю, що ґрунтується на включенні у виробництво недіючих потужностей і робочої сили, а також на великому зовнішньому попиті на російські сировинні товари.

Однак на думку глави російського уряду Д. Медведева, випробування кризою показало, що сформовані в Росії за останні 15 років інститути (економічні, політичні, соціальні) є достатньо гнучкими й адаптивними у контексті реагування на різні шоки. Тому катастрофічного сценарію з некерованою бюджетною кризою, галопуючою інфляцією, швидким падінням рубля, довгим і глибоким спадом виробництва, стрибком безробіття російському уряду вдалося уникнути, незважаючи на несприятливу кон'юнктуру та зовнішній тиск, метою якого була дестабілізація Росії. Росія зберегла певний фундамент для забезпечення макроекономічної стабільності⁶³.

В кризових умовах багатьом російським компаніям вдалося знизити рівень витрат, що разом з ефектом девальвації привело до підвищення ефективності окремих підприємств і галузей. Сьогодні в Росії більш за все страждають ті галузі, які раніше отримували максимальний вигреш від зростання попиту, заснованого на рентних прибутках, це перш за все будівництво і послуги.

Російська влада докладє значних зусиль для реалізації політики імпортозаміщення. Так співвідношення імпорту продовольства і виробництва вітчизняних продуктів харчування знизилося з 33% в 2014 р. до 28% в 2015 р., що важливо для Росії з огляду на забезпечення продовольчої безпеки країни. Співвідношення імпорту машин, обладнання і транспортних засобів та вітчизняного виробництва цих видів продукції зменшилося з 95,3% в 2014 р. до 86,9% в 2015 р., що відображає початок тенденції до імпортозаміщення⁶⁴.

Проте усі стабілізаційні заходи і кроки, спрямовані на подолання кризи та поновлення економічного зростання, не компенсували падіння добробуту російських громадян. Владі вдалося не допустити стрибка безробіття, але з 2014 р. росіяни стали біднішими через зниження доходів та скорочення реальної заробітної плати. Прагнучи частково компенсувати ці соціальні втрати, російська влада пішла на значне розширення соціальної підтримки через бюджет. Загалом витрати бюджетної системи на соціальну політику в реальному вираженні

⁶³ Медведев Д. Социально-экономическое развитие России: обретение новой динамики // Вопросы экономики. – 2016. – № 10. – С. 8–9.

⁶⁴ Там же. – С. 13.

(з урахуванням інфляції) зросли в 2015 р. на 0,4%, на пенсійне забезпечення – на 1,3%, у той час як сукупні витрати консолідованого бюджету скоротилися на 5,1%⁶⁵. За оцінками російського Міністерства фінансів та експертів, наповнюваний у 2000-і рр. Резервний фонд буде вичерпано у 2017 р., після чого розпочнеться активне використання коштів Фонду національного добробуту, призначеного для балансування дефіциту Пенсійного фонду РФ. Фактично на сучасному етапі Росія проїдає накопичені фінансові ресурси, не йдучи курсом реальної модернізації⁶⁶.

Економічні санкції привели до ізоляції Росії від доступу до нових технологій. Якщо Москва не знайде вихід із цієї ситуації, через кілька років російська економіка опиниться у стані незворотного відставання в освоєнні нового технологічного устрою. Росія вже сьогодні конче потребує сучасної системи управління науково-технічним розвитком країни, враховуючи, що основні структурні складові прикладної науки було зруйновано під час масової приватизації. Поголовне знищення проектних інститутів і конструкторських бюро зумовило тенденцію переходу промисловості на іноземну технологічну базу. Продовження санкцій може привести до руйнування багатьох виробничих циклів у різних секторах економіки, зупинки виробництва і банкрутства низки підприємств, суттєвому падінню рівня життя населення.

Сьогодні в Росії ще збереглося достатньо велике наукове співтовариство. За кількістю вчених Росія займає п'яте місце у світі після США, ЄС, Японії, Китаю. Однак Росія фактично є єдиною країною у світі де кількість вчених постійно скорочується. У порівнянні з ЄСРП кількість науковців скоротилась у два з половиною рази при близько двадцятиразовому скороченні фінансування НДДКР. За часткою витрат на НДДКР у ВВП Росія опинилась на рівні країн третього світу (всього по ОЕСР – 2,3%, по ЄС-28 – 1,94%, РФ – 1,12%).⁶⁷

Головна проблема розвитку науково-технічного комплексу РФ полягає не в стані фундаментальної науки, яка все ще залишається конкурентною на світовому рівні, а у практично повній ліквідації галузевої і виробничої науки внаслідок приватизації промислових підприємств у 90-і роки ХХ ст. Як наслідок різко впав попит на інновації з боку вичизняної промисловості та їх пропозиції з боку прикладної науки.

⁶⁵ Там же. – С. 14.

⁶⁶ Силуанов: Резервный фонд в 2017 году будет исчерпан. 18.05.2017. – [Електронний ресурс]: <https://finance.rambler.ru/news/2017-05-18/siluanov-rezervnyy-fond-v-2017-godu>; Резервный фонд России будет полностью исчерпан в 2017 году – эксперты. 07.06.2017. – [Електронний ресурс]: <http://newsonline24.com.ua/rezervnyj-fond-rossii-budet-polnostyu-ischerpan-v-2017-godu-eksperty>

⁶⁷ Васильев О. А. Країна без науки – країна без майбутнього // Зовнішні справи. – 2016. – № 11. – С. 44–47.

Спроби створення нових центрів інноваційної діяльності на «порожньому місці», як правило, закінчуються невдачею, що засвідчив фактичний провал проектів «Роснано» і «Сколково». В кращому випадку вони реалізують проекти, імпортовані з академічного середовища, але зазвичай виділені на них ресурси витрачаються не за прямим призначенням, зокрема інноваційні центри стають формою трансформації бюджетних асигнувань у приватні девелоперські проекти. Міжнародний досвід успішної інноваційної діяльності свідчить, що її можна розвинути тільки в сприятливому для колективної науково-технічної творчості середовищі.

Економіка сучасної Росії зберігає залежне становища від західного ядра світової фінансово-економічної системи, що веде до поглиблення кризи. Поліпшити цю ситуацію неможливо без зміни теперішньої силовинної моделі вбудови країни в світову економіку, що досить складно, оскільки саме на цій економічній моделі виросла й тримається уся політична система сучасної Російської Федерації.

Тим не менше, у РФ зберігаються великі потенційні можливості та запас міцності навіть за несприятливої світової економічної кон'юнктури та запровадженні санкцій. Російська влада докладає зусиль для використання можливості наявного економіко-господарського комплексу щодо мінімізації негативних наслідків у період несприятливих зовнішніх факторів. Антиросійські санкції деякою мірою сприяли консолідації суспільства і певному зміцненню економічного суверенітету РФ. Зокрема, зросла самозабезпеченість російського ринку власними харчовими продуктами, підвищилась ефективність деяких експортних галузей, зокрема металургійної та нафтовидобувної.

Західні санкції здебільшого мають обмежений вплив у середньо- і довгостроковій перспективі, обмежуючи можливості імпорту Росією новітніх технологій, зокрема для машинобудівного і військово-промислового комплексів. При стабілізації ціни на світовому нафтовому ринку на рівні 50 дол. за барель надходження до бюджету дозволять підтримувати промисловість, збройні сили і соціальну сферу на стабільному рівні. Проте ресурсу для інвестицій у модернізацію Росії явно бракуватиме.

За сучасного стану і тенденціях трансформації науково-технічного комплексу РФ не зможе забезпечити суттєве зростання економіки, вийти на рівень розвинених держав, бути лідером глобальних і регіональних інтеграцій, зокрема в інтеграційних економічних і політичних об'єднаннях ШОС, БРИКС. Лише опора на власний потужний науково-технічний комплекс може стати реальним шляхом посісти гідне місце серед розвинених в економічному відношенні країн, сприяти утвердженню соціально-орієнтованої, структурно-інноваційної

моделі державного розвитку. Проте практика існуючого політичного режиму в Росії доводить, що при його збереженні це мало ймовірно, через відсутність сприятливого внутрішнього середовища.

3.3. «Правий» радикалізм як чинник розвитку сучасної Росії

Радикальними ідеями і поглядами прийнято називати такі, які ґрунтують можливість, необхідність, доцільність корінних, рішучих змін існуючого соціального й політичного порядку. Радикальному світогляду притаманні маніхейська дихотомія Добра і Зла, «чорно-біла» картина світу, відсутність напівтонів, категоричне заперечення компромісів. Таке світорозуміння фактично заперечує прогрес як поступовий розвиток суспільства від відносно гіршого до відносно кращого стану. У «чорно-білій» парадигмі будь-які поліпшення можливі виключно як миттєвий стрибок зі «світу Зла» до «світу Добра».

Радикальні течії виникають і розвиваються у рамках різних політичних ідеологій. Політичний радикалізм прийнято поділяти на два види: правий і лівий. Фундаментальна відмінність між ними полягає у різному ставленні до проблеми рівності/нерівності. Ліві радикали, вважаючи економічну і соціальну нерівність між людьми штучною, прагнуть подолати її за допомогою активної ролі держави. Праві розглядають нерівність як природний стан, який перебуває поза сферою державної політики⁶⁸.

Лівими зазвичай вважаються прихильники прогресу, модернізації, соціальної справедливості, секуляризації, противники традиції, національної та етнічної замкнутості. Їхній радикалізм спрямовано на революційне перетворення соціальної системи і відображає реакцію модернізаторської меншості на консерватизм суспільства, не готового підтримати прагнення перескочити небезпечну перехідну зону одним стрибком.

Правий радикалізм, навпаки, є відповіддю на загрози існуванню, традиціям, звичному устрою суспільства або певних його верств і груп. Праві підозріло ставляться до прогресу, вони є прихильниками встановленого порядку, поважають традиції, державу. Їхні базові принципи – збереження нерівності в усіх або в окремих сферах суспільного життя, консервація статус-кво або навіть повернення відносин й інститутів, які мали місце у минулому.

Сучасний правий радикалізм є своєрідною відповіддю на глобалізацію, модернізацію та поширення ліберальних цінностей. Праві радикали вважають, що Захід проводить глобальну атаку на наці-

⁶⁸ Bobbio N. Rechts und Links: Zum Sinn einer politischen Unterscheidung // Blätter für deutsche und internationale Politik. – 1994. – Jg. 39. – H. 5. – S.543–549.

ональний суверенітет окремих країн і народів, а західна культура як форма «м'якого домінування» все більше розчиняється у глобальній культурі, підміняючи собою розмаїття народів і культур. Їх турбує стирання етнічних кордонів і зростання космополітизму. Різке неприйняття викликає толерантність, особливо до мігрантів і меншин. Іноді право-радикальну ідеологію характеризують як сукупність ідей авторитаризму, етнонаціоналізму, фашизму, расизму, ксенофобії та релігійного фундаменталізму⁶⁹. Є підстави вважати, що нині в усьому світі спостерігається правий поворот – посилення впливу ультраправих, екстремістських, неофашистських, клерикальних сил, які критикують неоліберальний капіталізм з точки зору органічного порядку, який передував сучасності⁷⁰. Але на практиці часто відбувається поєднання крайнього економічного лібералізму (неолібералізму) з консервативною політичною інтерпретацією цих неоліберальних економічних підходів. Скорочення («оптимізація») видатків, соціальних гарантій, агресивна антисоціальна політика і зростання нерівності обґрунтовується апеляцією до традиційних цінностей, сакральності державності тощо⁷¹. На наш погляд, сучасному правому радикалізму притаманна відкрита Р. Гріффіном спрямованість не на створення нації і держави, а на революційне «оновлення», «новонародження», «перезаснування» нації або раси (палінгенез)⁷².

Ключовою категорією право-радикального світогляду є ностальгія, яка сформувалася у широких прошарків населення внаслідок втрати віри у прогрес за роки панування неолібералізму. Нині майбутнє часто викликає страх через зменшення чи відсутність для значної частини людства соціальних гарантій. Як наслідок, когось охоплює ностальгія за часами правовірних халіфів, когось – за лицарським кодексом

⁶⁹ Про сутність сучасного «правого» радикалізму див.: Kitschelt H. *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. – Michigan, 1997. – 352 p.; Hilliard R. L., Keith M. C. *Waves of Rancor: Tuning into the Radical Right (Media, Communication, and Culture in America)*. – Armonk, New York and London, 1999. – 288 p.; Griffin R. *Interregnum or Endgame? The Radical Right in the «Post-Fascist» Era* // *Journal of Political Ideologies*. – 2000. – № 5/2. – P.163–178; Ignazi P. *Extreme Right Parties in Western Europe*. – Oxford, 2003. – 272 p.; Carter E. L. *The Extreme Right in Western Europe: Success Or Failure?* – Manchester, 2005. – 288 p.; Givens T. E. *Voting Radical Right in Western Europe*. – Cambridge, 2005. – 178 p.; Mudde C. *Populist Radical Right Parties in Europe*. – Cambridge, 2007. – 385 p.; Шеховцов А. В. *Новый правый радикализм: к вопросу об определении* // *Вісник Севастопольського ДТУ*. – 2008. – Вип. 91. – С. 141–144.

⁷⁰ Детальніше див.: Латиш Ю. «Правий» поворот та демодернізаційні процеси на пострадянському просторі // *Країни пострадянського простору: виклики модернізації / за заг. ред. А. Г. Бульвінського*. – К., 2016. – С. 267–275; Латыш Ю. *Эпоха демодернизации*. – [Електронний ресурс]: <http://liva.com.ua/eroxa-demodernizaczi.html>

⁷¹ *Ностальгия как стиль мысли: Илья Будрайтскис о «консервативном повороте»*. – [Електронний ресурс]: <http://syg.ma/@shaninka/nostalghia-kak-stil-mysli-ilia-budraitiskis-oksionservativnom-povorotie>

⁷² Griffin R. *The Nature of Fascism*. – London, 1991. – P.26.

та інквізицією; когось – за незіпсутими мігрантами «білими» Європою і Америкою, когось – за «святим батечком-царем», когось – за дитинством у СРСР. Таке середовище стає розсадником право-радикальних ідей, які пропонують простий вихід: шлях назад у «світле минуле».

Одна з особливостей історичного розвитку Росії полягає в тому, що опозиційний радикалізм «знизу» багато в чому провокувався офіційним реформістським радикалізмом «згори». Ця тенденція веде свій початок навіть не з насильницької вестернізації у добу Петра I, а з часів Івана Грозного та поспішних церковних реформ Олексія Михайловича і патріарха Никона. Дискретний (стрибокподібний) розвиток Росії, коли періоди стабільності чергувалися з різкими змінами революційного характеру, спробами модернізації навздогін, сприяв утвердженню радикалізму. Хронічний дефіцит можливостей для легальної політичної діяльності, традиційно притаманний Росії, викликав до життя різноманітні форми радикалізму.

Витоки сучасного російського націоналізму часто пропонують шукати то в слов'янофільстві чи євразійстві, то у творчості письменників-«деревенщиків», які звинувачували радянську владу в руйнуванні російського села і російської культури. В імперії Романових держава використовувала російський націоналізм як інструмент підтримки імперської державності. Концепції «Третього Риму» та «Рюрикової спадщини» не лише маркували імперські зазіхання, а й створювали територіальні рамки нації, куди включалося православне слов'янське населення. В останні роки існування СРСР, коли розпочалося поширення ультраправих ідей, зростання популярності націоналізму було результатом переосмислення російської ідентичності групою інтелектуалів за підтримки частини представників номенклатури. Ідеалом так званої «Російської партії» був СРСР доби пізнього Сталіна як реінкарнація Російської імперії, а ключову роль відігравав антисемітизм, що зближував «білих» та «червоних» націоналістів⁷³. Так само, як у всій Східній Європі, в Росії наприкінці 1980-х рр. відбулася трансформація культурного націоналізму у політичний.

Першою російською політичною організацією праворадикального спрямування було товариство «Пам'ять». Воно виникло у Москві

⁷³ Див.: Yanov A. *The Russian New Right: Right-Wing Ideologies in the Contemporary USSR*. – Berkeley, 1978. – 185 p.; Dunlop J. B. *The New Russian Nationalism*. – New York, 1985. – 106 p.; Brudny Yi. *Reinventing Russia. Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991*. – Cambridge, 2000. – 364 p.; Митрохин Н. *Русская партия: Движение русских националистов в СССР. 1953–1985 годы*. – М., 2003. – 624 с.; Шатилов А. Б. *Перестройка и становление правого радикализма в России на рубеже 1980–1990-х годов // Двадцать лет перестройке: Эволюция гуманитарного знания в России: материалы Международного научно-образовательного форума*. – М., 2005. – С. 194–211.

1980 р. і спочатку позиціонувало себе як історико-культурне об'єднання громадських активістів міського відділення «Товариства охорони пам'яток історії та культури». Свою назву організація взяла від роману-есе В. Чивіліхіна. До кінця 1986 р. «Пам'ять» перетворилася на організацію, яка претендувала на роль головного ідеолога російського націоналістичного руху. Серед її членів панував симбіоз монархічних і клерикальних ідей, але при цьому декларувалася демонстративна підтримка перебудови й її головного «виконроба» М. Горбачова. Подібні погляди були досить популярними у суспільстві. За словами відомого богослова О. Меня, «відбулося з'єднання російського фашизму з російським клерикалізмом і ностальгією церковною. Це, звичайно, ганьба для нас, для віруючих, тому що суспільство очікувало знайти в нас якусь підтримку, а підтримка виходить для фашистів... Куди не поткнешся, з ким не поговорити: цей – монархіст, цей – антисеміт, цей – антиєврей і так далі»⁷⁴.

У травні 1987 р. активісти «Пам'яті» провели на Манежній площі у Москві мітинг на підтримку перебудови. Учасники навіть домоглися зустрічі з тодішнім першим секретарем Московського міськкому КПРС Б. Єльциним, який їх вислухав, пообіцявши врахувати побажання. Зростання лав «Пам'яті» супроводжувалося перманентними конфліктами між засновниками і лідерами. У 1987–1989 рр. товариство розпалося на кілька груп. Спільними у яких лишилися тільки віра в існування всесвітньої «сіономасонської змови» і назва.

За роки експериментів у внутрішній та зовнішній політиці Б. Єльцина у багатьох росіян сформувалося й розвинулося почуття приниженої національної гідності. Важку травму свідомості людей завдала діяльність російських реформаторів початку 1990-х рр., їхнє вкрай жорстоке ставлення до соціального становища населення. Неоліберальні реформи були насильством над суспільством, яке аж ніяк не прагнуло їх проведення. Внаслідок цих реформ російська економіка була включена до світ-системи, зокрема до глобального розподілу праці, який відповідав інтересам транснаціональних корпорацій. Величезна країна, як і на початку ХХ ст., утвердилась у статусі постачальника сировини.

Економічні свободи для бізнесу поєднувалися з авторитарним правлінням ельцинської «сім'ї» і наближеною до неї групи олігархів (т. зв. «семибанкірщини»). Молодий російський парламентаризм було розстріляно у жовтні 1993 р., демократичний процес заморожено під час президентських виборів 1996 р., які, ймовірно, були сфальсифікова-

⁷⁴ Цит. за: Платонов О. А. Перестройка как преступление. Из воспоминаний и дневников. – М., 2014. – С. 185.

ні на користь Б. Єльцина⁷⁵. Тоді ж утвердився специфічний російський формат свободи слова, яку часом важко відрізнити від пропаганди. Політолог-націоналіст П. Святенков стверджує, що сучасна Росія виникла із силового розв'язання кризи 1993 р. і двох чеченських воєн⁷⁶.

За даними доповіді Програми розвитку ООН за 1998 р., «у будь-якому іншому районі світу за період після 1990 року не було відзначено настільки виразного зростання тенденцій і явищ відкрито регресивного плану, як у країнах колишнього Радянського Союзу та Східної Європи. Кількість людей, які живуть у бідності, зросла там більш ніж на 150 млн, що перевершує загальну чисельність населення Франції, Великої Британії, Нідерландів і скандинавських країн разом узятих. У цих країнах мали місце найбільш катастрофічні інфляційні процеси у світі за минулий період, що призвело до різкого спаду рівнів національного доходу в них». За словами американського політолога С. Коена, в Росії «розвал національної економіки та її соціальної спрямованості набув таких розмірів, що на практиці призвів до майже повного зникнення вигляду сучасної цивілізованої країни двадцятого століття»⁷⁷.

Відповіддю на радикальний лібералізм влади став радикальний консерватизм суспільства, яке підтримувало ідеї сильної неліберальної держави, невеликих виробничих колективів традиційного типу (наприклад, артілей), традиційних сімейних цінностей тощо.

У Росії першої половини 1990-х рр. частково автохтонно, частково під прямим або опосередкованим впливом західноєвропейських інтелектуалів розвинувся ідеологічний феномен, відомий як «неоевразійство». Його предтечею вважається російська інтелектуальна течія міжвоєнного періоду – євразійство, а витoki часто виводять від слов'янофілів XIX ст. Євразійці розглядали Росію як синтез Європи та Азії, результатом якого є «третій світ», наділений рисами, властивими особливому культурному типу. Носії євразійських поглядів того часу висловлювали глибоке розчарування досягненнями західної цивілізації, передусім, у духовній сфері. Неоевразійство включає антилібералізм, антизахідні настрої, позитивне сприйняття радянської спадщини, ідею багатополюсного світу. Спираючись на ідеї євразійців міжвоєнного періоду, націонал-більшовика М. Устрялова, історика Л. Гумільова, західних консервативних теоретиків В. Парето, Р. Генона, Ю. Еволи,

⁷⁵ Медведев признался: в 1996-м президентские выборы выиграл Зюганов. – [Електронний ресурс]: <http://www.km.ru/v-rossii/2012/02/22/vybory-2011-2012/medvedev-priznalsya-v-1996-m-prezidentskie-vybory-vyigral-zuganov>

⁷⁶ Святенков П. «Есть вещи поважнее, чем мир» // Вопросы национализма. – 2013. – № 14. – С. 21.

⁷⁷ Цит. за: Киран Р., Кенни Т. Продавшие социализм: Теневая экономика в СССР. – М., 2010. – С. 21–22.

ідеологію неоевразійства сформулювала група інтелектуалів, об'єднаних навколо газети «День» («Завтра») і журналу «Елементи».

Неоевразійство виступає як ідеологія відновлення цілісності пострадянського простору на основі слов'яно-тюркської інтеграції. Важливим компонентом є ідеї традиціоналістів про «кризу сучасного світу», «деградацію Заходу», «десакралізацію цивілізації» і т. ін. Помірковане неоевразійство підтримує і розвиває ідеї, покликані відтворити економічну взаємодію колишніх республік СРСР. Мова, при цьому, йде про «економічне євразійство». З такими ідеями давно виступає президент Казахстану Н. Назарбаєв. Радикальне неоевразійство пропагує експансію, в тому числі військову. Великоросійсько-імперський різновид цієї течії прагне повернути втрачений статус світової держави, розглядаючи світ як арену боротьби морських атлантістів (англосаксів) і континентальних євразійців, представлених Росією, Німеччиною та романськими народами.

Особливістю неоевразійства є вибір ісламських держав (особливо континентального Ірану) як найважливішого стратегічного союзника. На доктринальному рівні цей альянс обґрунтовується традиційним характером російської та ісламської цивілізацій, яка об'єднує їх у протистоянні з антитрадиційним, світським, прагматичним Заходом.

Впливовим представником неоевразійства є О. Дугін, який раніше сповідував ідеологію націонал-більшовизму, а нині з ультраопозиційного ідеолога перетворився на респектабельного прокремлівського політичного експерта. Він запропонував ідею «третього шляху» для Росії (відмінного як від капіталізму, так і від соціалізму), зробивши особливий акцент на геополітиці та радянському консерватизмі (СРСР як євразійська держава)⁷⁸.

Російські націоналісти заперечують глобалізацію, обмеження державного суверенітету, постійно підкреслюють, що в історії Росії величезну роль відігравала сильна держава. На думку І. Шафаревича, важливо, щоб у такій державі правляча верхівка складалася переважно з етнічних росіян⁷⁹. Водночас, російські праворадикали показово відмежовуються від європейського фашизму, обґрунтовують унікальний «третій шлях», який має не соціально-економічне (як в європейських

⁷⁸ Умланд А. Постсоветские правоэкстремистские контрэлиты и их влияние в современной России // Неприкосновенный запас. – 2008. – № 1. – С. 80–93; Шеховцов А. Палингенетический проект неоевразийства идеи возрождения в мировоззрении Александра Дугина // Форум новейшей восточно-европейской истории и культуры. – 2009. – № 2. – С. 105–126; Shekhovtsov A. How Alexander Dugin's Neo-Eurasianists geared up for the Russian-Ukrainian war in 2005–2013. 25.01.2016. – [Електронний ресурс]: <http://anton-shekhovtsov.blogspot.com/2016/01/how-alexander-dugins-neo-urasianists.html>

⁷⁹ Шафаревич И. Русское национальное государство // Вопросы национализма. – 2013. – № 14. – С. 5.

версіях фашизму), а культурно-цивілізаційне підґрунтя. Часто таким підґрунтям вважається православ'я. У героїчному пантеоні сучасних чорносотенців химерно уживаються Сталін (в образі «імператора Йосифа») і Століпін, радянський патріотизм і віра в «святого батечка-царя».

Політичні форми «відродження Росії» у праворадикалів різноманітні. Тут й імперці з ідеєю «відродження Росії через відродження Імперії», і прихильники «православної держави», і монархісти, які прагнуть відновити самодержавство, і борці за «народний суверенітет» та місцеве самоврядування⁸⁰.

На перешкоді поширенню популярності націоналістів з початку 1990-х рр. стояли «червоні патріоти», в першу чергу КПРФ Г. Зюганова, у програмі та діяльності якої помітні риси російського націоналізму⁸¹. КПРФ поєднує патріотичні гасла з вимогами соціальної справедливості, православними цінностями та ностальгією за радянським минулим. Ці ідеї користуються у російському суспільстві значно більшою підтримкою, ніж монархізм та чистий клерикалізм. Деякий час у ліберальних колах Росії навіть існував штамп «червоно-коричневі». На відміну від країн Західної, а особливо Східної Європи, антикомунізм не був основою ідеології російського націоналізму в 1990-ті рр.

У 2003 р. було створено блок «Родіна» (лідери – С. Глазьев і Д. Рогозін), який успішно провів виборчу кампанію до Державної Думи, отримавши 9% голосів. Він об'єднував «червоних патріотів» та окремих націоналістів; влада використовувала його для відтягування голосів у КПРФ.

У 1990-ті рр. сформувався конгломерат крайніх «правих» партій, кістяк якого склали ЛДПР В. Жириновського, «Російська національна єдність» (РНЄ) О. Баркашова, Націонал-більшовицька партія (НБП) Е. Лимонова та ін.⁸² За часів Б. Єльцина влада майже не приділяла уваги загрози правого радикалізму. Це дозволило ЛДПР з 22,93% голосів посісти перше місце на виборах до Державної Думи 1993 р. Із середини 1990-х рр. ця партія поступово дрейфувала в правопопулістську нішу, перетворившись на зручну псевдоопозицію. ЛДПР є однією із двох російських партій, яка за результатами виборів отримувала представництво у Державній Думі усіх семи скликань.

⁸⁰ Поцелуев С. П., Константинов М. С. Современный правый радикализм: проблема идентификации признаков // Политическая концептология. – 2014. – № 3. – С. 88.

⁸¹ Beichelt T. Two variants of the Russian Radical Right; Imperial and social-nationalism // Communist and Post-Communist Studies. – Vol. 42. – Issue 4. – 2009. – P. 505–526.

⁸² Верховский А., Прибыловский В. Национал-патриотические организации в России. История, идеология, экстремистские тенденции. – М., 1996. – 190 с.; Лебедев С. В. Альтернатива справа: Национально-патриотическое движение в России: Историческая традиция, идеологические направления и перспективы. – СПб., 1999. – 360 с.

У жовтні 1990 р. група активістів «Пам'яті» заснувала воєнізовану організацію «Російська національна єдність», стилізовану під нацистську. Основи її ідеології було викладено О. Баркашовим у статті «Ера Росії». Доповнена пізнішими роботами, вона лягла в основу «Абетки Російського націоналіста», виданої в 1994 р. Православний російський націоналізм трактується в ній у контексті особливого призначення російського народу і Росії перед Богом. Росія визнається державою, як росіян, так і корінних неслов'янських народів. РНЄ мала умовні монархічні симпатії, однак, вважала, що напередодні відродження самодержавства у Росії повинна встановитися «Російська національна диктатура» (регентство), а законодавчу владу треба будувати на основі станово-національного представництва. З перших кроків свого існування рух постійно переживав розколи. Восени 2000 р. у «РНЄ» стався черговий з них, у зв'язку із закликом Баркашова до соратників підтримати діючий уряд РФ і новообраного президента В. Путіна. Командири шістнадцяти великих регіональних відділень, зібравшись на закритому пленумі, ухвалили рішення про виключення Баркашова із лав організації. Після початку агресії Росії проти України РНЄ формує загони бойовиків-добровольців під гаслом «священної війни за Новоросію».

Націонал-більшовицька партія (її члени на політичному жаргоні іменуються нацболами або лимонівцями) виникла 1993 р. Ідея створення партії, яка об'єднує ультраправих і ультралівих радикалів, належала письменникові Е. Лимонову та О. Дугіну. 1998 р. останній вийшов з НБП і нині є лідером Міжнародного євразійського руху. За програмою 1994 р. глобальною метою націонал-більшовизму було створення «Імперії від Владивостока до Гібралтара на базі російської цивілізації». Партія проводила політичні акції, протестувала проти ліберальних ідей. Основним гаслом на цього етапі її існування було: «Завершимо реформи так: Сталін! Берія! ГУЛАГ!». З 1996 р. НБП щорічно, 5 квітня, відзначала «День Російської нації».

Лимонівці відзначилися і антиукраїнськими акціями. 1999 р. активісти партії захопили вежу матроського клубу в Севастополі на знак протесту проти «дискримінації російського населення в Криму». За участь у цій акції півтора десятка осіб було засуджено і провели кілька місяців у в'язниці.

Тривалий час нацболи залишалися чи не єдиними рішучими противниками політики В. Путіна. 2001 р. лідера партії Е. Лимонова було заарештовано за звинуваченням у тероризмі і засуджено за незаконне зберігання зброї. 14 грудня 2004 р. було проведено «акцію прямої дії» – захоплення приймальні Адміністрації Президента РФ. У результаті 40 її учасникам було пред'явлено звинувачення у незаконному захопленні влади, за що закон передбачає термін ув'язнення до 20 років. У ході

слідства інкриміноване діяння було перекваліфіковано на участь у масових заворушеннях. «Справа 40 декабристів» викликала величезний резонанс у ЗМІ. Суд над нацболами завершився 8 грудня 2005 р., більша частина учасників акції отримали від 1 до 3 років умовно, проте 8 націонал-більшовиків було засуджено до реальних термінів ув'язнення. Це не зупинило лимонівців, і вже 25 вересня 2006 р. близько 50 з них захопили будівлю Міністерства фінансів.

З 1998 р. НБП п'ять разів отримувала відмову в реєстрації. 2010 р. її активісти створили партію «Інша Росія», якій також було відмовлено у реєстрації. Разом з ліберальними політиками М. Касьяновим та Г. Каспаровим Е. Лимонов вважався лідером несистемної опозиції, яка намагалася організувати акції протесту.

Доля НБП багато в чому показова. З одного боку, влада частково перейняла естетику цього руху, стиль і зміст його акцій (підтримка росіян в країнах пострадянського простору, створення молодіжних рухів, орієнтованих на вуличний активізм), з іншого, доклала максимум зусиль для нейтралізації непідконтрольного конкурента зі схожою політичною риторикою.

У путінські 2000-ті рр. націоналісти 1990-х були витіснені на узбіччя політичного життя. Ці роки характеризувалися функціонуванням в основному дрібних нелегальних ультраправих мереж, які формувались на основі колишніх активістів «Пам'яті», РНЄ і подібних організацій.

У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. у Росії поширився рух наци-скінхедів, скопійований з європейських аналогів. Набувши рис молодіжної субкультури⁸³, він виростав у тісній взаємодії із субкультурою футбольних фанатів. Чисельність наци-скінхедів в Росії на початку 2000-х рр. оцінювалася у 60–65 тис. осіб, але лише 40% з них були політично активними. Вони відверто симпатизували націонал-соціалізму, з пієтетом ставились до його вождів, виступали з ідеями переваги «білої арійської» раси, проти расово змішаних шлюбів та гомосексуалізму. Наци-скінхеди активно практикували вуличне насильство. Їх жертвами ставали переважно мігранти та прихильники лівих ідей («антифа»).

Якщо в 1990-ті рр. і на рубежі століть переважна більшість скінхедів розглядала себе як праву опозицію, розділяючи відомі міфологеми, що Росія під владою Б. Єльцина «окупована сіоністським урядом», «захоплена єврейським капіталом» і взагалі «неслов'янським елементом», то сьогодні більшість скінхедів загалом лояльна до влади на чолі з В. Путіним. Лише найбільш політизовані й ідеологічно підковані

⁸³ Лихачев В. *Нацизм в России*. – М., 2002. – С. 108–119.

групи, прямо пов'язані з відверто нацистськими партіями, продовжують розглядати себе як опозицію⁸⁴.

Загалом від початку 2000-х рр. у Росії спостерігається різке поправління влади і суспільства⁸⁵. Його витoki лежать у структурних змінах російської економіки. Якщо в 1990-х рр. олігархічні монополії підім'яли під себе майже всю економіку країни, в першу чергу, встановивши свій диктат в сировинних галузях (нафта, газ, вугілля, метали, ліс), то в путінський період сформувався державно-монополістичний капітал, представлений великими монополістами – «Газпром», «Роснефть», РЖД, «Сбербанк», ВТБ. Хоча контрольний пакет кожної із цих монополій перебуває в руках держави, вони зацікавлені, перш за все, в отриманні прибутку. Російський капіталізм перетворився з олігархічного на бюрократичний, не перестаючи бути відсталим і периферійним⁸⁶. Провідні економічні радники і розробники політичного курсу як за Б. Єльцина (за винятком короткострокового прем'єрства Є. Примакова), так і за В. Путіна були неолібералами⁸⁷. Тому практично жодних соціальних зобов'язань перед народом монополії не мають. Ознак соціальної держави в Росії значно менше, ніж у країнах Західної Європи, адже російська влада провела ряд неоліберальних реформ, зокрема, монетизацію пільг, медичну реформу, змінила трудовий кодекс на користь роботодавців.

Політичний курс Росії стає зрозумілішим, якщо врахувати, що улюбленим філософом В. Путіна є І. Ільїн, консерватор, який симпатизував Франко і Салазару⁸⁸. Влада, за І. Ільїним, має бути єдиною і неподільною. Диктатор має бути одноосібним вершителем долі, а політика залежати лише від однієї особистості. Сильна корпоративна держава, в якій зберігається класовий розподіл та ієрархія, великий бізнес і державний апарат спаяні воедино, а офіційна ідеологія замішана на клерикалізмі й традиційних цінностях, – це і є політичний ідеал сучасного російського керівництва. Ідеї «співця національної диктатури» І. Ільїна були покладені в основу доктрини «керованої (суверенної) демократії», яка формувалася поступово після розстрілу Верховної Ради в жовтні 1993 р., у 2005–2006 рр. увійшовши у широкий обіг.

⁸⁴ Тарасов А. Скинхеды в путинской России: новейшие тенденции. – [Електронний ресурс]: <http://index.org.ru/journal/22/tarasv22.html>

⁸⁵ Motyl A. Putin's Russia as a fascist political system // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2016. – Vol. 49. – P.25–36.

⁸⁶ Кагарлицкий Б. Ю., Сергеев В. Н. История России. Миросистемный анализ. – М., 2013. – С. 416.

⁸⁷ Котл Д. М., Вир Ф. Путь России от Горбачева к Путину: Гибель советской системы и новая Россия. – М., 2013. – С. 348.

⁸⁸ Smirnova J. Putin über nimmt Ängsteseines Lieblingsphilosophen. – [Електронний ресурс]: <https://www.welt.de/kultur/article135404575/Putin-uebernimmt-Aengste-seines-Liebingsphilosophen.html>

Імітаційна (керована, суверенна) демократія – це форма політичної системи, за якої, незважаючи на формально демократичне законодавство і формальне дотримання всіх виборчих процедур, фактична участь суспільства в управлінні державою і його вплив на владу (зворотний зв'язок) мінімальні. Імітаційна демократія, як правило, має політичну систему з домінуючою партією. Часто під виглядом такої «демократії» маскується диктатура⁸⁹.

Російська влада вкладає у це поняття можливість для російської держави не підкорятися іншим великим центрам влади. Один з його активних прихильників, помічник президента РФ В. Сурков стверджував, що суверенна демократія – це «спосіб політичного життя суспільства, при якому влада, її органи та дії обираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією в усьому її різноманітті і цілісності заради досягнення матеріального добробуту, свободи і справедливості усіма громадянами, соціальними групами і народами, які її утворюють»⁹⁰. Провладні російські вчені підкреслюють, що держава суверенної демократії, розвиваючи демократію, одночасно відстоює власну самостійність. 2007 р. було засновано Інститут демократії та співробітництва для просування власних цінностей, зокрема «суверенної демократії». Росія інвестувала величезні кошти в інформаційний простір, запустивши нові медіа-ресурси і для російськомовної аудиторії, і для світу⁹¹.

В умовах зростання у публічному просторі антагонізму із Заходом ідеї євразійства, «третього шляху» Росії і особливої «місії» російської нації користуються все більшою популярністю. Сформувалася нова течія – російський цивілізаційний націоналізм, представлений окремими можновладцями, олігархами, ієрархами РПЦ, інтелектуалами. Вона передбачає, що Росія – це самостійна, окрема цивілізація, покликана відстояти і підвищити свій статус у світі⁹².

За В. Путіна націоналіст як такий перестав бути неприйнятною фігурою в будь-якій сфері. Зростанню масових ксенофобських упе-

⁸⁹ Кагарлицкий Б. Ю. Управляемая демократия: Россия, которую нам навязали. – Екатеринбург, 2005. – 576 с.; Карпенко О. «Суверенная демократия» для внутреннего и наружного применения // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 1. – С. 134–152; Фурман Д. Е. Движение по спирали. Политическая система России в ряду других систем. – М., 2010. – 168 с.

⁹⁰ Сурков В. Национализация будущего // Эксперт. – 2006. – № 43 (537). – [Електронний ресурс]: <http://surkov.info/surkov-opublikoval-statuyu-nacionalizaciya-budushhego/>

⁹¹ Laruelle M. Russia's Bedfellowing Policy and the European Far Right // Russian Analytical Digest. – 2015. – № 167. – P.2–3.

⁹² Див.: Паин Э. Между империей и нацией. Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России. – М., 2004. – 248 с.; Шнирельман В. А. Цивилизационный подход как национальная идея // Национализм в мировой истории / под ред. В. А. Тишкова, В. А. Шнирельмана. – М., 2007. – С. 82–105; Verkhovsky A. The rise of nationalism in Putin's Russia // Helsinki Monitor: Security and Human Rights. – 2007. – Vol. 18. – № 2. – P. 125–137.

реджень сприяли дві чеченські війни, терористичні акти⁹³, а згодом антигрузинська та антиукраїнська кампанії у ЗМІ. Російський лідер називав себе «найбільшим націоналістом у Росії», а свого наступника Д. Медведева не меншим російським націоналістом, ніж він сам.

Імпульси згори не можуть не провокувати поправління знизу. Правий радикалізм має підтримку значною мірою через те, що країні праві змогли знайти тему, яка видається значущою представникам різних соціальних та вікових груп – питання міграції і можливої зміни етнічного складу населення країни. Проблема носить багатоплановий характер. По-перше, вона пов'язана з суто побутовим дискомфортом, який багато росіян відчують при спілкуванні з представниками інших національних культур. По-друге, з конкуренцією на ринку праці між «корінним» і «прийшлим» населенням – останнє згодне на менш вигідні умови праці, що знижує існуючі в цій сфері стандарти. По-третє, з істотним впливом «прийшлого» населення у сфері торгівлі (це було характерно і для антисемітизму, який протягом століть мотивувався аналогічним чином – тепер місце євреїв-«крамарів» як алергенів займають «кавказці» і «азіати» з ринків). По-четверте, з фобіями, які реагують на «наплив чужинців», що сприймається як реальна загроза стабільності. По-п'яте, з дискредитацією інтернаціоналізму. Відмова від останнього призвела до відмови від радянської політкоректності по відношенню до представників інших національностей. Політкоректність та толерантність у західному розумінні не прижилися на російському ґрунті, більше того, стали об'єктом кепкувань.

Сучасний правий радикалізм у Росії представлений організаціями та угрупованнями як націоналістичного, так і релігійного спрямування. Він проявляється у діяльності різних ультраправих організацій – Народної національної партії (ННП), Національно-державної партії Росії (НДПР), Партії свободи, Слов'янського Союзу, численних угруповань скінхедів. Як правило, такі об'єднання орієнтуються на ідеологію німецького націонал-соціалізму або італійського фашизму, дещо модифіковану відповідно до російських умов. Подібним організаціям властиві наступні особливості:

1. Ідея «національної революції». Практично всі націоналістичні право-радикальні формування в Росії як мету розглядають створення тоталітарної держави на основі примату крайнього російського націоналізму.

2. Крайній націоналізм, включаючи елементи расизму, знаходить вияв в оголошенні арійського начала російської нації ознакою вищої раси.

⁹³ Верховский А. Идеиная эволюция русского национализма: 1990-е и 2000-е годы // Верхи и низы русского национализма: (сб. статей). – М., 2007. – С. 17.

3. Проголошення «ворогів нації» – внутрішніх (євреї, кавказці, демократи, комуністи і т. ін.) і зовнішніх («світове єврейство», масонство, західні демократії і т. ін.). Для більшості націоналістичних об'єднань у сучасній Росії характерні ксенофобія, антисемітизм, кавказофобія.

4. Заперечення парламентської демократії, багатопартійності, плюралізму; визнання необхідності придушення опозиції шляхом широких репресій у держапараті, силових структурах, в усьому суспільстві.

Російським правим радикалам властива ідея посткризового революційного відродження (палінгенезу) – «кількісного і якісного зростання російської нації», відродження «Великої Росії» (іноді в расовому аспекті: «Білої Раси»), возз'єднання «штучно розділеного російського народу», реалізація його «демографічного потенціалу». Поширена думка про «три гілки Російського народу» – «великоросів», «малоросів», «білорусів». Спроби однієї з «братніх» гілок відшукати власну ідентичність розглядаються як зрада, відступництво.

Отже, основою світоглядних установок націоналістичних праворадикальних організацій і груп Росії виступають жорсткий націоналізм, міфи про тоталітарну державу «єдиної російської нації», а також створення стійкого образу «ворога» як серйозної перешкоди для настання «золотої доби» російської національної держави.

У 2000-х рр. у Росії почастишали конфлікти на національному ґрунті, напади на іноземців, злочини на ґрунті національної неприязні. Серед резонансних варто згадати масові сутички місцевих жителів і вірмен у Красноармійську Московської обл. в ніч з 7 на 8 липня 2002 р. У ході нічних погромів 30 осіб зазнали поранень, дев'ять з них були госпіталізовані. 12 липня в Красноармійську відбувся несанкціонований мітинг з вимогою відпустити росіян, затриманих у ході зіткнень і депортувати всіх приїжджих. На площі біля будівлі місцевої адміністрації зібралось майже 500 осіб. Було оголошено про створення Руху проти нелегальної імміграції (РПНІ). Офіційно він виступає проти нелегальної імміграції, на практиці – проти іноземців взагалі. Основою ідеології є ксенофобія і неявний расизм. Асоційовані з РПНІ скінхеდი причетні до нападів на іноземців, представників ЛГБТ-спільноти, антифашистів і прихильників «нетрадиційних релігій». Координатор центральної ради руху О. Белов (Поткін) заявляв, «що люди з різних цивілізаційних місць не можуть жити разом»⁹⁴.

З 2005 р. в Російській Федерації проводяться «Російські марші» – щорічні ходи і мітинги представників російських націоналістичних організацій і рухів в різних містах Росії і країн СНД, приурочені до «Дня

⁹⁴ Виноградов Д. Происхождение националиста: интервью с А. Беловым. – [Електронний ресурс]: http://expert.ru/russian_reporter/2008/11/belov_potkin/

народної єдності» 4 листопада. Нове свято, оголошене на честь визволення Москви ополченням під командуванням Д. Пожарського від польсько-литовських військ, як альтернатива 7 листопада, не отримало скільки-небудь виразного ідеологічного змісту з боку влади, і націоналісти успішно скористалися цим, фактично «монополізувавши» подію.

Організаторами першого «Російського маршу» виступили Євразійський союз молоді – молодіжне крило Міжнародного євразійського руху, РПНІ, Націонал-патріоти Росії, Національно-державна партія Росії, Національно-патріотичний фронт «Пам'ять», Товариство «Правда», Російський загальнонаціональний союз, Російський громадський рух, рух «Російський порядок».

2006 р. основним організатором «Російського маршу» став РПНІ, лідер якого очолив громадську раду. До неї увійшли депутати Державної Думи Д. Рогозін, В. Алксніс, М. Кур'янович, А. Савельєв, народний артист СРСР В. Лановий, математик І. Шафаревич та інші. Популярними гаслами маршу стали: «Слава Росії!», «Росія для росіян!», «Ми – росіяни! З нами Бог!», «Кінець окупації – свободу російській нації!», «Росія, нація, порядок!», «Росіяни, вперед!». Одночасно з «Російськими маршами» у деяких містах відбувалися акції антифашистських організацій, відзначалися випадки зіткнень антифашистів з націоналістами і втручання поліції. Загалом «Російські марші» виконали свою основну функцію: на тлі пов'язаних з ними хвилювань дата 7 листопада відійшла на другий план.

Окремі «право-радикальні» угруповання вдаються до терору. Так, 21 серпня 2006 р. на території Черкізовського ринку в Москві стався вибух. Внаслідок теракту загинуло 14 осіб, у тому числі, двоє дітей, поранення одержала 61 особа. В організації вибуху брало участь п'ять осіб, членів націоналістичної організації «Спас».

Вибух на Черкізовському ринку показав, що правий радикалізм виходить за межі локальної організованої субкультури, трансформуючись у націоналістичні настрої, які поділяються в суспільстві. Крім старих, добре відомих організацій націоналістів, з'явилися нові, причому, різних типів. Одні з них діють легально, носять масовий характер і претендують на певну респектабельність. Наприклад, у квітні 2007 р. на антимігрантському мітингу націоналістів «Москва – російське місто» на Болотній площі було озвучено ідею створення партії «Велика Росія», яка мала протистояти одночасно лівим, лібералам і В. Путіну. У травні відбувся установчий з'їзд. Лідером партії став депутат Держдуми А. Савельєв від «Родіни», відомий симпатіями до монархії та Б. Муссоліні. «Великій Росії» було відмовлено у реєстрації⁹⁵.

⁹⁵ Радикальний руский націоналізм: структури, идеи, лица / Сост. А. Верховский, Г. Кожевникова. – М., 2009. – С. 12–20.

Інші націоналістичні організації налічують лише кілька осіб і мають імпровізований конспіративний характер – подібною організацією і була студентська група, яка здійснила вибух на Черкізовському ринку⁹⁶. 2008 р. було створено Бойову організацію російських націоналістів (БОРН). Метою екстремістського співтовариства стали вбивства громадян за мотивами ідеологічної та національної ненависті, посягання на життя правоохоронців. Протягом 2008–2011 рр. членами організації було скоєно близько 10 вбивств, зокрема, адвоката С. Маркелова, журналістки А. Бабурової, лідера руху «Антифа» І. Джапарідзе.

2 вересня 2006 р. під час міжетнічного конфлікту в Кондопозі (Карелія) два представники РПНІ, в тому числі, О. Белов, взяли участь у мітингу, який відбувся після початку антикавказьких хвилювань і погромів 31 серпня. Після сутичок у Кондопозі націоналізм вирвався на публічну сцену. Країною прокотилася хвиля праворадикального насильства із застосуванням вибухівки та вогнепальної зброї⁹⁷. У квітні 2011 р. РПНІ було визнано судом екстремістською організацією і заборонено.

Останнім часом знову зросла кількість випадків вуличного расистського насильства, зокрема нападів у вагонах електричок і метро («білі вагони»), рейди ультраправих за місцем проживання і роботи мігрантів, з'явилися випадки групових нальотів на потяги, які прямують до Таджикистану. Так, у 2013 р. внаслідок расистського та неонацистського насильства загинула 21 людина, поранено 178.

У відносинах між владою і націоналістами склалася суперечлива ситуація. З одного боку, Кремль, який взяв на озброєння ідеологію «громадянського патріотизму», виступає проти етнократичних тенденцій. З іншого, еліти пострадянської Росії мають велику історію взаємин з «праворадикалами». Кремль є автором патріотичної мобілізації, яка провокує етнократизм. Влада В. Путіна прагне до ідейної гегемонії і не може не всотувати елементи ксенофобії, вдаючись до політики «керованого націоналізму», яка передбачає контроль над праворадикальними організаціями силами спецслужб, створення керованих «правих» організацій, таких, як: «Ті, що йдуть разом», «Молодь за Росію», «Сталь», «Російський образ» і т. ін.⁹⁸ Все більш націоналістичними стають прокремлівські молодіжні рухи. Після «правого маршу», проведеного в листопаді 2005 р. з дозволу влади, з'явився навіть термін

⁹⁶ Становая Т. Правый радикализм в России. 28.08.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.politcom.ru/3296.html>

⁹⁷ Кожевникова Г. Осень-2006: под флагом Кондопоги // Радикальный национализм в России и противодействие ему. Сборник докладов Центра «Сова» за 2004–2007 гг. – Штутгарт, 2007. – С. 189–218.

⁹⁸ Праворадикальные политические партии и движения современной Европы / Отв. ред. проф. И. Н. Барыгин. – СПб., 2011. – С. 5.

«офіційний націоналіст», до числа яких відносили В. Жириновського і Д. Рогозіна. Водночас такі ідеологи націоналізму, як Є. Холмогоров і К. Крилов, залишалися для влади персонами non grata.

Під час масових виступів опозиції у 2011–2013 рр., відомих за місцем проведення мітингів на Болотній площі Москви, частина націоналістів підтримувала протести, а частина категорично не сприймала «болотних» опозиціонерів. Учасники акцій звинувачували владу у фальсифікації виборів 2011 р. 4 грудня у Москві відбулася несанкціонована акція націоналістичного руху «Росіяни». Поширювалася заява про невизнання результатів виборів. Поряд з описом механізмів фальсифікацій під час виборів, вона містила заклик до громадян створювати органи самоврядування, які відображатимуть народні інтереси. О. Белов оголосив про початок кампанії «Путін, йди геть!». Акцію було розігнано, лідерів націоналістів затримано. Увечері 6 грудня на Триумфальній площі на заклик Е. Лимонова і його прихильників відбулася несанкціонована акція за участі майже 5000 осіб. Під час великих акцій опозиції націоналісти виступали окремою колоною. На «марші мільйонів» (травень 2012 р.) їхня колона була однією з найчисельніших. Ніколи не приховував своїх націоналістичних поглядів один з лідерів «болотних» протестів О. Навальний.

Нову хвилю націоналістичної риторики в Росії спровокувала перемога Євромайдану в Україні у 2014 р. Заклики до об'єднання розділеного російського народу в одній державі лунають тепер не зі сторінок маргінальних націоналістичних видань і сайтів, а з екранів усіх телеканалів Росії. Ефірний час, присвячений подіям в Україні, часто перевищує той, що відведено, власне, внутрішнім російським новинам. Ідеологи російського націоналізму, які раніше негласно вважалися небажаними персонами у великих ЗМІ, тепер публікують свої опуси у федеральних газетах, виступають в ефірі федеральних телеканалів. У самих цих ЗМІ лунають заяви про те, що ніякого українського народу і української мови, нібито, немає, що «українство» – це проект австро-угорської розвідки і «дітище проклятих більшовиків»⁹⁹. На території України з початку російської агресії перебувають представники різних російських ультраправих рухів, які залежно від власного розуміння націоналістичної ідеології підтримують ту чи іншу сторону конфлікту. За оцінками експертів, на боці «ДНР» і «ЛНР» у 2014 р. воювало близько 200 російських ультраправих, на боці України їх значно менше¹⁰⁰.

⁹⁹ Вахитов Р. Тупик национализма. Кризис на Украине и уроки для России // Отечественные записки. – 2014. – 22 мая. – С. 4.

¹⁰⁰ Никулин П. Дело правое. За кого воюют российские неонацисты на Донбассе. 29.08.2014. – [Електронний ресурс]: <https://snob.ru/selected/entry/80241>

2014 р. влада знову зробила спробу взяти від контроль ультраправу стихію. У «праворадикалів» з'явилися конкуренти з числа провладних консервативних рухів, таких, як «Національно-визвольний рух» депутата Держдуми Є. Федорова та низки інших організацій, які згодом сформували рух «Антимайдан». Вони небезпечні для ультраправих тим, що використовують приблизно три чверті обсягу ідеології націоналістів і завдяки своїй проурядовості мають набагато більше політичних ресурсів.

За останні 25 років російським націоналістам так і не вдалося оформитися у потужний політичний рух, у тому числі, через цілеспрямовану протидію влади. Остання, провокуючи поширення праворадикальних настроїв з метою відволікти населення від економічних та соціальних проблем, водночас виступає єдиним дієвим стримуючим механізмом проти правого радикалізму. Саме влада послідовно розгромила або звела нанівець вплив усіх найбільших націоналістичних партій і рухів: товариства «Пам'ять», РНС, руху наци-скінхедів, РПНІ. Російська еліта комерціалізована і орієнтована на високі стандарти споживання, в її інтереси не входять будь-які серйозні потрясіння, пов'язані з можливою некерованою активністю праворадикалів. Однак, історичний досвід свідчить, що правий радикалізм може перетворитися на неконтрольовану силу, впоратися з якою буде вкрай складно.

Поширення правого радикалізму в Росії, як і загалом на пострадянському просторі, припадає на період перебудови, коли СРСР не зміг «взяти бар'єр» пізноіндустріального суспільства¹⁰¹. Процес демодернізації розпочався тут раніше, ніж в інших регіонах світу, і відбувається швидшими темпами.

Зміцнення у російському суспільстві праворадикальних настроїв та структур, які концептуально спираються на апеляцію до традиції та минушини, відкидають ліберальні цінності та підходи зменшують для Росії можливості для модернізації й посилюють демодернізаційні тенденції. Підхід, згідно з яким у проблемах Росії винні «чужі», а не самі росіяни концептуально віддаляє російське суспільство від усвідомлення необхідності самовдосконалення, без якого неможливий будь-який розвиток.

¹⁰¹ Шубин А. Архаизация в индустриальном обществе: критерии оценки // Архаизация и традиционализация современного политического пространства пространства в странах Центра и Периферии: причины и перспективы: мат-лы международной научно-практической конференции (Москва, 25–26 мая 2016 г.). – М., 2016. – С. 70–75.

РОЗДІЛ 4

У ПОШУКАХ БАЛАНСУ ТА СТАБІЛЬНОСТІ: ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ І КАВКАЗ

4.1. Незалежний Туркменістан: демодернізація

Серед пострадянських країн Туркменістану належить особливе місце. І не лише через те, що за запасами газу ця невелика за чисельністю населення країна (наразі – до 5,5 млн.)¹ посідає четверте місце у світі після Росії, Ірану й Катару. А передусім тому, що політичний шлях, яким після розпаду СРСР пішов Туркменістан, виявився надзвичайно неординарним за його формальними проявами й, разом з тим, типовим за суттєвими ознаками для сучасних азійських диктатур/деспотій з характерною для них сакралізацією вождя та встановленням режиму його необмеженої влади.

Роки горбачовської перебудови перетворили цю традиціоналістськи орієнтовану, вкрай архаїчну навіть за мірками середньоазійських республік країну на осередок бурхливих змін. Окрім інших сценаріїв, ці зміни потенційно містили в собі можливість класичного демократичного розвитку чи, принаймні, його авторитарного варіанту, яким пішла частина азійських республік колишнього СРСР. Наприкінці 80-х рр. у країні стрімко зростали паростки громадянського суспільства: виникла перша (й єдина) незалежна профспілка «Солідарність» (керівник – Рафаель Ібрагімов), сформувався громадський рух «Агзибірлик» – аналог народних фронтів в інших радянських республіках, основу якого складали представники туркменської інтелігенції. Проте після приходу до влади першого президента країни Сапармурата Ніязова всі ці елементи громадянської активності було дуже швидко винищено. Останньою відносно вільною, не придушеною владою спробою її виявлення був кількодобовий наметовий пікет «Агзибірлику» в центральному парку столиці влітку 1991 р. Цю акцію було настільки щільно заблоковано правоохоронними органами, що інформація про неї майже не дійшла до населення. Коли за чотири роки по тому, у 1995 р., близько двохсот осіб, в основному молодь, вийшли на одну

¹ Население Туркменистана. – [Електронний ресурс]: <http://asgabat.net/stati/nauka/priroda-i-geografija-turkmenistana/naselenie-turkmenistana.html>

з площ Ашгабада з вимогою зміни режиму й усунення С. Ніязова з поста президента, усіх демонстрантів було негайно заарештовано, організаторів засуджено до різних термінів ув'язнення².

Отримавши незалежність, Туркменістан певний, хоч і нетривалий час зберігав інерцію руху в демократичному напрямі. Втім, косметичне перетворення Комуністичної партії Туркменістану на Демократичну (за назвою), а першого секретаря КПТ – на лідера «нової» партії й нової країни було останньою зміною, яку можна віднести до позитивних і демократичних. Ненадовго зберігши демократичну риторику, далі країна рухалася безпрецедентним шляхом, який не дозволяв їй ідентифікувати себе з будь-якою міжнародною спільнотою.

Одним із найважливіших чинників внутрішньої політики Туркменістану завжди був, і залишається родоплемінний устрій туркменського суспільства і номенклатурно-політичного істеблїшменту. На території країни живе близько тридцяти племен, що об'єднують понад п'ять тисяч родових груп. Відмінності між племенами (і кланами, що їх очолюють) часом настільки істотні, що деякі дослідники доходять думки про них як про самостійні нечисленні народи. Десятиліття радянської влади з її політикою інтернаціоналізації, яка зводилася до змішування народностей і культурної асиміляції, не привели в Туркменістані до розмивання міжплемінних меж. Одним із засобів такої політики за часів СРСР, застосовуваних задля пристосування архаїчної системи до вимог індустриальної доби, було призначення на керівні посади представників різних кланів за принципом ротації. Проте з 1951 по 1985 рр. представники найбільшого, елітного за міжклановою ієрархією клану – текінців (теке), зосереджених переважно в Ахальському регіоні, не могли отримати доступ до посту партійного керівника Туркменської РСР та інших ключових номенклатурних посад. Ситуація змінилася з появою на цій посаді С. Ніязова. Такому розвитку подій значною мірою сприяло те, що він був сиротою.

Невдовзі після свого обрання 27 жовтня 1990 р. першим президентом країни Ніязов оголосив себе Туркменбаші – вождем усіх туркменів. За кілька років він спромігся зосередити в руках абсолютну повноту влади, додавши до своїх керівних посад ще й головування в уряді. У грудні 1999 р. Туркменбаші було оголошено довічним президентом, а в травні 2001 р. «Гуманітарна асоціація туркмен світу» запропонувала присвоїти йому титул Бейїк (Великий)³.

² Таганбердієва Г. Революція в Туркменістані: мифы и реалии. – [Електронний ресурс]: <http://hem.lidnet.se/~agzybirlik/revturkm.htm>

³ Калишевский М. Туркменістан: Из «Золотого века» в «Епоху Великого Возрождения». 11.12.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.fergananews.com/articles/7974>

Серйозною загрозою для «ідейно-політичної єдності» туркменського суспільства становили родоплемінний трайбалізм і регіональна клановість. З метою боротьби із цими явищами було видано закон, який заборонив спільну роботу родичів і земляків або осіб, належних до одного племені, в одній і тій самій держструктурі. При призначенні на посаду кожен чиновник був зобов'язаний надати свій родовід до третього коліна. Водночас «точковими ударами» репресивної машини підривався вплив племінних і кланових авторитетів.

Ще одним з напрямів «закручування гайок» стало придушення опозиції. Цілеспрямованими діями влади було нейтралізовано будь-які можливості опозиційної діяльності й навіть формування опозиції. З 1999 р. їй офіційно було заборонено брати участь у виборах, у листопаді 2002 р. остаточно знищено за сфабрикованим звинуваченням у заколоті. Лідери опозиції – один з найближчих соратників Ніязова на початковому етапі утвердження незалежності, колишній міністр закордонних справ Борис Шихмурадов, який зміг організувати більш-менш консолідований опозиційний рух колишніх держчиновників за межами Туркменістану і всередині країни, а також Гуванч Джумаєв, Іклим Іклімов, Батир Бердиев були схоплені, всі вони безслідно зникли⁴. З того часу про будь-який спротив режиму в лавах держструктур невідомо.

Номінально в країні існував та існує законодавчий орган – Меджліс (парламент), депутатів до якого обирають всенародно за мажоритарною системою. Втім, парламент, який як гілка влади ніколи не відрізнявся незалежністю, стрімко був позбавлений найменших важелів впливу на перебіг політичних процесів та життя в країні. За правління Ніязова законодавчою діяльністю він займався хіба що до середини 1990-х рр. Після майстерного й непомітного для населення країни винищення або витіснення за кордон народжених у період «перебудови» паростків громадянського й політичного суспільства, за ініціативи президента було створено додатковий орган влади – Халк Маслахати – Всенародну Раду. Частина її членів входила туди за посадою – міністри, члени місцевих органів влади, хякіми (глави) етрапів (міст) та велаятів (районів). Місце у Раді одержували не всі посадовці, а лише ті, кого відбирав президент. Він же добирав і решту з числа депутатів, аксакалів, заслужених бавовнярів і діячів культури, загалом – 2507 осіб. Головою «вищого представницького органу» з конституційно невизначеним

⁴ Волков В., Сарыев О. В покушение не поверили... 24.11.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0243042367000000000000011000000>; Комаровский Л. За тех, кого помню и уважаю... 25.11.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?02430423710000000000000110000000>; Ёкльмов С. Новый Гулаг в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2000. – № 3. – С. 60–72.

статусом був сам Ніязов. Засідання Халк Маслахати відбувалися один раз на рік. Головним його завданням було формальне схвалення законодавчої діяльності президента. У січні 1995 р. саме цей орган санкціонував політичні репресії проти «зрадників народу», а також визнав за необхідне всі офіційні заходи (у школах та ВНЗ – заняття) розпочинати з колективного публічного виголошення клятви на вірність Туркменбаші. Траплялися випадки, коли депутати парламенту з подивом дізнавалися про «ухвалені ними» закони з офіційної періодики.

Період 1993–1994 рр. виявився переламним не лише у політичній сфері, а й для запровадження специфічної економічної моделі розвитку держави. Якщо на початку 1992 р. було ухвалено низку законів (про захист інвестицій, захист приватної власності тощо⁵), які уможливлювали поступове переведення економіки на ринкові рейки (це виглядало цілком реальним з огляду на величезні запаси паливно-енергетичних ресурсів, які перетворювали країну на бажаного економічного партнера), то вже 1994 р. указами президента створено міцні бар'єри на шляху до ринку й розвитку не лише підприємництва, а й зовнішньої торгівлі: скасовано вільну конвертацію валюти, засновано єдину державну товарно-сировинну біржу з функцією надання дозволу на ввезення чи вивезення будь-яких товарів, розпочався процес примусового закриття приватних підприємств тощо⁶. Країна стала на шлях «відкату» від демократії і ринку, створення жорстко централізованої економіки та політичної диктатури.

Задля привабливості створюваної політичної конструкції 1993 р. введено ліміти безкоштовного користування для населення газом, водою, електрикою, сіллю, які за умов режимного, по кілька годин на добу, подання води для населення, нерідкого відключення жилих масивів від електропостачання та хронічного дефіциту елементарних споживчих товарів виглядали не просто декорацією для створення враження про соціальну спрямованість державної політики, а відвертим глумом.

Економічні нововведення сприяли розквіту хабарництва та корупції. На відміну від решти пострадянських держав, Туркменістан від боротьби із цими явищами свідомо відмовився. В середині 1990-х рр. під гаслом соціальної справедливості заробітну плату державним чиновникам було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів. Друга половина 1990-х рр. минула під знаком «Довідки» з великої

⁵ Ханамов Н. Как я стал революционером. 23.01.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?024304252500000000000011000000>

⁶ Черкез Ч. О состоянии предпринимательства и рыночных отношениях в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2001. – № 7. – С. 62–64.

літери. Будь-який крок громадян мав супроводжуватися збором неімовірної кількості найрізноманітніших довідок, кожна з яких видавалася лише після відповідного стимулювання чиновника. Довідки мали чинність дуже короткий час, через що зібрати потрібний пакет ставало практично неможливо: люди не встигали одержувати останні документи до того моменту, коли перші із зібраних втрачали чинність і потребували заміни на нові.

Туркменська влада приділяла чимало уваги ідеологічному забезпеченню свого правління. У 1990-х рр. в офіційних джерелах інформації стала активно поширюватися теза, згідно з якою специфіку розвитку Туркменістану визначає нав'язаний у радянський період невинуватий соціально-економічний «стрибок». На думку тодішнього лідера країни, Туркменістан саме через те, що він, перебуваючи на родоплемінному етапі розвитку, силоміць був затягнутий до соціалізму без проходження всіх належних етапів історичного розвитку, після звільнення з кайданів нав'язаного ладу мав працювати над побудовою розвинутого феодалізму⁷. Нова ідеологічна доктрина акцентувала увагу на ексклюзивності туркменського шляху, який спирається на національні традиції. Президент Ніязов, зокрема, заявляв: «Ми вивчили всі форми правління у контексті їх застосування у нас, і вигідні, корисні для нас принципи використовували у своїй практиці, поєднавши їх з тими принципами, які довели до досконалості наші предки»⁸.

За таких умов із середини 1990-х рр. розпочалася масова еміграція громадян. Преференції в отриманні дозволу на виїзд мало некорінне населення: у нього було значно більше шансів виконати умову, без дотримання якої виїхати з країни людина, якщо й могла, то без речей домашнього вжитку, покинувши приватизоване раніше житло без права його продажу. Умова ж полягала у пред'явленні гарантій від родичів у Росії (лише родичів, лише в Росії й ніде більше) щодо можливості проживання у них емігранта. Значній частині некорінного населення виїхати вдалося. Дискримінованим у праві обрання місця проживання й громадянства залишилося корінне населення.

«Реформування» суттєво зачепило соціогуманітарну сферу. У галузі середньої освіти було взято курс на відмову від вивчення гуманітарного блоку дисциплін – передусім іноземних мов (англійської та російської в тому числі), зарубіжної історії, літератури, термін шкільного навчання скорочено з 11 до 9 років. У листопаді 2000 р. наказом президента з робо-

⁷ Кулиев А. Центральная Азия между феодализмом и демократией // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2001. – № 7. – С. 38–40.

⁸ Горак С., Рязанова С. Мифологическое и религиозное в идеологии постсоветского Туркменистана // Журнал ПОЛИТЭКС. – [Електронний ресурс]: <http://www.politex.info/content/view/214/30/>

ти звільнено 10 тис. учителів – за непотрібністю⁹. Іспити з традиційних дисциплін і в середній, і у вищій школі, як, утім, і при прийомі на роботу, замінено складанням іспиту з «Рухнама» (у перекладі – «Дух туркмена») – оголошеною «священною» книги, автором якої був С. Ніязов. Без її знання жодний документ про освіту чи фах, навіть права водія, отримати було неможливо. Решту предметів зараховували «автоматом»¹⁰. «Священну» книгу було написано введеною в середині 1990-х рр. латиницею, якою, окрім цього твору, не друкувалося практично нічого. Разом з тим, викладання, у тому числі рідної мови, теж було переведено на латиницю. Унаслідок цього у країні різко впав рівень писемності¹¹. Непотрібними виявилися бібліотеки: указом президента їх, окрім Центральної й тих, що працювали при ВНЗ, було закрито.

Формально у Туркменістані було запроваджено чотирирічну вищу освіту. Втім, навчанням студенти займалися лише перші два роки, та й то за вирахуванням часу на багатогодинні репетиції парадів до святкових днів (їх у країні 24, серед них – День прапора, День дині, День килима тощо) та на різноманітні конкурси на краще знання «Рухнама» і біографії президента¹². Як свідчить один з професорів, з 16 місяців лекційного часу власне навчання становило 5–6 місяців¹³. Два останні роки до отримання диплому займала «практика» за обраною спеціальністю¹⁴.

Цілком у дусі загальної гуманітарної політики влади створювалися штучні перепони для здобуття вищої освіти: для абітурієнтів уведено обов'язкову вимогу мати дворічний стаж роботи «за обраним фахом». З огляду на масове безробіття (за неофіційними даними, на початок 2000-х рр. воно сягнуло 80% працездатного населення) така вимога де-факто остаточно знищувала систему вищої освіти¹⁵. Якщо до проголошення Туркменістаном незалежності в країні щорічно ставало студентами 40 тис. осіб, то з 2002 р. квота на вступ становила 3900 осіб на всі 16 туркменських вищих навчальних закладів¹⁶. Станом на се-

⁹ Дангатар О. Новые факты нарушений прав человека в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2001. – № 7 (апрель). – № С. 71–72.

¹⁰ Ханамов Н. Указ. соч.

¹¹ Туркменбаши заставит чиновников заговорить по-английски. 16.01.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0110425050000000000000011000000>

¹² Панфилова В. Дипломированные изгой. 13.09.2004. – [Електронний ресурс]: http://www.ng.ru/courier/2004-09-13/10_turkmenia.html

¹³ Байрамова Н. Образование под гнетом «священной Рухнамы». 17.09.2004. – [Електронний ресурс]: <http://gundog.newhost.ru/?0110413440000000000000011000>

¹⁴ Идрисова М. Хватит учиться, пора работать!. 12.12.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0110424140000000000000011000000>; Права человека и вопросы безопасности в Туркменистане (материалы конференций 8–9 июня и 3–4 ноября 2002 г.). / Правозащитный центр «Мемориал»; International Helsinki Federation for Human Rights. – М., 2003. – 121 с.

¹⁵ Байрамова Н. Указ. соч.

¹⁶ Ханамов Н. Указ. соч.

редину 2000-х рр. переважна більшість абітурієнтів вступала до Поліцейської, Військової та Прикордонної академій¹⁷.

Одним з перших кроків президента Ніязова у напрямі освітянської деструкції стала ліквідація Академії наук Туркменістану. 1996 р. на базі колишнього Інституту філософії і права ліквідованої Академії було відкрито Національний інститут демократії й прав людини, підконтрольний винятково президентові. Його завдання – нагляд за діяльністю правоохоронних органів, контроль над дотриманням прав людини у тюрмах, і, що звучить цікаво на тлі зафіксованих усіма міжнародними організаціями численних порушень прав людини в країні, проведення прикладних досліджень у галузі прав і свобод людини¹⁸.

Руйнівна, з огляду на європейську традицію, політика проводилася у галузі культури. 2006 р. указом президента було закрито майже всі музичні школи і училища. Діяльність Міністерства культури поставлено під контроль Міністерства національної безпеки¹⁹. Заборонено гуртки й клуби за інтересами, закрито національні парки²⁰. Урядовими декретами було заборонено театри драми, опери й балету, через те, що ці види мистецтва, на переконання президента, не відповідають національним традиціям туркмен²¹. Самі будівлі театрів були знесені. У консерваторії залишилися лише класи дутара й національної музики. Її колишнього ректора, композитора-авангардиста Реджепа Аллаярова, учня Альфреда Шнітке, було звільнено з показовим формулюванням: «за відвідування прийом в американському посольстві»²².

За даними Правозахисного центру «Меморіал»²³ і Програми моніторингу прав людини в Центральній Азії, у березні 2000 р. владою було вилучено і спалено 40 тис. примірників Корану в перекладі туркменською мовою Ходжею Ахмедом Ахуном, щодо якого виникли підозри у нелояльності до президента. У жовтні того ж року з подібних причин було знищено 25 тис. примірників нового підручника «Історія Туркменістану» за авторством Н. Рахімова. 2001 р. з бібліотечних фондів вилучено книги 19 туркменських письменників, поетів та істо-

¹⁷ Байрамова Н. Указ. соч.

¹⁸ Туркменістан // Информационный бюллетень. – 2001. – № 7–8. – 64 с.

¹⁹ Волков В., Сарыев О. За коррупцию заплатит культура. 18.12.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.dw.de/a-1824609>

²⁰ Идрисова М. Указ. соч.

²¹ Если забуду тебя, Ашхабад... 19.01.2006. – [Електронний ресурс]: <http://gundogar.org/?024204251500000000000011000000>; Куртов А. «Формула туркменбаши»: за и против // Международные процессы. – 2003. – № 3. – С. 41–42.

²² Если забуду тебя, Ашхабад. Указ. соч.

²³ Пономарев В. Туркменістан: власти строят «железный занавес» по рецептам сталинской диктатуры // Правозащитный Центр «Мемориал». – 2001. – 31 июля – С. 54; Права человека и вопросы безопасности в Туркменистане. Указ. соч. – С. 31–32.

риків: А. Вельсапара, М. Дурдиева, Т. Джумагельдиева, А. Хаїдова та ін. Увезення і поширення будь-яких іншомовних видань було заборонено: видання країн колишнього СРСР в аеропорту вилучали як антидержавні²⁴. На кінець 2000 р. у країні було конфісковано 350 тис. книг і майже 80 тис. касет із фондів громад неортодоксальних конфесій, роком раніше – 1999 р. – здійснено безпрецедентну висилку з країни 10 тис. іноземців – християн, мусульман, кришнаїтів²⁵.

Усі три канали туркменського телебачення (решту було закрито) трансливали переважно новини про президента, а також народні танці й пісні, здебільшого, теж присвячені Ніязову та його предкам. Єдиним офіційно незабороненим джерелом інформації залишилися телеканали, які приймаються на параболічні антени, яких у кожному населеному пункті збереглося чимало всупереч багаторічним вимогам влади їх знищити, оскільки ті буцімто, як і кондиціонери, псують зовнішній обрис будинків²⁶. Журналісти, які не працювали в офіційних виданнях, зазнавали переслідувань, деякі з них безслідно зникли²⁷. Доступ до Інтернету було суворо обмежено. Сайти, зміст яких не відповідав офіційній ідеології, блокували²⁸.

Запроваджена на тлі жорстокої інформаційної цензури офіційна ідеологія виглядала фантастичною не лише з наукового погляду, а й здорового глузду (у «Рухнама», приміром, стверджується, що історія людства розпочинається з туркменського народу – загального прародителя всіх народів і культур, що саме туркмени винайшли і колесо, і метал тощо). Однак, культ президента, який став стрижнем державної ідеології, потребував більш широкої ідеологічної основи. Нею став ідеологічно обґрунтований етнокультурний проект місця туркмен в історичному просторі світу. Туркменську історію почали виводити від міфологічного хана Огуза, який нібито жив приблизно 6000 років тому. Історична концепція, викладена в «Рухнама» є досить простою: більшість імперій, які існували після Огуз-хана, оголошуються тією чи іншою мірою «туркменськими», скажімо, Парфянське царство Аршакидів (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) та всі без винятку тюркські династії. Найбільш яскравою епохою туркменської історії вважається час туркменів-сельджуків. Альп Арслан і султан Санджар, які жили в XI –

²⁴ Ханамов Н. Указ. соч.

²⁵ Пономарев В. Указ. соч. – С. 49–50.

²⁶ Туркменистан: В Ашхабаде произошли столкновения между жителями и представителями власти. 23.06.2014. – [Електронний ресурс]: http://www.fergananews.com/news.php?id=22330&keepThis=true&TB_iframe=true&height=500&width=1100&caption=%

²⁷ Кобрин К. Страна, где славят вождя и исчезают люди. 11.03.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.svoboda.org/content/article/134145.html>

²⁸ Состояние средств массовой информации в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2002. – № 4. – С. 24–37.

ХІІ ст., проголошені «видатними вождями туркменського народу». Цей період оголошувався першим «Золотим століттям усіх туркменів», після якого настав багатовіковий занепад. Російський і радянський період трактуються вкрай негативно: вони перешкоджали перетворенню Туркменістану на «процвітаючий край», гальмували прихід нового «Золотого століття всіх туркмен». Наближення «Золотого століття» пов'язувалося з появою на історичній арені автора «Рухнама».

Ідеологія «Рухнама» вступала у жорстку суперечність із засадами ісламської культури і світогляду. За повідомленням автора праці «Башизм як релігія» Ашира Мередова²⁹, служителям мечетей було приписано послуговатися президентським твором під час відправлення релігійних обрядів. Утім, цей припис блякнув на тлі іншого: обов'язково мати в мечетях портрети Туркменбаші. Наявність в установах, закладах, на вулицях, будинках тощо незліченних портретних і скульптурних зображень живого пророка перетворювала Туркменістан в очах усього ісламського світу на країну, від спілкування з якою слід утримуватися. Особливе обурення мусульман викликав намір Ніязова «прикрасити» мечеть, збудовану силами французьких будівельників (це обійшлося держбюджету в 100 млн дол. США) в Гиптджакі – селищі, офіційно проголошеному малою батьківщиною президента Ніязова, – золотом і його власними цитатами з «Рухнама». «Розписувати мечеть витягами не з Корану або не з хадисів, богослужбових текстів, закріплених Кораном, це ніяк не відповідає ісламу», – так прокоментував дії Ніязова Верховний муфтії Азіатської частини Росії шейх Нафігула Аширов³⁰. Залякане репресіями і пригнічене сваволею влади населення країни промовчало, задум президента було втілено в життя. Єдиною людиною, яка посміла б вказати Туркменбаші на неприпустимість подібних «новацій» в ісламі, був завбачливо ув'язнений ще до початку будівництва колишній муфтії Туркменістану Насрулла ібн Ібадулла, відомий у центральноазійському регіоні як один із найосвіченіших релігійних діячів.

Загалом релігійна політика режиму, спрямована на «одержавлення» мечеті, широкого спротиву всередині країни не викликала. Су-

²⁹ Мередов А. Башизм как религия. 10.02.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0222104258100000000000011000000>; Кадыров Ш. Что такое башизация? // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2000. – № 2. – 64 с.; Новрузов М. Туркменбаші пустит овец в заповедники. 08.06.2005. – [Електронний ресурс]: <https://ca-news.info/2005/06/08/14>; Панфилова В. Указ. соч.; Пономарев В. Туркменистан: власти изымают из библиотек книги авторов, «неправильно освещающих» историю страны // Страны СНГ. Русские и русскоязычные в новом зарубежье: информационно-аналитический бюллетень. – 2001. – № 27. – 47 с.; Его же. Туркменистан: власти строят «железный занавес» по рецептам сталинской диктатуры.

³⁰ Мамедов А. Туркменбаші заждались в аду. Кому нужны храмы Рухнама? 04.06.2004. – [Електронний ресурс]: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=monitor&id=4071>

нітська гілка ісламу, до якої в Туркменістані належить абсолютна більшість населення, адаптована місцевими народними традиціями, ніколи не становила серйозної загрози для змінюваної протягом історії країни влади, не набувала агресивних форм. Відновлення ісламу, хоч і в пригнічений, спотвореній рухнамистською ідеологією формі, після десятиліть верховенства в ідеологічному просторі Туркменістану атеїзму забезпечило лояльність релігійних авторитетів.

Символічні ознаки культу особи президента виявлялися в усьому. Його іменем було названо міста, вулиці, лікарні, порти, сквери й спиртні напої. На його честь перейменовано навіть місяці року й дні тижня. Січень отримав ім'я Його Самого, квітень – ім'я його матері, вересень перетворився на місяць Рухнама. Президентів приписувалися надприродні здатності, наприклад, здатність викликати дощ. І то не чутки, а публікації в офіційній пресі. 2004 р. газета «Ватан» («Батьківщина») надрукувала матеріал, де цілком серйозно розповідалося про появу в пересохлому джерельці води під час наближення до нього президента³¹.

Усе це дало підстави фахівцям з релігій говорити про формування штучно створюваної течії у рамках ісламу – «башизму». За словами лідера забороненої Республіканської партії Туркменістану Н. Ханомова, «диктатор переписав історію на свій розсуд, на службу пропаганді диктатора поставлено поезію, прозу й музику. Усе пишеться, складається й співається про одну людину, нічого іншого не видається, не друкується й не пускається до ефіру»³². З огляду на насадження сакралізованого «культу особи» шляхом трансформації ісламу й інкорпорації його в нову ідеологію «башизму», в інтелектуальному середовищі країни прозвучали тривожні припущення, що «за постійного грубого втручання влади в життя туркменської умми і репресій щодо віруючих, які противилися ніязівським «нововведенням», можуть бути створені передумови для поступового викорінення ісламу в Туркменістані та заміни його релігією «башизму»³³.

Під розбудову культу трансформувалися, зазнаючи руйнівних новацій, усі сфери суспільного життя. Не стала винятком система охорони здоров'я. Разом зі звільненням учителів 2000 р., було звільнено до 15 тис. лікарів³⁴. У країні, де переважна більшість населення меш-

³¹ Туркменская газета «Ватан» рассказала о необычном водном источнике. 19.03.2004. – [Електронний ресурс]: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1079647440>

³² Лидер РПТ Нурмухаммед Ханомов провел встречи в Праге и Берлине. 13.03.2006. – [Електронний ресурс]: http://www.gundogar.org/?topic_id=25; year=2006; month=3#2645

³³ Мередов А. Указ. соч.

³⁴ Туркменистану грозит кризис здравоохранения. 13.06.2005. – [Електронний ресурс]: <http://russian.eurasianet.org/departments/civilsociety/articles/eav061305ru.shtml>

кає у сільській місцевості, систему медичного обслуговування на селі було ліквідовано повністю, перед тим, у середині 1990 рр., закрито усі ветеринарно-бактеріологічні лабораторії, покликані попереджати епідемії зоонозних захворювань³⁵. Жителі міст теж не залишилися без відповідної уваги: професійних медичних сестер, акушерок і фельдшерів було замінено на солдат строкової служби. 2006 р. розпорядженням президента до мінімуму скорочено термін перебування хворих у лікарні незалежно від ступеня тяжкості захворювання, заклади охорони здоров'я, що залишилися, переведено на самофінансування. Внаслідок цього медпрацівники були змушені власним коштом закупувати необхідні препарати й обладнання, проводити ремонт лікарень³⁶.

За даними Європейського центру здоров'я перехідних суспільств та Лондонської школи гігієни і тропічної медицини, 2004 р. Міністерство охорони здоров'я Туркменістану видало таємні інструкції, якими лікарям заборонялося діагностувати небажані хвороби: гепатит, черевний тиф, холеру, СНІД, чуму, кір, туберкульоз, малярію тощо³⁷. Улітку того ж року міжнародне лікарське співтовариство звернуло увагу на приховуваний спалах чуми в країні. Заборона «небажаних хвороб» призвела до того, що за наявності хвороб невідомої етіології, спричинених, як припускали, хімічними добривами та отрутою, що їх вносять у ґрунт при обробці бавовняних полів, належне лікування не проводилося, люди хворіли місяцями. Особливо страждали діти й вагітні жінки³⁸.

Для збирання бавовни у Туркменістані й у радянську добу широко використовували примусову дитячу працю, ще більшого поширення ця практика набула за часів Туркменбаші. Якщо через поганий стан здоров'я дитини батьки не відпускали її на роботу, правоохоронці забирали її примусово, незважаючи на вік, це стосувалося навіть дітей до 10 років. Норма виробітку становила 20 кг бавовни на день, натомість сама праця залишалася практично безплатною, основою харчування дітей на невідільницькій праці був комбікорм, призначений для годівлі худоби³⁹.

³⁵ Птичий грипп или птичья чума? 06.08.2006. – [Електронний ресурс]: <http://archive.chrono-tm.org/?id=88>

³⁶ Бадыкова Н. Кризис здравоохранения в Туркменистане и международная реакция. 03.02.2006. – [Електронний ресурс]: <http://sovezberdi.com/krizis.html>; Ужасные больницы – больные дети. 10.01.2006. – [Електронний ресурс]: <http://gundogar.org/?023104249200000000000011000000>

³⁷ Байрамова Н. «Здоровье» здоровью – рознь. 22.07.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?02310420160000000000000011000000>; Птичий грипп или птичья чума? Указ. соч.

³⁸ Убирать хлопок опасно для здоровья. 12.10.2005. – [Електронний ресурс]: <http://gundog.newhost.ru/?02310422390000000000000011000000>; Ужасные больницы – больные дети. Указ. соч.

³⁹ Волков В., Сарыев О. Дети и хлопок. 14.11.2005. – [Електронний ресурс]: <http://gundogar.org/?02310423300000000000000013000000>

Туркменська влада припинила надання даних до Всесвітньої організації охорони здоров'я. 1998 р., було зупинено надання звітів про рівень смертності. Станом на середину 2000-х рр. найстрашнішою була ситуація з поширенням наркотиків. За оцінкою Управління ООН з наркотиків і злочинності, за період із 1991 р. до 2002 р. споживання опіатів у Туркменістані збільшилося в 17 разів, приблизно 1% населення постійно вживав важкі ін'єкційні наркотики⁴⁰. Наркотики ж, як і в добу СРСР були тут доволі доступними й поширеними, на початок 2000-х рр. вони перетворилися на буденне явище. Це й не дивно: 700 км напіввідкритого кордону з Афганістаном перетворили країну на зручний транзитний наркокоридор. До того ж, за правління Ніязова Туркменістан не брав участі в жодній міжнародній організації з боротьби проти наркотиків, лише 2011 р. у країні вперше було ухвалено «Робочий план з боротьби проти незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та надання допомоги людям, залежним від наркотичних засобів і психотропних речовин, на 2011–2015 роки».

У 2006 р. світ приголомшила звістка про фактичне скасування у Туркменістані системи пенсійного забезпечення⁴¹. За даними туркменського Національного інституту статистики та інформації, кількість пенсіонерів на середину 2000-х рр. не перевищувала 400 тис. осіб. За словами ж тодішнього міністра соціального забезпечення Б. Векілової⁴², внаслідок реформи понад ста тисячам пенсіонерів виплату пенсій було скасовано, ще у двохсот тисяч вона суттєво зменшилася.

Ця «реформа» торкнулася практично всіх громадян. Зокрема, було на два роки збільшено пенсійний вік: до 57 років у жінок, до 62-х у чоловіків. І це тоді, коли, згідно з даними, наведеними у доповіді Європейського центру здоров'я перехідних суспільств та Лондонської школи гігієни і тропічної медицини, у Туркменістані «середня тривалість життя громадян становила 2002 р. 62,7 роки. Це – найнижчий показник очікуваної тривалості життя в Європі та Центральній Азії»⁴³. Для чоловіків він ще нижчий – лише 58 років. «Родзинка» чергового нововведення полягала в іншому. Зазначені в законі 20 років стажу для жінок, і 25 для чоловіків, необхідні для отримання пенсії, аж ніяк не збігалися з календарними роками. 20 років – це роки, складені з винятково робочих днів, без урахування вихідних і святкових днів, відпусток (у тому числі, з вагітності й догляду за дітьми),

⁴⁰ Туркменистану грозит кризис здравоохранения. Указ. соч.

⁴¹ Байрамова Н. Гнида очевидная. 15.02.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0221042590000000000000011000000>; Волков В., Сарыев О. Пенсии в Туркмении: «ниязовский стаж». 25.03.2007. – [Електронний ресурс]: <http://www.dw.com/ru/a-2418079>

⁴² Там же.

⁴³ Туркменистану грозит кризис здравоохранения. Указ. соч.

лікарняних тощо. Для селян до часу, який не враховувався у стаж, потрапили ще й п'ять зимових місяців, коли вони не працюють⁴⁴. 25 номінальних років, за деякими оцінками, дорівнювали приблизно 39 реальним. Тих, хто зазначеного стажу не мав, пенсій було позбавлено. Право на пенсію мали лише громадяни, які відпрацювали увесь стаж на території Туркменістану і могли це документально підтвердити. З претендентів на пенсію автоматично виключалися не лише люди, які приїхали до країни протягом останніх 20–25 років (особливо ті, хто прибув після проголошення незалежності), а й ті, хто працював на підприємствах, які були розташовані у Туркменістані, але мали статус союзного підпорядкування. Через те, що їх на момент пенсійної реформи давно не існувало, підтвердити стаж довідками люди не мали змоги за будь-яких умов⁴⁵. Серед тих, кого позбавили права на пенсію, опинилися інваліди. «Ми не повинні годувати дармоїдів!», – підсумував свій «революційний» почин Великий Вождь, звертаючись до міністрів⁴⁶. На найвищому рівні пролунало припущення, що за два роки інститут пенсій може бути скасовано взагалі для всіх – як непотрібний.

У відповідь на численні скарги пенсіонерів президент вдосконалив закон. Згідно з новими поправками, ті, хто бажав отримувати пенсію у незмінному розмірі, мали надати довідки, які б свідчили про наявність безперервного стажу впродовж 38 років. З усіма вирахуваннями «зимових днів». Якщо відповідних довідок людина не надавала, органи соцзабезпечення мали забезпечити повернення нею грошей, одержаних за останні два роки. Президент підтвердив, що пенсії не виплачуватимуться тим, хто має дітей, старших 18-ти років, адже «діти повинні утримувати батьків»⁴⁷. З огляду на кричущу антисоціальну спрямованість подібних новацій, одним з перших кроків наступника Ніязова Гурбангулі Бердимухаммедова стала лібералізація пенсійного законодавства.

Не менш радикальні зміни відбулися в екологічній царині. За кілька років, що передували смерті Ніязова, світ побачила низка президентських указів, яка викликала шок у екологів усього світу. Так, у листопаді 2000 р. він розпорядився розпочати в пустелі Кара-Кумах створення штучного озера площею 2 тис. кв. км. На думку екологів,

⁴⁴ Волков В., Сарыев О. Указ. соч.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же; Аширмурадов Т. Вузы строгого режима. 11.12.2012. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?011051315300000000000011000000>; Романовский Д. Скука диктатора. 08.02.2006. – [Електронний ресурс]: <http://gundogar.org/?021904257300000000000011000000>

⁴⁷ Туркменбаши урезал пенсии и наказал чиновников. 27.01.2006. – [Електронний ресурс]: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news/newsid_4655000/4655434.stm

реалізація проекту зруйнує екосистему Кара-Кумів, що потягне за собою втрату багатьох унікальних рослин і тварин, які не виживають за вологих умов⁴⁸. Реалізація проекту триває й донині. У такий самий «радикальний» спосіб розв'язувалася проблема пташиного грипу. З огляду на брак ветеринарних служб у країні, розформованих указом президента, влада вирішила її за рахунок життя тварин. Наприкінці 2006 р. розпочався масовий відстріл домашніх тварин. Подеколи їх знищували вкрай гуманно: скидали до ям, де ще живих давили особливим пресом⁴⁹.

Натомість національна гордість туркменів – вівці – отримали від влади несподівані преференції. Розпорядженням президента 2006 р. було наказано випасати їх... на територіях природних заповідників⁵⁰. Саме тоді на міжнародному рівні ухвалювалося рішення про внесення знаменитого Бадхизького заповідника до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Заповідник є притулком для багатьох занесених у Червону книгу тварин і рослин. «За радянської влади було створено надто багато заповідників, – заявив президент на засіданні уряду. – Нехай там пасеться худоба. Так від них буде більше користі»⁵¹.

За часів правління президента Ніязова у Туркменістані, в такий спосіб, відбулася ціла низка кардинальних змін. Усю реальну владу було зосереджено в одних руках. Було надано преференції на виїзд з країни некорінному населенню та створено нездоланні перешкоди для еміграції корінного. Зруйновано економічні підвалини самостійності населення – приватне виробництво. Запроваджено «культ особи» з релігійним його наповненням, здійснено спробу інтегрувати його до культурної практики ісламу в одній окремо взятій країні. Населення країни доведено до крайньої межі соціального зuboжіння й безправності у поєднанні зі збільшенням декоративної розкоші як атрибутики країни. Повністю зруйновано системи освіти, науки, культури. Зведено освіченість нового покоління до елементарного мінімуму з одночасним навіюванням ідеї винятковості туркменського народу. Зроблено низку кроків до цілковитої ізоляції країни.

Жодна із здійснених за часів правління С. Ніязова новацій не вписується в рамки модернізації. Маємо справу з однією з форм тоталітаризму, в якій поєднано ознаки диктатури з особливостями східних деспотій. «Саме Туркменбаші ...серед усіх володарів світу досяг апофеозу всевладдя й переступив межі розуму й людяності...»⁵². За таких

⁴⁸ Новрузов М. Указ. соч.

⁴⁹ Идрисова М. Указ. соч.

⁵⁰ Новрузов М. Указ. соч.

⁵¹ Там же.

⁵² Романовский Д. Указ. соч.

умов країна зустріла зміну президента. Після раптової смерті Туркменбаші в грудні 2006 р. й появи у президентському кріслі його наступника Гурбангулі Бердимухаммедова країна повільно, значною мірою – декларативно, проте стала відходити від того шляху в безодню, яким вона йшла під проводом Ніязова. Було здійснено певні кроки для зменшення інформаційної ізоляції: 2007 р. у столиці відкрито перші інтернет-кав'ярні. Щоправда, ціна користування цим глобальним інформаційним джерелом перетворює його на малодоступне – 4 євро на годину при середньому рівні офіційної заробітної платні по країні у 820 манатів (станом на 2015 р. – майже 288 дол. США), однак, для студентів, освітян, науковців і читачів Центральної наукової бібліотеки ця послуга надавалася безкоштовно. Водночас, щоправда, було заблоковано доступ до більшості соціальних мереж: «YouTube», «Facebook», «Twitter», «LiveJournal» тощо. У грудні того ж року набув чинності закон «Про правове регулювання розвитку мережі Інтернет та надання інтернет-послуг у Туркменістані», яким, усупереч проголошеній меті забезпечення для громадян якомога ширшого доступу до інформації, було регламентовано жорсткі обмеження в доступі до мережі Інтернет⁵³.

Новий президент пішов шляхом скасування ряду проведених «реформ». Зокрема, були повернуті скасовані попередником опера, балет, заново відкриті районні лікарні. У 2009 р. рішенням Г. Бердимухаммедова було поновлено спочатку 10-літню, з 2013 р. – 12-літню середню й 5-літню вищу освіту, відновлено Академію наук. Станом на початок 2015 р. у країні діяло двадцять вищих навчальних закладів, у яких навчалось до 23 тис. осіб. Усі ВНЗ у Туркменістані – державні. Щоправда, ряд перекручень виправлено не було. Досі, приміром, час, відведений на навчання, чи не вдвічі менший за той, що витрачається на участь у масових заходах і працю на бавовняних полях⁵⁴.

З приходом до влади нового президента у країні почали здійснюватись деякі кроки до впровадження ринкових відносин. 2011 р. ухвалено новий Житловий кодекс, яким передбачено можливість скасованої наприкінці 1990-х рр. приватизації житла. У листопаді 2012 р. було затверджено державну програму приватизації на 2013–2016 рр., якою передбачалася приватизація державних підприємств у різних галузях промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку; у грудні того ж року прийнято нову редакцію Закону «Про роздержавлення і приватизацію». 2012 р. було затверджено держпрограму розвитку ринку

⁵³ Закон об Інтернеті вступил в силу в Туркменії. 29.12.2014. – [Електронний ресурс]: <http://ria.ru/world/20141229/1040647928.html>

⁵⁴ Аширмауратов Т. Указ. соч.

торальної бази, основи тоталітарного режиму лишаються незмінними і непохитними.

Проведена новим президентом політика певних косметичних реформ у різних галузях спрямована на відмову лише від найдіозніших нововведень попередника (так, проведено кампанію з перейменування названих на честь Ніязова населених пунктів, скасовано іспити з «Рухнама», вивезено на околиці деякі найбільш помпезні золоті пам'ятники першому президенту тощо). Проте загальний курс залишається незмінним в основному: у збереженні й зміцненні деспотичного режиму та подальшій розбудові «культу особи», нехай і за часткової його формальної лібералізації. Замість «Рухнама» як канонічної основи офіційної ідеології для обов'язкового вивчення у школах і ВНЗ запропоновано літературний твір чинного президента «Птах щастя». Для цього до шкільної програми навіть включено окрему дисципліну – вивчення книг президента. Аналітики оцінюють такі нововведення як «нове виявлення кампанії з насадження «культу особи», що триває в країні»⁵⁸. Отже, стабільність зберігається: Баші (Вождя) замінено Аркадагом (Покровителем), золотий пам'ятник Ніязову – золотим пам'ятником Бердимухаммедову, нейтральний статус країни залишається зовнішньополітичним оформленням внутрішньої політики безперешкодної розбудови новітньої деспотії.

Перехід офіційного Ашгабада до нових ідеологем, в першу чергу, призначений для Заходу. Загалом же «імітаційно-модернізаційні» дії влади спрямовано на заміну культу особи Туркменбаші на культ особи Аркадага з притаманною туркменському формату диктатури канонізацією не лише його самого, а і його сім'ї та предків.

Незалежні експерти визначають зрушення, які відбулися за часів другого президента, як «оксамитову кланову революцію» і звертають увагу на здійснену заміну одіозних фігур ще радянської формації лідерами нового покоління, однак, не нової формації. Керівництво Туркменістану, як і раніше, залишається патріархально-консервативним. В основі цього консерватизму лежить вантаж кланових забобонів. Другий президент Туркменістану, як і перший, належить до племені текінців. При Бердимухаммедові тенденція до «ахалізації» державного апарату лише посилилася. За експертними оцінками, нині у Туркменістані майже три чверті державних чиновників та 90% силовиків є текінцями, вихідцями переважно з Ахальського веляяту.

⁵⁸ Ахмирова Р. Туркменистан – «рай на землі» или восточная деспотия? 21.09.2011. – [Електронний ресурс]: <https://sobesednik.ru/incident/turkmenistan-rai-na-zemle-ili-vostochnaya-despotiya>; Курбанов М. «Птица счастья» влетела в школьные классы. 13.02.2014. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0110514461000000000000011000000>

Після Ніязова Туркменістан досить плавно увійшов у нову епоху, уникнувши відкритого збройного протистояння кланів. Цей чинник забезпечив збереження груп еліти, відсторонених від влади і позбавлених колишнього впливу. Серед таких виділяються три. Західна, етнічно представлена йомудами й економічно пов'язана з каспійської торгівлею і каспійськими природними копалинами. Східна, базована в Мари, яка теж, як і власне текінці, має текінське коріння, трансформоване близькістю до Афганістану. Нарешті, північна, група, вона на сьогодні є найслабшою економічно, проте має великі перспективи завдяки транскордонним зв'язкам з іншими країнами Центральної Азії. Північну групу зазвичай називають «хорезмійцями» або «огузами». Центром її впливу можна назвати Дашговуз – провінційне місто, яке має мало спільного з претензіями «хорезмійцев». Вони ведуть свій родовід від домонгольських часів, коли столиці древніх великих держав розташовувалися на землях на північний схід від пустелі Кара-Кум. Руїни Куня-Ургенча та інші історичні пам'ятки і нині свідчать про колишню велич цього народу і його культури, а люди, що населяють в наші дні ці пустинні землі, вважають себе генетично вище південних кочівників-текінців, які захопили владу в державі. У свою чергу текінці притримуються протилежного погляду щодо свого місця в клановій ієрархії країни, вважаючи своє нинішнє перебування при владі відновленням історичної справедливості.

У той час як марійські текінці і прикаспійські йомуди активно втягнуті в економічне життя держави, огузи північного сходу, як і раніше, живуть на периферії країни. Через сусідство їхньої території з Узбекистаном, існування значних поселень етнічних і отуркменених за паспортом узбеків і казахів на лівому березі Амудар'ї метисація місцевих туркменів з узбеками й казахами вже створила етнічну групу, ментально відмінну від південних народів Туркменістану.

Описані три основні етнічні групи південного Туркменістану пов'язані міцною ниткою дорожньо-транспортних комунікацій, іригаційними системами, внутрішньою торгівлею. Ці зв'язки тягнуться від Мари на сході через Ашгабат до Туркменбаші (колишній Красноводськ) на заході. Північні та північно-східні райони країни відірвані від цих комунікацій пустелею Кара-Кум.

Тривалий час переважна більшість населення Туркменістану живе в умовах злиднів і безробіття. Однак, сучасні тенденції до розвитку газових родовищ на Амудар'ї, разом з усе зростаючою значимістю водних ресурсів для регіону можуть істотно підвищити значення північних районів країни. Їхня поліетнічність, відсутність компліментарних відносин місцевих кланів з південними, які прагнуть до авторитарної влади, майже напевно можуть уже в найближчій перспективі

загострити міжетнічні складники внутрішньополітичної боротьби. До такого розвитку подій режим Бердимухаммедова підготовлений найменшою мірою.

Послідовність внутрішньополітичного курсу Туркменістану, демонстрована з моменту обрання на пост президента Г. Бердимухаммедова, дисонує з відцентровими процесами центральноазійської дійсності. Деякі експерти називають Туркменістан «островом стабільності» в регіоні, відзначаючи, що основою цієї стабільності є панівна газова галузь економіки. Такий погляд значною мірою виправданий: більш ніж прибутковий ресурс «газодоларів» на тлі нерозвиненого суспільства, відсутності громадянських інститутів та інших чинників активізації внутрішньополітичної конкуренції відкриває для правлячого режиму майже необмежені можливості.

Однак, останнім часом «газодоларова» основа режиму захиталася у зв'язку з глобальними змінами у світі загалом, й у центральноазійському регіоні, який безпосередньо межує з «гарячими точками світу», зокрема. З 2016 р. Туркменістан опинився на порозі глибокої економічної кризи. Вартість природного газу – майже єдиного засобу існування країни – скоротилася за три останні роки більш ніж удвічі. З початку кризи 2008 р. «Газпром» намагався переглянути закупівельну ціну на туркменський газ. У середині 2005 р. компанія подала до Стокгольмського арбітражного суду позов до «Туркменгазу», вимагаючи перегляду цін за контрактом (\$240 за 1 тис. м³). У 2015 р. закупівлі впали до 3 млрд м³ (2014 р. – 11 млрд м³). З січня 2016 р. «Газпром» припинив закупівлю туркменського газу⁵⁹. Його споживачами, відтак, залишилися лише Іран і Китай, які не приносять бюджету країни якогось значного прибутку. Згідно з підписаною 2016 р. двосторонньою угодою, Іран сплатуватиме імпортований туркменський газ товарами і послугами⁶⁰. Наприкінці 2016 р. Туркменістан зажадав від Ірану сплатити \$2 млрд боргу, та, не отримавши грошей, з 1 січня 2017 р. припинив поставки газу в Іран⁶¹. Іранські ЗМІ подали це як приклад ненадійного партнерства і шантажу. Туркменістан виступає найбіль-

⁵⁹ «Газпром» разорвал контракт с «Туркменгазом». 03.15.2016. – [Електронний ресурс]: <https://lenta.ru/news/2016/03/15/gas/>

⁶⁰ Іран предложит Туркменистану товары и услуги в обмен на газ. 02.03.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2016/02/iran-prodolzhit-turkmenistanu-tovary-i-uslugi-v-obmen-na-gaz/>; Туркменистан и Иран заключили соглашения на \$2,5 млрд. 06.30.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2016/06/turkmenistan-i-iran-zaklyuchili-soglasheniya-na-2-5-mlrd>

⁶¹ Газовый конфликт Туркменистан-Иран. Проигранная PR война. 01.03.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2017/01/gazovyy-konflikt-turkmenistan-iran-proigrannaya-prvoyna/>; Туркменистан прекратил поставки газа в Иран, несмотря на достигнутые договоренности. 01.02.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2017/01/turkmenistan-prekratil-postavki-gaza-v-iran-nesmotrya-na-dostignutyie-dogovorennosti/>

шим постачальником газу до Китаю. На думку експертів, прибутку від цього Туркменістан не отримує, бо постачає газ в рахунок погашення двох багатомільярдних кредитів, взятих у 2011 і 2013 рр.⁶² на промислове освоєння газових родовищ Елотені Галкиниш⁶³.

Внаслідок кризи, яка охопила газовидобувну галузь Туркменістану, у 2016 р. у нафтогазовому секторі почалися масові звільнення. Це ще більше ускладнило загальний стан справ у країні, де, за неофіційними оцінками, близько половини працездатного населення не мають роботи. Заборгованість із заробітної плати є нині звичайним явищем. За інформацією неофіційних джерел, у країні відчувається гострий брак продуктів першої необхідності: борошна, цукру, масла та ін.

Офіційна політика нейтралітету, яка ізолювала країну від решти світу, не дозволяє просити про міжнародну фінансову допомогу: Ашгабат не бачить можливості пояснити населенню необхідність в іноземних позиках. Ситуація для змін у країні патова: туркменська опозиція, облутана мережею провокацій, перебуває у вигнанні. До того ж, її представники зробили низку системних прорахунків при виборі союзників. Вона не має реальних шансів на повернення до політичної діяльності всередині Туркменістану. Про існування опозиції всередині країни судити складно, бо туркменські «інформаційні кордони» є цілковито непроникні.

Останнім часом з'являється інформація, що в Туркменістані вже існують радикальні ісламістські групи, які розпочали активну підпільну роботу й масову агітацію серед населення. Деякі експерти вважають, що ці групи поки що нечисленні, не мають достатньої соціальної бази. Через це вони, якщо й можуть стати серйозною загрозою для режиму, то не раніше, ніж за 10–15 років.

Час взаємної компліментарності між релігійними авторитетами і владою в Туркменістані минув, і, якщо справа дійде до масових акцій протесту, посиленіх тотальною кризою національної економіки, їхні учасники неминуче звернуться до клерикалів з вимогами очолити боротьбу з «винуватицею всього» – чинною владою.

Загальний алгоритм внутрішнього розвитку Туркменістану протягом усього періоду незалежності можна визначити терміном демократизація.

⁶² Туркменистан поставляет в Китай самый дешевый газ. 10.29.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2016/10/turkmenistan-postavlyayet-v-kitay-samyiy-desheviy-gaz/>

⁶³ Китай выделит Туркменистану еще один денежный кредит на дальнейшее освоение Галкынйша. 04.09.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2013/09/kitay-vyidelit-turkmenistanu-eshhe-odin-denezhnyiy-kredit-na-dalneyshee-osvoenie-galkyinyisha/>; Китай предоставил газовый кредит Туркменистану на \$4,1 млрд. 04.27.2011. – [Електронний ресурс]: <http://www.rbc.ru/economics/27/04/2011/5703e6a59a79473c0df1d595>

4.2. Модернізаційний вектор та основні чинники розвитку Казахстану

Соціально-політична модернізація Казахстану відбувається останнім часом на тлі певного пожвавлення інтеграційних процесів на пострадянському просторі. За роки незалежності Казахстан за низкою параметрів реформування соціальної сфери випередив більшість країн СНД. Це стосується банківської, кредитно-фінансової систем, ЖКГ, частково – освіти, охорони здоров'я, системи пенсійного забезпечення і соціального захисту. Країна продемонструвала значні досягнення, забезпечивши щорічне зростання економіки на 7%, підвищення ВВП (за ПКС) на душу населення до 25,7 тис. дол. США у 2016 р. Це – найкращий показник серед пострадянських країн, окрім країн Балтії, він відповідає середньосвітовому рівню. Номінальний ВВП (за ПКС) Казахстану, населення якого становить 18,01 млн осіб, у 2016 р. перевищив 460 млрд дол. США⁶⁴.

На думку керівництва країни⁶⁵, Казахстану як лідеру соціальних реформ серед країн СНД важливо, взявши на себе ініціативу, розробити цілісну модель соціальної модернізації, привабливу для всіх партнерів з євразійської інтеграції. При цьому важливо не просто враховувати виклики, з якими доводиться стикатися у ході реалізації модернізаційної політики, а й визначити єдине розуміння процесу соціальної модернізації, яким мають керуватися всі державні органи. Власне самому Казахстану необхідно зосередитися на зміцненні макроекономічних засад, побудові більш відкритої та інтегрованої економіки, формуванні ефективних і прозорих державних інститутів, розвитку інноваційної діяльності та підприємництва. Країна і регіон могли б стати мостом і транзитним вузлом на просторах Євразії.

Головне завдання, яке стоїть нині перед казахстанським суспільством, це – забезпечення кардинальної зміни ставлення до духовних і моральних цінностей, які повинні одночасно і відповідати вимогам сучасності, і базуватися на казахській історії, споконвічних традиціях, національній свідомості. Вагомими факторами, які впливають на розвиток сучасного Казахстану, на процеси суспільно-політичної та економічної трансформації, є національна історична традиція, а також етнокультурні, релігійні, мовні особливості країни.

Казахстан – країна з багатим історичним і культурним минулим. Розташована в центрі Євразії, її територія з давніх-давен опинилася

⁶⁴ Казахстан 2017 – база даних. – [Електронний ресурс]: <https://kazdata.kz/04/new.html>

⁶⁵ Назарбаев Н. А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к обществу всеобщего труда. 10.07.2012. – [Електронний ресурс]: http://www.inform.kz/ru/social-naya-modernizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obschestvu-vseobshchego-truda_a2478336

поміж стародавніх цивілізацій світу, на перехресті важливих транспортних артерій, у фокусі соціальних, економічних, культурних зв'язків між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю, Європою й Азією, між найбільшими державними утвореннями євразійського континенту. З V ст.н.е. до 30-х рр. XVIII ст. територія Казахстану була в епіцентрі тюркського імперського розвитку: Тюркських каганатів, Імперії Караханидів, Монгольської імперії та улусів Джучі й Чагатая, Імперії Тимуридів. 1465 р. було засновано Казахське ханство. Розпочався період розквіту просвітництва та науки, настала доба вчених, астрономів, математиків, поетів тюркських імперій, таких, як: Улугбек, Аль-Каші, Сайфі-Сараї, Кутиб, Фарабі, Баласагуні та ін⁶⁶.

Великий євразійський степ, центральною частиною якого є Казахстан, протягом історичного розвитку тричі об'єднувався Тюркською, Монгольською, Російською імперіями. Геополітичне завдання встановлення контролю над євразійським простором у минулому було, крім усього іншого, обумовлено його гео економічною функцією: забезпеченням транзиту між Сходом і Заходом⁶⁷. Так, утворення Тюркського каганату привело до відновлення торгових шляхів, що зв'язували Іран із Центральною та Середньою Азією, Далеким Сходом. Монгольська імперія забезпечила торговельні комунікації між Сходом і Заходом. Шлях з Пекіна було прокладено до золотоординської столиці Сараю і далі – до чорноморських торгових факторій Генуї та Венеції, які відігравали посередницьку роль у торгівлі з Європою.

У відомій євразійській концепції боротьби Лісу і Степу особливу увагу приділено кордону, де внаслідок перманентних етнічних контактів народжуються нові народи, відбувається колонізація, заселення, господарське освоєння, зміна природного середовища⁶⁸. У традиційному баченні єдиного євразійського геополітичного простору Середньовіччя⁶⁹ присутні такі компоненти: поділ людей на егоїстичних, боягузливих і тих, для кого честь і достоїнство є вищими за безпеку і матеріальний добробут; поєднання глибокої релігійності з віротерпимістю до християн, мусульман, буддистів, прихильників

⁶⁶ Бейбит С. А., Барбасов М.-К. Казахстан: религии и межконфессиональные отношения // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 2. – С. 79–88; Васильев О. А. Влияние этнокультурных, религиозных и мовних чинників на процес модернізації Казахстану // Зовнішні справи. – 2016. – № 3. – С. 54–59.

⁶⁷ Ігнат'єв П. М. Геополітичні та гео економічні інтереси у світовій політиці: підручник. – Чернівці – Київ, 2014. – 364 с.

⁶⁸ Євразійський мир: цінності, константи, самоорганізація / Под ред. Ю. В. Попкова. – Новосибірськ, 2010. – 449 с.; Хара-Даван Э. Евразийство с точки зрения монгола // Хара-Даван Э. Русь монгольская: Чингис-хан и монголосфера. – М., 2002. – 320 с.

⁶⁹ Хара-Даван Э. Указ. соч.; Назмутдинов Б. В. Политико-правовые воззрения евразийцев в российском государствоведении XX века. – М., 2013. – 247 с.

інших конфесій; особлива пошана до кочовиків, які морально перевершують підкорені осілі народи. На думку М. С. Трубецького, євразійські народи пов'язані спільною історичною долею. Відторгнення будь-якого з них із цієї спільноти може бути здійснене лише шляхом штучного насильства над природою. Якщо до цього дійде, це неминуче призведе до страждань⁷⁰.

Казахське ханство було остаточно приєднане до Російської імперії лише після придушення тривалого повстання казахів проти російської колонізаційної політики у 1837–1847 рр. під проводом хана Кенесари Касим-ули. Завойовницькі війни Росії на півдні центральної Азії в кінці XIX століття сприяли значному припливу російських поселенців у Казахстан. Страждаючи від голоду та переселень, у 1916 р. казахи взяли участь у центрально-азійському повстанні, направленому проти призову до російської армії, проте це повстання було придушене. У 1917 р. після Жовтневого перевороту в Росії Казахська націоналістична партія Алаш-орда проголосила автономію казахського народу. Але вже у лютому 1918 р. більшовики почали масштабний збройний наступ, в результаті якого в Казахстані було встановлено радянську владу.

26 серпня 1920 р. ВЦВК і РНК РРФСР прийняли декрет «Про утворення Автономної Киргизької Радянської Соціалістичної Республіки» у складі РРФСР зі столицею у м. Оренбург. До 1925 р. Казахстан носив назву «Киргизький край». Після 5-го Всеказахського з'їзду Рад Казахстан став називатися Казахською АРСР з адміністративним центром у м. Кзил-Орда, а з 1928 р. – у м. Алма-Ата. Після грудня 1936 р. Казахстан отримав статус союзної республіки СРСР. Незалежність сучасного Казахстану було проголошено 16 грудня 1991 р., одразу після розпаду СРСР.

Складні історичні перипетії минулого, історична традиція – як національна, так і євразійська – здійснюють суттєвий вплив на сучасний стан та на стратегії майбутнього розвитку Республіки Казахстан, виявляються одним із вагомих чинників соціально-політичної модернізації, а також її гуманітарного, «ідеологічного», символічного супроводу й забезпечення.

Особливістю сучасного Казахстану є наявність у складі його населення різних етносів. Згідно з переписом 1989 р. у країні проживало 16,6 млн осіб, з них казахів було 6,54 млн. (39,4%), росіян – 6,23 млн. (37,5%), українців – 0,90 млн. (5,4%), німців – 0,96 млн. (5,8%). Після здобуття незалежності етнічна структура Казахстану зазнала суттєвих змін. За переписом 1999 р. з 14,96 млн осіб, які проживали в країні, казахи склали вже більше половини – 7,97 млн. (53,2%), росіян залиши-

⁷⁰ Васильєв О. А. Зазнач. твір. – С. 54–59

лося 4,49 млн. (30%), українців – 0,55 млн. (3,7%), німців – 0,36 млн. (2,4%). Ця тенденція збереглася й надалі. За переписом 2009 р. з 16,01 млн населення казахів було вже 10,1 млн. (63,1%), росіян – 3,8 млн. (23,7%), українців – 0,33 млн. (2,1%), німців – 0,18 млн. (1,1%). На початку 2015 р. з 17,42 млн населення казахів було 11,50 млн. (66%), росіян – 3,67 млн. (21,1%), українців – 0,3 млн. (1,7%), німців – 0,18 млн. (1%)⁷¹. Отже, за чверть століття населення Казахстану зростало здебільшого за рахунок казахів (збільшення у 1,76 рази). З іншого боку, відбувався відтік етнічних європейців (росіян стало менше у 1,7 рази, українців – утричі, німців – у 5,3 рази). З держави, де казахи становили менше половини населення, Казахстан перетворився на країну, де казахи складають понад 2/3 населення. Це свідчить про цілеспрямовану державну політику щодо збільшення частки титульної нації, про прагнення до етнічної консолідації суспільства⁷².

За роки незалежності у Казахстані відбувся справжній ренесанс релігії. За період з 1991 по 2009 р. чисельність релігійних об'єднань зростала у 6 разів, від 671 до понад 4200. Нині у країні функціонує близько 3200 мечетей, церков, молитовних будинків. Основними, найбільш поширеними конфесіями є іслам та християнство. Результати перепису 2009 р. показали, що абсолютна більшість мешканців Казахстану (97% населення) віднесла себе до тієї чи іншої релігії. Мусульмани складають 70,2% населення, християни – 26,2%, буддисти 0,09%. Атеїстами назвали себе лише 2,81% громадян⁷³.

Іслам є основним релігійним інститутом Казахстану. Казахи – мусульмани сунітського віросповідання ханафитського мазхабу. Поширення ісламу на території сучасного Казахстану затягнулося на кілька століть. Спочатку іслам з'явився на півдні Казахстану, це сталося у VIII ст. До кінця X ст. він утвердився серед осілого населення у Семиріччі й на берегах Сирдар'ї. Поштовхом до поширення ісламу, ймовірно, стала Таласька битва 751 р., у якій тюрки Тюркешського каганату спільно з військом Абасидського халіфату здобули перемогу над військом таньського Китаю. Перемога зупинила експансію Таньської імперії на захід, давши змогу ісламу утвердитися серед осілого населення. Іслам став релігією тюркської імперії Караханидів, яка виникла у Семиріччі у X ст. Визначною пам'яткою тієї доби є твір Юсуфа Баласагунського (1015–1016) «Кутадгу Біліг», у якому відображено ісламську ідеологію. Для нього є характерною терпимість до інакодум-

⁷¹ Назмутдинов Б. В. Политико-правовые воззрения евразийцев в российском государствоведении XX века. – М., 2013. – 247 с.

⁷² Васильев О. А. Знач. твір. – С. 54–59.

⁷³ Бутова Е. Е., Косиченко А. Г. Актуальные проблемы развития религиозной ситуации в Республике Казахстан / Под общ. ред. З. К. Шаукеновой. – Алматы, 2013. – 137 с.

ства, визнання свободи поглядів у релігії, відсутність фанатичної суворості у дотриманні обрядових і правових норм шариату. Вкорінення ісламу відбувалося у нерозривному зв'язку з доісламськими віруваннями, зокрема з зороастризмом і тенгріанством. Іслам у Казахстані сповідують переважно представники тюркських і кавказьких народів, а також таджики.

Християни є другою за чисельністю релігійною громадою Казахстану. Казахстан є канонічною територією Російської православної церкви, поділений на шість єпархій. Казахстанський митрополичий округ було створено 07 травня 2003 р. рішенням Священного синоду. На території Казахстану діють 9 монастирів, 230 приходів, нараховується кілька сотень священнослужителів⁷⁴.

За радянських часів Казахстан був місцем ув'язнення і заслання багатьох репресованих (етнічних німців, західних українців, поляків та ін.), серед яких була значна частка католиків. Після звільнення чимало з них залишилося на постійне проживання у республіці. Важливим для католиків Казахстану був офіційний візит до країни папи римського Іоанна Павла II (22–25 вересня 2001 р.). Понтифік зустрівся з президентом країни Н. Назарбаєвим, іншими офіційними особами, а також з народом під час меси на площі Матері-Батьківщини в Астані. Н. Назарбаєв тоді зазначив, що Католицька церква активно відновлює свою традиційну діяльність, будуються храми, відкриваються нові приходи, вона опікується справами просвітництва і благодійництва. Павло II закликав віруючих мусульман і християн разом будувати цивілізацію любові, а не насильства. 1991 р. було засновано апостольську адміністратору Казахстану. Нині на території країни функціонують три єпархії Католицької церкви латинського обряду, а також кілька приходів греко-католиків. Загальна кількість католиків становить 200 тис. осіб, налічується близько сотні католицьких священників, декілька сотень монахинь⁷⁵.

Протестантизм у Казахстані має також досить тривалу історію. Після приєднання до Росії тут з'явилися перші військові поселення, серед мешканців яких було багато лютеран, особливо, з числа німців. Згодом з'явилися цивільні особи – чиновники, ремісники, селяни. У 80-і рр. XIX ст. активізувався процес переселення з європейської частини Росії до Казахстану. Тоді з'явилися перші нечисленні общини протестантів, в основному, лютеран, баптистів і менонітів. Столипінська реформа початку XX ст. призвела до нового потоку переселенців, що ще більше урізноманітніло конфесійний склад населення. Ще один масовий

⁷⁴ Васильєв О. А. Зазнач. твір. – С. 54–59.

⁷⁵ Бурова Е. Е., Косиченко А. Г. Указ. соч.

приплив послідовників протестантизму пов'язаний зі сталінськими репресіями і примусовою депортацією до Казахстану представників багатьох народів у 30–40-і рр. ХХ ст. Серед переселенців було, наприклад, понад 360 тисяч німців Поволжя. Після послаблення політики відносно небажаних народів і конфесій – із середини 1950-х рр. – у республіці створювалися общини лютеранської церкви, євангельських християн-баптистів, адвентистів, менонітів.

На момент розпаду СРСР у Казахстані було зареєстровано понад 100 общин євангельських християн-баптистів, що у 2 рази перевищувало кількість мусульманських мечетей. Певні зміни складу протестантів у Казахстані пов'язані зі значною їх міграцією до Німеччини, Росії та інших країн у 90-ті роки ХХ ст. Це призвело до різкого зменшення кількості об'єднань лютеран, менонітів, деяких інших конфесій, кілька общин було перетворено на багатонаціональні. Нині їхня чисельність поступово зростає за рахунок представників народів, для яких протестантизм не є традиційною релігією. Серед баптистів зараз багато росіян, українців, білорусів, казахів, корейців. Завдяки цьому кількість баптистських церков у Казахстані збільшується, незважаючи на виїзд з країни німців.

Протестантизм у Казахстані включає як конфесії, які мають багатовікову історію (лютерани, меноніти, баптисти та ін.), так і нові, нетрадиційні общини, у першу чергу, такі, що представляють п'ятидесятницькі, пресвітеріанські та харизматичні течії. Найбільш широко протестантські об'єднання представлено у великих містах півночі та у центрі країни⁷⁶.

Буддизм у країні уособлений чотирма офіційними об'єднаннями, три з яких представляють корейський сон-буддизм (у Казахстані проживає найбільша діаспора корейців у СНД), ще одна – тибетський буддизм (це стало можливим завдяки активному співробітництву Казахстану з Індією та Монголією). Поки що буддизм у Казахстані поширений відносно слабо (загальна кількість віруючих – близько 15 тис. осіб). В основному, його сповідують корейці та калмики. У навчальній літературі Казахстану окремо описується давня тюркська релігія – тенгрианство, вказується на схожість між нею та ісламом і буддизмом⁷⁷.

Приблизно в 1870 р. у місті Вірному (нині – Алмати) утворилася перша єврейська община, яка складалася з миколаївських солдатів та їхніх нащадків. Саме вони відкрили тут 1884 р. першу синагогу, а 1907 р. зареєстрували єврейське молитовне товариство. Нині у Казахстані діє рух Хабад Любавич. Сьогодні синагоги діють в Алмати,

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Васильєв О. А. Значч. твір. – С. 54–59.

Астані, Усть-Каменогорську, Павлодарі та Кустанаї. У кожному із цих міст є рабин, спільний центр, навчальні заклади для дітей, організовано постачання кошерних продуктів. У Казахстані представлено лише одну гілку іудаїзму – ортодоксальну⁷⁸.

Конституція визначає Казахстан як світську державу, в якій законодавчо заборонено створення політичних рухів на основі релігійних переконань. Це зроблено з метою попередження міжетнічних і міжрелігійних зіткнень.

За Конституцією і чинним законодавством цензуру у Казахстані заборонено. Газети вільно розповсюджуються по всій території країни. Понад 80% засобів масової інформації є недержавними. Інформаційний ринок теле- і радіопрограм різноманітний і широкий. Функціонують державні і приватні теле-, радіокомпанії. Згідно із законом «Про засоби масової інформації», щотижневий обсяг телевізійних і радіопрограм державною мовою за часом не повинен бути меншим від сумарного обсягу передач іншими мовами. Телеканал «Хабар» веде державною мовою приблизно 60% трансляцій, телеканал «Казахстан» – 100%. Російською і казахською веде трансляцію канал «1 канал Євразія», який є варіантом російського «Першого каналу». Із загальної кількості журналів приблизно 38% видаються російською мовою. Двомовні журнали становлять близько 31%, проте й у них інформація російською займає близько 80% загального обсягу⁷⁹.

Республіка Казахстан є унітарною державою з президентською формою правління та авторитарним політичним режимом. Президент є главою держави, її найвищою посадовою особою, яка визначає основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики, представляє Казахстан у міжнародних відносинах. З 1990 р. першим і поки єдиним президентом Казахстану є Нурсултан Назарбаєв, колишній перший секретар ЦК Комуністичної партії Казахстану (1989–1991) та голова уряду Казахської РСР (1984–1989). Особливий статус Першого Президента Республіки Казахстан – Лідера Нації був у 2010 р. офіційно закріплений законом, який серед іншого передбачає, що на Н. Назарбаєва не поширюється конституційна норма про заборону понад два строки обиратись президентом країни⁸⁰. Цьому статусу відповідають і політичні

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Казахстан 2017 – база даних.

⁸⁰ О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в сфере обеспечения деятельности Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации. Конституционный Закон Республики Казахстан от 14 июня 2010 года № 289-IV. – [Електронний ресурс]: https://tengrinews.kz/zakon/parlament_respubliki_kazahstan/konstitutsionnyiy_stroy_i_osnovny_gosudarstvennogo_upravleniya/id-Z10000289/

реалії: Назарбаєв п'ять разів вигравав формально конкурентні президентські вибори (1991, 1999, 2005, 2011, 2015) і один раз його повноваження продовжувались референдумом (1995).

Сучасний Казахстан подолав 25-річний рубіж незалежного існування. Перед країною відкрито нові перспективи, однак, кризу на глобальному рівні не подолано, а тому й економічній системі Казахстану також довелося зіштовхнутися з низкою проблем. Їхні витoki полягають не лише у девальвації російського рубля та зниженні світових цін на нафту. Головна причина полягає в тому, що фактично вичерпано базову економічну парадигму, в рамках якої розвивався Казахстан у роки незалежності, й яка трималася на трьох основах: високих цінах на експортну сировину, іноземних інвестиціях, зовнішніх позиках. Це дозволяло країні нарощувати споживання, здійснювати такі грандіозні проекти, як перенесення столиці з Алмати до Астани, регулярно організовувати й проводити численні світові з'їзди⁸¹.

Ціни на сировину виявили свою нестійкість. Іноземні інвестиції скоротилися, і сподівання на те, що вони знову зростуть, не мають ґрунтовних підстав. Головне ж у тому, що, разом із нагромадженням іноземних інвестицій в економіці Казахстану, збільшується і виведення доходів з країни. Ще до кризи 2008 р. вивіз доходів став співмірним із надходженням нових інвестицій, у середині 2010-х рр. це співвідношення уже стало негативним. Так станом на кінець 2014 р. зовнішній борг Казахстану становив 156 млрд дол. США, тоді як з країни було вивезено приблизно вдвічі більше – 280 млрд дол. США⁸². Платіжний баланс і курс тенге підтримуються нині за рахунок надходження до Казахстану резервів, нагромаджених за кордоном у прибуткові роки. За оцінками експертів, на це витрачається 2–3 млрд дол. США на місяць з більш, ніж 100 млрд дол. США резервів⁸³. За таких умов, якщо навіть ціни на сировину підуть угору, це зможе на якийсь час підтримати економіку, але не зможе повернути економічну модель, яка успішно функціонувала у 2000-і роки.

Модернізація держави, яка стоїть на захисті національних інтересів, потребує розробки загальнонаціональної програми соціально-економічних перетворень, створення системи стратегічного планування і прогнозування для дослідження довгострокових тенденцій розвитку країни з урахуванням зовнішніх і внутрішніх чинників. Для цього потрібна сучасна державна структура управління, що має бути опти-

⁸¹ Ігнат'єв П. М. Зазнач. твір. – С. 123.

⁸² Внешняя торговля Казахстана. – [Електронний ресурс]: <https://kazdata.kz/04/2017-04-export-import-kazakhstan.html>

⁸³ Национальный банк Казахстана. – [Електронний ресурс]: www.nationalbank.kz/?docid=275&switch=russian

мальною для ринкової економіки, в першу чергу, ефективний уряд, здатний реалізовувати пріоритетні цілі. Тому Казахстану необхідно сконцентруватися на обмеженій кількості пріоритетів, на реалізації стратегій, які передбачають досягнення визначених цілей. Це потребує удосконалення законодавчо-правової бази, а також системних зусиль на державному рівні для послідовної підтримки соціально-політичної стабільності⁸⁴.

Для модернізації державної системи Казахстану актуальними є наступні сім основних принципів стратегії побудови центральної і місцевої влади: компактний і професійний уряд, який сконцентрується на виконанні лише кількох найбільш важливих функцій; робота за програмами дій на основі стратегій; чітко налагоджена міжвідомча координація; підвищення повноважень і відповідальності міністрів, їхня звітність та стратегічний контроль за їхньою діяльністю; децентралізація всередині міністерств, від центру до регіонів та від держави у приватний сектор; ефективна боротьба з корупцією; поліпшення системи найму, підготовки і просування кадрів.

Трансформації, які останні десятиліття переживає Казахстан, потребують від держави відповідної соціальної політики. Керівництво Казахстану проводить виважену політику поступового переходу від схеми соціального захисту соціалістичного суспільства до вироблення нових критеріїв існування в умовах ринкової економіки.

Нині стає все більш очевидною ілюзорність концепції споживачького суспільства, поширена з 60-х років ХХ ст. Ця ідеологія породила масове соціальне утриманство у розвинених країнах світу, стала однією з головних причин глобальної кризи. Для цієї хибної ідеї, яка не може бути реалізована не лише в усьому світі, а й навіть у розвинених країнах, на думку президента Казахстану Н. Назарбаєва, є конструктивна альтернатива⁸⁵. Це – ідея «суспільства загальної праці», бо ж, зрештою, всі цінності світової цивілізації, всі економічні та культурні багатства створюються людською працею, а не віртуальними фінансовими інститутами. Казахстанська політика соціальної модернізації повинна спиратися на реальну творчу працю. Варто зазначити, що тема гідної праці викликала у казахстанському суспільстві широкий резонанс і підтримку.

Перспективи подальшого розвитку казахстанської економіки мають бути пов'язані з впровадженням нових технологій. Необхідна

⁸⁴ Васильєв О. А. Розвиток виробничих сил, науки і техніки як головний фактор, що визначає соціально-політичну трансформацію сучасних держав // Зовнішні справи. – 2014. – № 9. – С. 44–47.

⁸⁵ Назарбаєв Н. А. Указ. соч.

для успішної модернізації стратегія розвитку полягає у випереджаючому становленні базисних виробництв нового технологічного укладу і виведенні економіки на пов'язану з ним нову хвилю тривалого зростання. Для цього необхідна концентрація ресурсів з метою створення ядра нового технологічного укладу і досягнення синергетичного ефекту формування кластерів нових виробництв, що передбачає узгодження макроекономічної політики з пріоритетами довгострокового техніко-економічного розвитку.

Говорити про інноваційне виробництво можна буде тільки тоді, коли буде створено ринок інтелектуальної власності, коли великий бізнес почне купувати науково-технологічні розробки. Посісти лідируючі позиції у постіндустріальних технологіях неможливо без глибоких знань, побудованих на фундаментальних дослідженнях. Для успішного вирішення інноваційних завдань необхідно принципово змінити систему освіти в школах і ВНЗ, суттєво підвищити рівень підготовки з точних і технічних дисциплін, підняти соціальний престиж професій інженера і науковця. Важливо також розподілити інженерно-наукові кадри по всій території Казахстану рівномірно, уникаючи їхньої надмірної концентрації в Астані та Алмати⁸⁶.

Частка технологій п'ятого укладу в Казахстані складає менше 10%, більше ніж половина казахських технологій відносяться до четвертого рівня, близько третини – до третього. На наступний технологічний рівень можна перейти, лише міцно спираючись на попередній, бо кожний технологічний уклад обумовлений необхідністю появи більш сучасних продуктивних сил при відповідних виробничих відносинах. Тому Казахстану важливо зберегти знання і практику попередніх укладів, оскільки неможливо зберегти стійкість без теорії і практики попереднього часу. Однією з обов'язкових умов переходу до п'ятого технологічного укладу є використання інформаційних технологій. Найбільш розвинені країни засвоїли їх й успішно використовують⁸⁷.

Казахстан докладает зусиль для розвитку інноваційної діяльності у науці і бізнесі. Успішний процес комерціалізації технологій зможе дозволити підвищити економічну конкурентоспроможність країни у довгостроковій перспективі за рахунок системного підходу з використанням цілеспрямованих заходів і програм підтримки. Знання та інновації давно визнано ключовими факторами конкурентного економічного зростання і подолання бідності.

⁸⁶ Васильєв О. А. Зазнач. твір. – С. 44–47.; Васильєв О. А. Вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на суспільно-політичну трансформацію Казахстану. – С. 52–55.

⁸⁷ Васильєв О. А. Розвиток виробничих сил, науки і техніки як головний фактор, що визначає соціально-політичну трансформацію сучасних держав. – С. 44–47.

У рамках стратегії виходу на траєкторію сталого розвитку у Казахстані створено інституціональні передумови для більш активної участі держави у модернізації казахстанської економіки, зокрема організовано фонд «Казина», метою якого є координація всіх інститутів розвитку для концентрації зусиль на реалізації проривних проектів міжнародного значення. Це планується досягнути як шляхом створення нових наукових центрів на рівні міжнародних стандартів, так і за рахунок активізації діяльності на світовому ринку наукоємних технологій для підвищення науково-технологічного рівня виробництва. Поліпшення диверсифікації казахстанської економіки пов'язується з реалізацією кластерної ініціативи, яка має підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Із цією метою було прийнято низку стратегічних документів, зокрема, таких, як: «Стратегія розвитку транспортного комплексу Казахстану», «Стратегія територіального розвитку», «Концепція створення регіонального фінансового центру в Алмати», «Концепція сталого розвитку Казахстану», «Концепція формування соціально-підприємницьких корпорацій» тощо⁸⁸.

У Казахстані нині проходить апробацію нова модель стимулювання інноваційної діяльності і комерціалізації технологій у рамках проекту, що реалізується Міністерством освіти і науки за підтримки Всесвітнього банку. Важливим кроком є створення Центру комерціалізації технологій (ЦКТ), який став корисним інструментом у підвищенні потенціалу вчених і спеціалістів в рамках національної інноваційної системи. ЦКТ створив спільноту висококваліфікованих менеджерів з комерціалізації технологій, чиї навички і знання допоможуть казахстанським вченим досягнути успішних результатів у впровадженні результатів їхніх наукових досліджень. ЦКТ розробив і запровадив додаткову фінансову програму з видачі грантів на комерціалізацію технологій, спрямовану на підтримку життєздатності концепції та розробку прототипу⁸⁹. Економічна і соціальна модернізація мають іти максимально синхронно. Новітні виробництва, нові системи освіти і науки, розвиток середнього класу, розширення соціальних гарантій потребують своєчасного корегування всієї системи соціальних відносин. Як свідчить міжнародний досвід, процес модернізації супроводжується посиленням активності громадян, розкриттям їхнього творчого потенціалу⁹⁰.

⁸⁸ Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: підручник. – К., 2015. – С. 324.

⁸⁹ Васильєв О. А. Вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на суспільно-політичну трансформацію Казахстану. – С. 52–55.

⁹⁰ Васильєв О. А. Розвиток виробничих сил, науки і техніки як головний фактор, що визначає соціально-політичну трансформацію сучасних держав. – С. 44–47.

У Казахстані держава є ініціатором і головною рушійною силою соціальної модернізації. Стратегія держави будується від соціального захисту до соціального прогресу. Серйозним бар'єром на шляху соціальної модернізації є таке явище, як соціальний інфантилізм. У його основі лежить спотворена мотивація до праці, закладена у перехідний, початковий період «дикого капіталізму» 1990-х років. Це призвело до абсолютизації хибних формул досягнення благополуччя: «менше працювати – більше отримувати», «робити гроші з повітря» тощо. Доморощене міщанство, помножене на соціальний інфантилізм, спроможне статі гальмом на шляху модернізації⁹¹.

На сьогодні мета і зміст соціальної модернізації полягає в тому, щоб підготувати суспільство до життя в умовах нової індустріально-інноваційної економіки, знайти оптимальний баланс між форсованим економічним розвитком і широким забезпечення суспільних благ; установити соціальні відносини, побудовані на принципах права і справедливості. Головні завдання керівництва Казахстану у рамках модернізаційного процесу є такими⁹²:

– ухвалити і ввести в дію чіткі правові норми запобігання, регулювання та розв'язання конфліктних ситуацій, а також функціонування всієї системи соціальних відносин;

– розробити і впровадити систему якісних соціальних стандартів і професійних кваліфікацій, особливо, для економічно активного населення;

– створити ефективну модель соціально-трудова відносин, в основі якої буде покладено механізми партнерства держави, приватного сектору і професійних спілок;

– розвивати самоорганізаційні начала у житті казахстанців, у тому числі, такі, як органи місцевого самоуправління; «осучаснити» інститути громадянського суспільства, які мають стати дієвими інструментами реалізації соціальних ініціатив громадян;

– суттєво підвищити інформаційну складову життя казахстанського суспільства, розширити можливості інтернет-технологій як у питаннях інформування громадян, так і у зміцненні постійного «зворотного зв'язку» між державою і населенням;

– створити умови для безперервного зростання середнього класу, зародження і розвитку креативного класу – головних рушійних сил інноваційної економіки;

⁹¹ Там само; Назарбаєв Н. А. Указ. соч.

⁹² Васильєв О. А. Вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на суспільно-політичну трансформацію Казахстану. – С. 52–55.

– подолати такі явища, як утриманство і соціальний інфантилізм, запровадити нову мотивацію до трудової діяльності та благополуччя, засновану на високій відповідальності особистості й бізнесу, партнерській взаємодії всіх суб'єктів трудових відносин із державою.

Важливий аспект модернізації – створення в країні ефективної державної системи управління соціальними процесами, побудованої «вертикально» і «горизонтально», з професійним корпусом експертів і менеджерів на всіх рівнях влади. Зміни соціальної сфери повинні відповідати рівню розвитку й можливостям казахстанської економіки. Алгоритм модернізаційного процесу повинен базуватися на «підтягуванні» відстаючих сфер, регіонів, галузей, соціальних груп до наявних стандартів і показників соціального розвитку.

Ефективність державного впливу може бути визначальним фактором у процесі економічної трансформації. Стимулювання промислового розвитку передбачає реалізацію таких завдань, як стабілізація валютного курсу, оптимізація податкової політики, імплементація механізмів державного стимулювання експорту, диверсифікація ринків збуту шляхом активного проведення вертикально-спеціалізованої індустріалізації, залучення прямих іноземних інвестицій, стимулювання зростання заробітної плати, підвищення кваліфікації робочої сили. Окреслене сприятиме здійсненню як економічної модернізації (в сенсі зростання частки експортного ринку і вартості одиниці виробленої продукції), так і соціальної модернізації, спрямованої на зростання зайнятості та реальної заробітної плати. Таким чином, економічний прагматизм поступово трансформуватиметься в економічний гуманізм.

Казахстан як один з лідерів соціальних реформ на пострадянському просторі пропонує цілісну модель соціально-політичної модернізації, привабливу для всіх партнерів з євразійської інтеграції. На сьогодні мета і зміст соціальної модернізації полягає в тому, щоб підготувати суспільство до життя в умовах нової індустріально-інноваційної економіки, знайти оптимальний баланс між форсованим економічним розвитком і широким забезпеченням суспільних благ; установити соціальні відносини, побудовані на принципах права і справедливості.

Суттєвим фактором впливу на розвиток та модернізацію сучасного Казахстану справляють Росія та Китай. Росія здійснює свою діяльність у Казахстані, головним чином, за рахунок чотирьох найбільших енергетичних компаній: «Газпром», «ЛУКОЙЛ», «Транснефть» і «Роснефть». Саме вони дозволяють Москві зберігати в Астані вагомість російських інтересів, запобігаючи домінуванню Пекіна в економіці Казахстану. Йдеться, перш за все, про Каспійський трубопровідний

консорціум (КТК), нафтопроводи «Приіртишськ – Атасу – Алашанькоу» та «Атирау – Самара». Крім того, обіг нафти між Росією і Казахстаном здійснюється Каспійським морем між портами Актау і Махачкала. Стабільні партнерські відносини між РФ і Казахстаном підтримуються у газовій сфері, адже два ключових газопроводи «Середня Азія – Центр» та «Бухара – Урал» проходять територією Казахстану, а також можливе будівництво Прикаспійського газопроводу. Це дозволить «Газпрому» розширити свою ресурсну базу, гарантуючи безперебійні поставки за кордон.

Росія прагне розширити свою присутність у Казахстані в атомній галузі, інвестує кошти в розвиток електроенергетики, наприклад, беручи участь у проекті реконструкції Екибастузької ГРЕС-2 з приєднанням двох додаткових енергоблоків. Росія залишається вагомим партнером для Казахстану у військових та космічних сферах, прикладом цього є угода на постачання з Росії п'яти ЗПК S-300PS на безоплатній основі, а також співробітництво Роскосмосу та його казахстанського аналогу – Казкосмосу⁹³.

Для Казахстану, який є віддаленим від основних ринків збуту, не має виходу до морських портів, конче важливим є рівний доступ до інфраструктур Росії та Білорусі. Ефективне розв'язання цих задач Казахстан планує здійснити в рамках Євразійського економічного союзу, який почав діяти з січня 2015 р. На сьогоднішній день у рамках Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан у 2014–2020 рр. основним партнером Казахстану є Росія. Отже, можна констатувати, що російські та казахстанські уряди мають достатньо міцні зв'язки, які зміцнило створення Євразійського економічного союзу.

Що стосується інтересів Китаю у Казахстані, то передусім треба відзначити прагнення КНР отримати доступ до мінеральних ресурсів (нафта, газ, уран), а також забезпечити надійний транзит туркменського газу. Китай зацікавлений у розвитку Сіньцзян-Уйгурського автономного району в рамках міжрегіонального співробітництва, побудові шосейної і залізничної інфраструктури. Пекін націлений і на розширення обсягів китайської продукції на ринках Казахстану, а також планує зв'язати Астану економічними зобов'язаннями завдяки фінансовій допомозі і кредитам та поглибити культурні зв'язки, впливати на становлення нового покоління казахстанської еліти. Китай сподівається стати постійним гравцем у перспективних прикаспійських нафтових проектах.

У зв'язку зі зростанням впливу КНР на регіон Центральної Азії у Казахстані відзначається зростаюче занепокоєння щодо «китайської за-

⁹³ Чекаленко Л. Д. Зазнач. твір. – С. 298.

грози», яка непокоїть також Киргизію та Узбекистан. Усвідомлюючи це, Пекін запроваджує стратегію, спрямовану на поліпшення свого іміджу, зокрема використовує культурні та освітні програми. Казахстан побоюється можливої залежності від китайського імпорту і зменшення виробництва товарів власних галузей промисловості, зокрема таких, як текстиль та взуття. Жорстка конкуренція між китайськими і казахстанськими виробниками виявляється на місцевих ринках, де половина обороту скоро може опинитися під контролем китайських бізнесменів⁹⁴.

Загалом керівництво Казахстану намагається будувати роботу на основі тісної взаємодії держави, бізнесу і громадян. Завдання влади полягає в тому, щоб забезпечувати раціональний баланс інтересів держави, суспільства й особистості. Важливо активно розвивати соціальне партнерство, створювати умови для розширення участі недержавного сектору в модернізації країни, перш за все, соціальної сфери. Модернізація стане успішною лише тоді, якщо базуватиметься на реальних економічних досягненнях, повністю пов'язаних із форсованим індустриально-інноваційним розвитком.

Отже, сучасний Казахстан це – багатонаціональна країна зі значним змішанням етики та релігії різних народів, а також одна з найбільш стабільних на пострадянському просторі щодо міжнаціональних відносин. Особливістю Казахстану є те, що майже все його населення, незалежно від національності, достатньою мірою володіє російською мовою. Останнім часом спостерігається зростання популярності англійської і відродження казахської мови. За роки незалежності у Казахстані створено міцний фундамент соціальної держави. Об'єктивно країна впритул наблизилася до якісного рівня соціального розвитку середньоевропейських країн, випереджаючи більшість держав пострадянського простору. Стандарти життя мешканців невпинно зростають. Реалізовувана у Казахстані політика соціальної модернізації корелюється із його найвищим місцем серед країн СНД за показником ВВП на душу населення. За даними МВФ, 2015 р. Казахстан був єдиною серед колишніх радянських республік країною, яка за показником ВВП на душу населення була вище середньосвітового рівня (60 місце). Казахстан випереджають лише країни Балтії, Україна відстає від рівня Казахстану більш ніж удвічі (131 місце).

У процесі модернізації Казахстану життєво важливо знайти оптимальний баланс між економічними успіхами і забезпеченням суспільних благ. Казахстан здатен досягти технологічного лідерства у певних сферах економіки завдяки багатим природним ресурсам, ве-

⁹⁴ Ігнат'єв П. М. Зазнач. твір. – С. 142.

ликій території, вигідному географічному положенню, значному людському потенціалу. Країна скористалася можливостями, пов'язаними з високими світовими цінами на сировинні товари казахстанського експорту, для розвитку економіки і накопичення значних буферних резервів. Тепер цей ресурс практично вичерпано. За прогнозами МВФ, ціни на сировинні товари у найближчі роки залишаться на низькому рівні, відтак, Казахстану слід розробити нову економічну модель.

Соціально-політична модернізація Казахстану потребує здійснення інституціональних перетворень, вибір форм гнучкого поєднання ринкових механізмів, інструментів державного регулювання економіки та сучасних інститутів громадянського суспільства. Лише за безумовного дотримання пріоритетності соціальних завдань реформ можна сподіватися на створення потужних стимулів економічного зростання, технічного переозброєння виробництва і підвищення його ефективності.

4.3. Суспільно-політична трансформація Азербайджану у XXI ст.

Південний Кавказ завжди відігравав, і продовжує відігравати істотну роль у світовій геополітиці. Незважаючи на незначні за світовими мірками розміри і порівняно нечисленне населення, до нього за традицією, витоки якої сягають минувшини, прикуто увагу провідних глобальних і регіональних гравців, зокрема США, ЄС, Російської Федерації, які приділяють значну увагу забезпеченню своєї присутності у цьому стратегічному з геополітичної та геостратегічної точок зору регіоні⁹⁵. В усіх трьох пострадянських країнах – Грузії, Вірменії та Азербайджану, – розташованих у регіоні, наявні так звані «заморожені конфлікти», ініціатором і рушійною силою яких стала колишня метрополія в особі Російської Федерації.

Азербайджансько-вірменський конфлікт не варто розуміти виключно як такий, що обумовлено агресивною політикою колишньої метрополії – Росії – по відношенню до Азербайджану та Вірменії як його безпосередніх учасників. Передісторія сучасного протистояння у Нагірному Карабасі налічує не одне століття (детально це питання аналізується у працях Д. Малишева⁹⁶, О. Осмоловської⁹⁷ та ін.). Найбільшого загострення воно досягло у буремному ХХ ст. До початку ХХ ст. етнополітичний стан Південного Кавказу був відносно стабіль-

⁹⁵ Jaliashvili J., Shah A. Brief Analysis of the Situation in South Caucasus // *European Scientific Journal*. – 2011. – Vol.19. – [Електронний ресурс]: <http://www.eujournal.org/index.php/esj/article/view/4680>

⁹⁶ Мальшев Д. Конфликты на Юге СНГ и на Ближнем и Среднем Востоке // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1995. – № 10. – С. 32–45.

⁹⁷ Осмоловська О. Историчні передумови генезису етнополітичних конфліктів у регіоні Південного Кавказу // *Гілея*. – 2010. – Вип. 33. – С. 109–113.

ним. Виключенням можна вважати хіба що період революційних подій у Росії 1905–1907 рр., коли в регіоні, який у той час входив до складу Російської імперії, мали місце вірмено-азербайджанські зіткнення, викликані, з одного боку, ослабленням впливу центральної влади, з іншого, – загостренням конфлікту інтересів на місцевому рівні. Розпочавшись з незначних інцидентів 6 лютого 1905 р. у Баку, конфлікт тоді перекинувся на інші райони Закавказзя і тривав до кінця 1906 р. У його ході загинуло близько 10 тис. чол. Найбільш важкі зіткнення мали місце на території Нагірного Карабаху й у Баку⁹⁸.

У період розпаду Російської імперії Карабах став ареною боротьби Азербайджану і Вірменії. Протягом 1918–1920 рр. між ними йшла війна. Користуючись політичною підтримкою з боку Туреччини та Великобританії, Азербайджан висунув претензії на області Карабах, Зангезур, Нахічевань, які перебували у сфері впливу Вірменії й були заселені переважно вірменами. У серпні 1919 р. карабаські вірмени підписали договір, за яким Карабах визнавався частиною Азербайджану, де йому було гарантовано культурну автономію⁹⁹. Згодом, після окупації Південного Кавказу радянськими військами 1920 р., область визнавалася то вірменською, то азербайджанською, аж поки 5 липня 1921 р. рішенням Кавбюро Нагірний Карабах не було включено до складу Азербайджану на правах автономії. До кінця 80-х рр. XX ст. статус-кво у відносинах зберігався, проте з ослабленням СРСР протиріччя знову загострилися, і конфлікт навколо спірних територій з 1987 р. розпочався знову, його найгарячіша військова фаза тривала у 1990–1994 рр. і закінчилась поразкою Азербайджану та втратою контролю над 13,6% території республіки у Карабасі.

«Заморожена війна» у Нагірному Карабасі є однією з головних рушійних сил суспільних перетворень в Азербайджані, адже відновлення територіальної цілісності держави завжди було, й залишається для Баку одним із стратегічних пріоритетів. Для реалізації цього завдання виділяються величезні фінансові ресурси, які спрямовуються на закупівлю озброєнь, модернізацію армії і ВПК. Повернення Карабаху є однією з ключових тем у медійному просторі країни та у суспільній свідомості. Для Азербайджану як для країни, яка є безпосереднім учасником міжнародного протистояння зі своїм сусідом, частина території якого окуповано Вірменією за підтримки Російської Федерації внаслідок конфлікту в Нагірному Карабасі, питання повернення втрачених історичних земель є справою надзвичайної ваги. Це надзавдання перетворилося для Азербайджану на національну ідею, яка визначила як внутрішню,

⁹⁸ Там само. – С. 111.

⁹⁹ Там само. – С. 122.

так і зовнішню політику, а також геополітичні пріоритети. Без міцного економічного підґрунтя неможливо навіть вести якісь розмови про повернення територій та встановлення миру на Південному Кавказі.

Відтак, Азербайджан визначає свій суспільний, політичний, економічний розвиток, значною мірою оглядаючись на необхідність вирішення територіального конфлікту, що не можливо без розвитку економіки, зміцнення військового потенціалу. Особливого значення у цьому контексті набула проблема залежності економіки від ста- ну енергетичного сектору та цін на енергоносії на світових ринках.

Наявність багатих покладів нафти і газу стала для Азербайджану своєрідним джекпотом, який дозволив не надто багатій і досить архаїчній за соціальною структурою країні після здобуття незалежності і перепитій 90-х років ХХ ст., однаково негативних для усіх пострадянських країн, отримати реальний шанс на модернізацію суспільно-політичного устрою та соціально-економічної сфери. Проте перемога на президентських виборах 2003 р. сина Гейдара Алієва Ільхама Алієва, який взяв курс на жорстке придушення будь-якого вільнодумства, засвідчили поразку прозахідних сил і світського суспільства. До початку 2006 р. опозицію новому президенту було розгромлено, вона перестала відігравати помітну роль у політичному житті держави¹⁰⁰.

Зростання світових цін на нафту у 2000-х рр., надавши у розпорядження Азербайджану значний фінансовий ресурс, у той же час, зіграло з країною злий жарт. Модернізація і розвиток держави, суспільства, економіки опинилися у залежності від цінової кон'юнктури на світових сировинних ринках. Шалені нафтові прибутки не сприяли й тому, щоб в Азербайджані з притаманними для нього, з одного боку, традиційно сильними клановими і мусульманськими традиціями, з іншого, – нашаруваннями радянської спадщини, було запущено в дію повноцінний національний модернізаційний проект.

Зважаючи на завдання відновлення національного суверенітету, для Баку стало важливим здійснення суспільно-політичних перетворень, серед специфічних ознак яких виділимо три основні риси: а) модернізація як «азербайджанізація» під проводом клану Алієвих (один з ідеологів режиму Р. Мехтієв сформулював концепцію «модернізації по-азербайджанськи» в такий спосіб: «синтез сильної держави як органічно-етатистський варіант соціального консерватизму з регульованою ринковою економікою, яка розвивається еволюційним шляхом; це – консерватизм, але консерватизм азербайджанський»¹⁰¹), б) вста-

¹⁰⁰ Кавказ-2010. Ежегодник Института Кавказа / Ред. А. Искандарян. – Ереван, 2012. – С. 17.

¹⁰¹ Абубекірова С. Модернізація или вестернізація? 15.05.2008. – [Електронний ресурс]: <http://www.1news.az/authors/sabubekir/20080515095418989.html>

новлення авторитарного політичного режиму Алієвих, в) міцна залежність від ціни на нафту.

Всі ці чинники тісно пов'язані з конфліктом у Нагірному Карабасі, в той чи інший спосіб проектується на нього і визначаються ним. Така модернізація-«азербайджанізація» зумовила появу в Азербайджані та в азербайджанському суспільстві низки новацій, проте, дійсно, модерного в них в європейському значенні, інноваційного виявилось небагато. Трансформаційні процеси в Азербайджані після періоду дезорганізації життя наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. набули завершеного вигляду після повернення до влади Г. Алієва (1993–2003), колишнього радянського керівника Азербайджану у 1969–1982 рр., який виявив неабиякий хист політика, здатного здійснювати ефективну модернізацію, зокрема технічну, у нафтовій та машинобудівній промисловості.

Утім, повноцінний розвиток сучасного суспільства і його інститутів передбачає не лише перехід на ринкову модель господарювання. Г. Алієвим було обрано модель «азербайджанізації» країни, він, як і його наступник І. Алієв, стояв на позиціях національної демократії як форми неоконсерватизму. Прогресивні зміни, які відбуваються нині в Азербайджані є результатом політики модернізації, яка здійснюється, на відміну від епохи Азербайджанської РСР, в інших історичних умовах, в іншому геополітичному контексті¹⁰². У період пострадянської трансформації азербайджанського суспільства Г. Алієв і його команда стали на шлях, традиційний для ісламських держав колишнього СРСР, коли за фасадом демократичних лозунгів приховувалися архаїчні форми середньовічних спільнот. В якості головного «модернізаційного» гасла було запропоновано заміну «некомпетентних» облич у владі на «компетентних» державників (в основному, представників колишньої радянської номенклатури), особисто відданими новому президенту. За своїми переконаннями ці люди були далекими від демократичних цінностей, але звиклими до авторитарних методів управління, до жорсткої ієрархії владних структур.

Модернізація по-азербайджанськи виглядала таким чином: починаючи з періоду першого президентства Г. Алієва (1993–1998) влада офіційно декларувала прихильність до демократичних цінностей та перетворень, у парламенті були представлені опозиційні партії, але сама по собі демократія в країні набувала дедалі керованіших рис, відповідаючи на зовнішні виклики фактично імітацією демократичних перетворень. Для внутрішнього споживання використовувався (і використовується нині)

¹⁰² Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 53.

образ державного лідера як безальтернативного «рятівника» нації, діяльність якого забезпечує стабільність і процвітання¹⁰³.

Прикладом такого сприйняття ролі авторитарного лідера, вихідця із системи КДБ СРСР, є праця Ягуба Магмудова «Переможний хід ідей Гейдара Алієва», автор якої прямо називає Г. Алієва рятівником азербайджанської нації, патріотом азербайджанської землі, який «легко розбирається у тисячах хитрощів і підступних ігор ворогів, не випускає з рук кінця політичного клубка, яким вони безперервно блукають, випереджає своїм політичним генієм десятиліття й століття, бачить як на долоні те, що відбувається за товстими стінами політики!»¹⁰⁴. Такого роду праці яскраво показують дивний синтез двох компонентів у модернізаційному процесі сучасного Азербайджану: з одного боку, демократичної надбудови, з іншого, – архаїчних, міфологізованих уявлень про героїчних «батьків» нації. Така комбінація протилежних елементів притаманна ряду пострадянських країн, зокрема Білорусі, Казахстану, Російській Федерації та Туркменістану, роль лідерів у яких надзвичайно гіпертрофована, а їхня зміна неможлива традиційними шляхами, притаманними країнам розвинутої демократії.

За час перебування Гейдара та Ільхама Алієвих при владі (це практично вся історія сучасного Азербайджану після розпаду Радянського Союзу) основою модернізації по-азербайджанськи стала концепція державності, яка передбачала безумовний пріоритет держави як найважливішого концепту в житті кожного азербайджанця. На думку Е. Рагімова, «Азербайджан і азербайджанство стає специфічною формою існування соціально-політичних, морально-духовних і сакральних цінностей, сформованих азербайджанським народом протягом століть. Ці аспекти – національна історія, азербайджанська мова, данина традиціям і самобутності нашої культури, а також релігійна толерантність формують сьогоднішня й майбутнє азербайджанської державності як суверенного суб'єкта світової політики»¹⁰⁵. Президентські вибори 2003 р. дали можливість їх переможцю І. Алієву продовжити обраний його батьком курс розвитку за умов обмеження демократії та придушення будь-яких проявів вільнодумства. Вони засвідчили поразку прозахідних сил і світського суспільства, наочно підтвердивши, що державний устрій, побудований за моделлю Алієвих, не може вважатися демократичним, незважаючи на наявність певних зовнішніх атрибутів¹⁰⁶.

¹⁰³ Диаспора, нефть и розы: Чем живут страны Южного Кавказа. – Ереван, 2005. – С. 15.

¹⁰⁴ Кавказ-2010. Ежегодник Института Кавказа. Указ. соч. – С. 101.

¹⁰⁵ Рагімов Е. Знач. твір. – С. 56.

¹⁰⁶ Экономика стран Южного Кавказа в период глобального кризиса, 2009–2010 // Исследовательские записки Института Кавказа. – 2011. – № 5. – С. 17.

Як і в путінській Росії, нафтові надприбутки стали основою консенсусу між владою Азербайджану та елітою і суспільством, які погодилися заплющити очі на недемократичність виборчих процедур та інші державно-політичні практики, які не відповідали усталеним демократичним правилам і нормам. Парламентські вибори 2005 р. посилили позиції нового президента, який відтоді взяв під свій повний контроль суспільно-політичний процес, як це було за часів його свого батька. Усі парламентські вибори в історії незалежного Азербайджану (1995, 2000, 2005, 2010, 2015) виграла створена Г. Алієвим, а зараз очолювана І. Алієвим партія «Новий Азербайджан», яка є домінуючою у політичній системі країни.

За президентства І. Алієва відбулася стабілізація політичного життя, супроводжувана, проте, консолідацією авторитарного правління, придушенням свобод, забезпеченням безумовної домінації правлячої еліти у всіх сферах життя. Ступінь контролю І. Алієва над суспільством вищий, ніж був у його батька. Мільярди прибутки від продажу нафти й газу не лише збагатили державну скарбницю, сприяючи встановленню стабільності, а й дозволили президенту цинічно купувати підтримку, лишаючи суспільство дезорганізованим¹⁰⁷.

Модернізація Азербайджану перебуває у цілковитій залежності від вирішення головного для держави завдання – відновлення територіальної цілісності і суверенітету. Одержані від продажу енергоносіїв мільярди доларів дозволили провести модернізацію військово-промислової сфери країни, закупити військове обладнання, техніку (переважно російського виробництва), необхідні для протистояння Вірменії і, можливо, силового вирішення багаторічного конфлікту. Втім, зважаючи на підтримку Вірменії Росією і надто гіпотетичну на сьогодні можливість Азербайджану вирішити питання повернення Карабаху військовим шляхом (війну з РФ він, очевидно, виграти не зможе), мільярди, які витрачаються на військову інфраструктуру і закупівлю зброї фактично вимиваються з економіки Азербайджану, не даючи жодної користі суспільству.

У військовому плані Азербайджан значно потужніший за свого ворога Вірменію, і це дає йому надію на можливість вирішення конфлікту військовим шляхом. Військове загострення на лінії зіткнення у Нагірному Карабасі між сепаратистською «Армією оборони НКР» та Вірменією, з одного боку, і Азербайджаном, з іншого, яке сталося у квітні 2016 р., дещо перебільшено назвали «чотириденною війною». З боку Вірменії та самопроголошеної «Нагірно-Карабаської Республі-

¹⁰⁷ Основы власти Ильхама Алиева: доклад ICG «Азербайджан – уязвимая стабильность». 06.09.2010. – [Електронний ресурс]: <http://arevelkcenter.com/archives/813>

ки», за офіційними даними, загинуло 93 людини. Влада Азербайджану підтвердила загибель 31 військового та 2 мирних жителів. Квітневі події 2016 р. показали, що армія Азербайджану спроможна досягнути військового успіху, адже за найоптимістичнішими для вірменської сторони оцінками, загальне співвідношення військових сил, якщо врахувати особовий склад та озброєння, між Азербайджаном і Вірменією – п'ять до одного. На силові аргументи сильнішого супротивника Єрєван відповідає політичними контрходами¹⁰⁸, ховаючись за спиною потужного північного союзника. Це наочно демонструє, що Азербайджан міг би досягти військового успіху в конфлікті лише за умови невторчання Російської Федерації.

Можливості нейтралізації потужного північного сусіда в Азербайджану примарні, що змушує І. Алієва шукати нових геополітичних партнерів, зокрема серед впливових регіональних акторів. Одним з них могла б за певних обставин стати Туреччина¹⁰⁹. Баку варто було б дочекатися слушного моменту, коли конфліктна складова у відносинах між Туреччиною і РФ знову вийде на перше місце, та спробувати скористатися цим.

У конфлікті навколо Нагірного Карабаху очевидними є паралелі з конфліктом на Донбасі. Так само, як для України окупація Росією Криму та частини Донбасі, де тривають бойові дії, загрожує суверенітету держави, так і для Азербайджану окупація Вірменією значної частини території є прямою загрозою його існуванню. Для обох держав ці конфлікти несуть не лише загрозу суверенітету, а й необхідність модернізації суспільно-політичного, державного та економічного життя. Кошти, які можна було б спрямувати у соціальну чи економічну сфери, доводиться витратити на утримання армії.

Суспільно-політична «вестернізація» країни, яку, попри виразну схильність до авторитаризму, намагається імплементувати режим І. Алієва, є ще одним проблемним місцем для подальшого розвитку Азербайджану. Пріоритетний характер західного, передусім, проамериканського, напрямку зовнішньої політики ускладнює стосунки Баку з найбільшими сусідніми державами (Росією й Іраном), важливими як з огляду на національну безпеку, так і на розвиток торговельно-економічних відносин.

Важливість північного вектора зовнішньої політики Баку, тобто взаємин з Росією, визначається, передусім, економічними чинниками. Росія є головним ринком для азербайджанської сільськогосподарської продукції, транспортним шляхом для постачання азербайджанської

¹⁰⁸ Рагімов Е. Зазнач. твір. – С. 53–59.

¹⁰⁹ Магмудов Я. Переможний хід ідей Гейдара Алієва. – К., 2013. – 260 с.

нафти на світовий ринок, головним напрямом для азербайджанської трудової еміграції¹¹⁰. Проте, як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А. Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу, оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР, з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього виявилось замало для проведення ефективної політики безпеки у регіоні. Інші країни регіону у певному сенсі відвернулися від Росії, почавши шукати більш надійного стратегічного партнера з безпеки у регіоні і світі. Залучення до зони безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили», на думку дослідників, сприяло те, що Москва задля збереження можливостей впливу, почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці етнічного сепаратизму, байдужому ставленні до порушення територіальної цілісності держав¹¹¹.

Враховуючи серйозний російський вплив, вирішення конфлікту у Карабасі виключно військовими методами неможливе, навіть якщо не брати до уваги підтримку Вірменії Російською Федерацією. До того ж, Азербайджан ще й досі не спромігся визначитися з остаточним вектором зовнішньої політики на користь одного з двох основних геополітичних партнерів – США чи РФ. З одного боку, Алієв-молодший незацікавлений у демократизації суспільно-політичного життя, адже це несе загрозу чинному авторитарному режиму, створеному його батьком. З цієї точки зору, для Баку взаємини з Москвою більш вигідні, адже РФ не акцентує увагу на недемократичності політичного режиму в Азербайджані. З іншого боку, Москва не зацікавлена в остаточному вирішенні карабаського конфлікту, який є для неї зручним інструментом впливу на його учасників, утримання кожного з них в орбіті її геополітичних інтересів. Нині офіційний Баку ще намагається лавірувати між Кремлем і Вашингтоном, але можливостей для такої політики, враховуючи кризові явища в економіці внаслідок зниження світових цін на енергоресурси з 2014 р., стає все менше. Наближається момент остаточного вибору подальшого напрямку суспільно-політичних перетворень.

Ще одним важливим партнером Азербайджану у зовнішньополітичній та економічній сферах є Європейський Союз. Відданий на словах ідеям демократії, прав людини, толерантності, ЄС, як показує практика,

¹¹⁰ Дуднік О. Особливості та специфіка зовнішньої політики Республіки Азербайджан в роки незалежності. – [Електронний ресурс]: <http://www.kyvu.edu.ua/vm/v/04/dudnik.htm>

¹¹¹ Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. – Баку, 2014. – С. 323.

готовий до співпраці з авторитарними режимами, якщо цього вимагають фінансові, економічні та політичні інтереси. Торговельно-економічна співпраця з Азербайджаном (мова йде, насамперед, про постачання азербайджанської нафти та газу до країн ЄС) змушує Брюссель досить мляво реагувати на відмову офіційного Баку від здійснення політичних реформ у дусі демократичних принципів і європейських цінностей. У взаєминах Брюсселю і Баку домінує енергетика, відтак, ставлення до авторитаризму Алієвих та до придушення ними будь-яких спроб реальних політичних перетворень і демократизації країни не викликає акцентованої негативної реакції з боку Європи, крім поблажливої критики і побажання «проводити реформи». Допоки Азербайджан залишається передбачуваним і відповідальним поставником необхідних Європі енергоресурсів, його президента з відкритими обіймами зустрічатимуть у ЄС, говорячи про «величезний прогрес» у модернізації його країни. Сам так відгукнувся про ситуацію в Азербайджані голова Єврокомісії Ж.-М. Баррозу під час зустрічі з Алієвим у Брюсселі у червні 2013 р.¹¹²

Загалом ЄС не відіграє великої ролі як стимулятора модернізації Азербайджану. Інша справа Росія і США, які мають у регіоні Південного Кавказу не лише економічні інтереси. Говорячи про вибір між Росією та США, важливим моментом для перспектив модернізаційних процесів в державі Алієва-молодшого є те, що Вашингтон, на відміну від Кремля, є кращою альтернативою. Росія веде у карабаському конфлікті подвійну гру. За даними російського Центру аналізу світової торгівлі зброєю, у 2006–2007 рр. Росія продала Азербайджану 62 танки Т-72. За наступним великим контрактом вартістю 300 млн дол. США Азербайджан отримав два дивізіони ЗРК С-300 «Фаворит». У списку російського військового експорту до країни – танки Т-90, БМП 3, САУ МСТА-С, самохідні 120-мм міномети «Вена», ударні гелікоптери Мі-24, гелікоптери Мі-17, тощо. На думку політичного експерта, керівника науково-аналітичного порталу «American Studies» А. Галстяна, «Вірменія не може позитивно ставитися до того, що Росія, як її союзник, продає зброю Азербайджану. Втім, Москва водночас постачає наступальне озброєння і Вірменії, причому, практично безкоштовно. Цей факт у Єревані теж враховують. Певна негативна реакція вірменського суспільства має емоційну природу, адже від проданої Росією Азербайджану зброї гинуть мирні люди, військові. Але на політичному рівні Вірменія та Росія залишаються стратегічними союзниками»¹¹³.

¹¹² ЄС і вибори в Азербайджані: Спершу газ, а цінності потім? 09.10.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.dw.com/uk/ес-і-вибори-в-азербайджані-спершу-газ-а-цінності-потім/a-17145510>

¹¹³ Сім фактів про причини й наслідки «чотириденної війни» в Карабасі. 16.05.2016. – [Електронний ресурс]: <http://hromadske.ua/posts/sim-faktiv-pro-prychyny-i-naslidky-chotyrydennoi-viiny-v-karabasi>

У такій ситуації модернізація мала би стати однією з передумов, які сприяли б вирішенню карабаського конфлікту на користь Азербайджану. Передумови для успішного здійснення оновлення суспільних інституцій та економіки у Азербайджану за роки незалежності були. Це – значні, особливо, у порівнянні з масштабами країни та кількістю її населення запаси нафти і газу, видобування яких на території Апшеронського півострова ведеться вже понад століття. Нафта і газ, значними запасами яких володіє Азербайджан, є основою сучасної азербайджанської держави.

Історія нафти і газу в Азербайджані часів незалежності є безперервною історією того, як народ, держава і політичні еліти намагаються здійснити безпосередній «бартерний» обмін барелів на інші цінності – політичні, економічні, соціальні. Після проголошення незалежності в 1991 р. нафта і незалежність стали самим популярним словосполученням. Нафта здавалася гарантією твердого, багатого і незалежного майбутнього¹¹⁴. Проте сталося по-іншому. Завдяки прибуткам від торгівлі нафтою і газом, які отримав Азербайджан у 2000-х – на початку 2010-х рр., через дію цього фактора «дешевих», по суті, незароблених грошей, спостерігається відсутність реальних стимулів для створення ефективної ринкової економіки¹¹⁵. «Нафтодолари» стимулювали не розвиток, не модернізацію, а, навпаки, стагнацію.

З 2003 р., з часу приходу до влади І. Алієва, Азербайджан почав отримувати значні кошти від продажу нафти. Розробка надгігантських (згідно зі світовою класифікацією) офшорних нафтових родовищ Азери-Чираг-Гюнешлі, видобування на гігантському офшорному газоконденсатному родовищі Шах-Деніз дозволили не лише залучити десятки мільярдів доларів інвестицій у нафтогазовий сектор, а й підвищити видобуток нафти й газу, значно збільшивши надходження до державного бюджету. 2009 р. було видобуто 50,4 млн тон нафти і 23,7 млрд кубічних метрів газу, 2010-го – 51,5 млн тон і 27 млрд кубометрів.

Зростання ВВП Азербайджану в 2000-х рр. мало місце майже виключно завдяки збільшенню обсягів видобування нафти та газу. У зростанні добробуту країни за рахунок продажу природних ресурсів немає нічого поганого – дивлячись на досвід країн Перської затоки, які змогли конвертувати прибутки від нафтогазового сектору в динамічний розвиток суспільства, Азербайджанські еліти могли б, скориставшись позитивним досвідом, диверсифікувати структуру економіки, спрямувати прибутки нафтогазового сектору в інші галузі народного господарства. На жаль, Азербайджан, як і інші пострадянські країни,

¹¹⁴ Диаспора, нефть и розы. Указ. соч. – С. 43.

¹¹⁵ ЄС і вибори в Азербайджані. Зазнач. твір.

став жертвою корумпованих партійних і комсомольських еліт, які скористалися владою для особистого збагачення. Опинившись під владою Алієвих, Азербайджан поступово перетворився на країну, економіка якої повністю залежна від продажу сировини. Необхідність витратити гроші від продажу сировини на підтримку апетитів ВПК значно звужує можливості до подальшого прогресу у розвитку суспільства.

Сировинна економіка абсолютно залежна від ситуації на зовнішніх ринках. Коливання цін на основні експортні продукти змушує країни-експортери сировини вживати заходів для диверсифікації економіки з метою уникнення можливих проблем у майбутньому. Цим шляхом пішли свого часу країни Перської затоки, інвестуючи прибутки від дорогих нафти і газу у розвиток інших, крім видобувного, секторів економіки. У випадку з Азербайджаном бачимо неспроможність режиму Алієва злізти з «нафтової голки», про що красномовно свідчать наслідки для економіки країни різкого спаду цін на нафту і газ під час світової фінансової кризи 2008 р. та 2014–2016 рр.

Свідченням тотальної залежності економіки Азербайджану від продажу сировини є те, що нафта і газ складають 95% експорту, доходи від якого сягають понад 75% державного бюджету¹¹⁶. За високих цін на нафту Азербайджан успішно підтримував ілюзію розвитку і навіть вкладав кошти у масштабні інфраструктурні проекти (будівництво стадіонів, аеропортів, люксових готелів і палаців еліти). Проте, за низьких цін на сировину залежність від продажу її на експорт і відсутність економічних реформ і диверсифікації економіки призводять до масштабних соціальних проблем, адже «стабільність», яка так цінується на пострадянських просторах, у такому випадку опиняється під загрозою. Тому ситуація для Азербайджану, його економіки та нафтогазової галузі у довгостроковій перспективі має невтішний вигляд. Провідні країни світу, які є споживачами азербайджанських вуглеводнів, на державному рівні переймаються питаннями енергозбереження, переходять на альтернативні види енергії і цей процес лише наростає.

Якщо в Японії 1973 р. питома вага нафти становила 71,3%, то 2006 р. – 7,8% за рахунок збільшення виробництва атомної енергії (2,6% і 30,5% відповідно), використання дешевих видів вугілля (4,7% і 24,5%) і природного газу (2,4% і 25,9%). Реалізація «Енергетичної програми» США забезпечила зниження залежності країни від імпортової нафти, переведення промисловості на використання альтернативних енергоресурсів, збільшення обсягів власного видобутку вуглеводнів, розширення використання нетрадиційних джерел енергії. Результатом вжитих зу-

¹¹⁶ Мальшев Д. Конфликты на Юге СНГ и на Ближнем и Среднем Востоке // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 10. – С. 32–45.

силь стало скорочення питомої ваги нафти та природного газу в енергетичному балансі США на 78% за період з 1973 по 1990 рр. Загальне економічне зростання на 50%, що сталося за той же період, викликало збільшення енергоспоживання всього на 9%¹¹⁷.

Сланцева революція у США стала однією з головних причин стрімкого падіння цін на нафту, починаючи з літа 2014 р. Такий розвиток подій виявився несподіваним для азербайджанських еліт, звиклих за правління І. Алієва багатіти на нафтодоларових доходах. Їх непокоїть приклад Венесуели, яка стоїть на грані дефолту, маючи чи не найбільші у світі запаси нафти. Ймовірність подібного сценарію в Азербайджані, за умови збереження низьких цін на енергоносії у найближчі роки, є достатньо великою. Це змушує Баку вживати заходів, що сприятимуть запобіганню зростанню соціальної напруженості у суспільстві.

Рівень реального економічного суверенітету Азербайджану низький, адже владі не вдалося конвертувати сприятливу кон'юнктуру і величезні прибутки від нафти у реальне зростання економіки і ВВП. Зниження цін на нафту завдало важкого удару по азербайджанській економіці та по політичним амбіціям і планам його лідера. Стало зрозуміло, що успіхи Азербайджану базувалися на сприятливій кон'юнктурі на світових ринках енергоносіїв. Як виявилось, нафтогазовий сектор і був економікою держави, яка демонструвала високі темпи зростання ВВП лише за рахунок зростання цін на головний експортний артикул.

Окрім особливостей структури економіки, на заваді азербайджанській модернізації стоїть авторитарна модель державного управління, побудована під час правління Алієвих. Вона призвела до домінування у суспільстві архаїчних відносин, із вкрапленням елементів демократії, але недемократичних за своєю сутністю. Суспільний розвиток значно ускладнюється завдяки невирішеному зовнішньому конфлікту, який відволікає значні фінансові, людські ресурси, становить загрозу стабільності усього регіону. Залежність економіки від продажу енергоресурсів робить уразливим Азербайджан як державу, його суверенітет перебуває під постійною загрозою з боку колишніх метрополій, Росії та Ірану. Перед Азербайджаном постають серйозні геополітичні виклики, рішення яких залежить не лише від його власного розвитку, ускладненого авторитарною патріархальною структурою суспільства, карабаським конфліктом та тотальною залежністю від продажу енергоресурсів, а й від того, яке місце відводиться Азербайджану у планах його потужніших сусідів – Туреччини, Ірану та Росії.

¹¹⁷ Основы власти Ильхама Алиева: доклад ICG «Азербайджан – уязвимая стабильность». 06.09.2010. – [Електронний ресурс]: <http://arevelkcenter.com/archives/813>

Отже, перебіг модернізаційних процесів в Азербайджані залежить від ряду внутрішніх та зовнішніх факторів, що обумовлено характером історичних процесів, які відбуваються в регіоні Південного Кавказу з кінця 80-х рр. ХХ ст. під впливом та внаслідок розпаду СРСР. Як і більшість колишніх радянських республік, Азербайджан успадкував малоефективну систему авторитарного управління, яка не могла бути ефективною у нових геополітичних реаліях. Зважаючи на досвід державного будівництва, слід виділити ряд найважливіших параметрів, які визначають вектор розвитку Азербайджану та перспективи його модернізації в умовах сучасного світу, який глобалізується.

Першою і головною характеристикою, яка визначає розвиток азербайджанського суспільства, є практично тотальна залежність держави від видобування та експорту природних сировинних ресурсів. Другою характеристикою, яка впливає з першої, є залежність країни від кон'юнктури на зовнішніх ринках енергоресурсів. В умовах відсутності диверсифікації в економіці, зав'язаній виключно на експорті нафти та газу, коливання цін на сировину можливості Азербайджану для модернізації значно зменшуються, а ризик «венесуельського сценарію» зростає.

Третім параметром, який впливає на модернізаційні перспективи Азербайджану, є архаїчність його суспільної структури. Подібно до свого північного сусіда і колишнього суверена Російської Федерації, в Азербайджані відсутні історично сформовані традиції виборів глави держави. Притаманна ісламським спільнотам середньовічна патріархальність і клановість державних традицій привела до встановлення в Азербайджані диктатури сім'ї Алієвих. Видимість демократичних процедур, партійне життя тощо є, як і у колишньому СРСР, ширмою, обманкою, призначеною для демонстрації кінцевим споживачам нафтопродуктів і газу відданості ідеалам демократії, однак по суті Азербайджан сьогодні є авторитарною пострадянською державою.

Четвертий параметр – залежність розвитку Азербайджанської держави як такої від вирішення проблеми Нагірного Карабаху. Збройне протистояння з Вірменією, яке триває понад 25 років, є наочним прикладом того, як Росія інспірує локальні конфлікти на своїх кордонах з метою недопущення формування суспільств з іншою, ніж у неї самої, парадигмою. Для України карабаський конфлікт є показовим з огляду на те, що: а) інспіровані Росією конфлікти на пострадянському просторі не мають часових обмежень, б) співробітництво з країною-ініціатором конфлікту не дає жодних гарантій щодо його вирішення.

П'ятим, важливим параметром, який може значно вплинути на модернізаційні перспективи Азербайджану в ХХІ ст., є віросповідання переважної більшості жителів держави – іслам. Мусульманами є 99,2%

жителів, 85% з них – шиїти, 15% – сунніти. Як показує історичний досвід, для ісламських спільнот, які певний час існували як світські, існує загроза радикалізації, супроводжувана намаганнями тотальної імплементації середньовічних норм шаріату в усі сфери суспільного життя. Для Азербайджану показовим є приклад південного сусіда – Ірану, в якому одновірці-шиїти внаслідок ісламської революції 1979 р. здійснили різкий розворот від модернізації до архаїзації і патріархальності суспільного і державного життя. Ризик того, що Азербайджан за певних обставин міг би піти тим самим шляхом, є достатньо високим.

Нині Азербайджан балансує на грані вибору між демократичною й архаїчною суспільними парадигмами. Результат цього вибору має обумовити ментальну і суспільну приналежність країни, визначивши його приналежність або до західного світу з притаманними йому форматом державної і суспільної організації, або до світу ісламського з елементами, притаманними типовій пострадянській державі, якою Азербайджан є станом на сьогоднішній день. Зовнішні чинники можуть істотно вплинути на перебіг і формування нового модерного/архаїчного світогляду азербайджанського суспільства, однак, провідна роль у цих процесах належить власне йому самому. Для України показовим є досвід участі Азербайджану в карабаському конфлікті. Як і Азербайджан, Україна стала жертвою агресії з боку колишньої метрополії, втративши частину своєї території. 25-річна історія конфлікту в Нагірному Карабасі свідчить про те, що подібні конфлікти на Донбасі, в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії тощо не можуть бути завершеними до тих пір, поки геополітична парадигма Російської Федерації не позбудеться імперських шаблонів.

4.4. Модернізаційний поступ посткомуністичної Грузії

За чверть століття існування Грузії як пострадянської незалежної держави їй судилося пережити низку досить відмінних між собою етапів соціально-економічного, внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку. Практично кожен зі змістовних етапів у рамках пострадянської незалежності пов'язаний зі зміною керівництва держави, передусім її першої особи – президента.

Фактор лідера виявився для грузинської політики надзвичайно вагомим, значною мірою визначаючи перебіг подій у багатьох сферах, зокрема й у контексті трансформаційно-модернізаційних змін. Нині Грузією керує четвертий президент. Дії кожного глави держави, результати його діяльності оцінюються неоднозначно як політиками, так і фахівцями – політологами, істориками, соціологами, – а також гро-

мадянами. Відсутність уніфікованої оцінки в даному випадку є показовою: вона відображає, з одного боку, перехідний характер сучасної грузинської національної державності, з іншого, – наявність глибокого внутрішнього розколу в грузинському суспільстві.

Особливості розвитку незалежної Грузії вивчала низка дослідників, зокрема: З. Бежанішвілі, Д. Борулава, Л. Буракова, А. Стіазарян, В. Кулик, Н. Мендкович, А. Оганджян, М. Разоренова та ін. Для розуміння економічної політики М. Саакашвілі та її наслідків корисні монографії російських економістів Л. Буракової¹¹⁸ та Н. Мендковича¹¹⁹, в яких представлено діаметрально протилежні точки зору щодо ефективності економічних реформ у Грузії та їхнього впливу на розвиток держави.

Один із лідерів національного руху, перший президент Грузії З. Гамсахурдіа керував країною порівняно недовго, однак, його правління припало на бурхливий і яскравий період в історії держави. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст., відчуючи, що влада вислизає з рук, комуністичне керівництво республіки намагалося розв'язувати назрілі проблеми з позиції сили. Шукати компроміс з опозицією, домовлятися з її представниками грузинські комуністи чи то не хотіли, чи не вміли. Яскравим виявленням такої позиції стало залучення армії для розгону учасників мітингу біля Будинку Уряду 9 квітня 1989 р., внаслідок якого загинуло близько 20 осіб. Ця трагічна подія не залякала опозиціонерів, навпаки, – сприяла їхньому об'єднанню у Комітет національного порятунку, до якого приєдналася і Гельсінська Спілка, очолювана З. Гамсахурдіа. Згодом, після низки трансформацій союзу демократичних сил, майбутній президент очолив політичний блок «Круглий стіл – Вільна Грузія», який став однією з найбільш популярних політичних організацій у республіці. 1990 р. опозицією було досягнуто першого значного успіху – ухвалення принципово важливого закону про введення загальних багатопартійних виборів, який послужив поштовхом до подальших кардинальних змін у Грузії, відкривши легітимний шлях до зміни влади з допомогою механізму виборів.

28 жовтня 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради Грузії, в яких брали участь 11 різних партій. Більшість місць – 155 – отримав «Круглий стіл», 64 – комуністи, 16 – «Народний фронт Грузії»¹²⁰. За результатами таємного голосування головою Верховної Ради було обрано З. Гамсахурдіа. Незабаром під його керівництвом було ліквідовано систему органів радянської влади, ухвалено закон про місцеві вибори.

¹¹⁸ Буракова Л. Чому Грузії вдалося. – К., 2014. – 264 с.

¹¹⁹ Мендкович Н. А. Цена реформ, или Почему у Грузии не получилось? – М., 2012. – 122 с.

¹²⁰ История Грузии. Эпоха Гамсахурдия. – [Електронный ресурс]: <http://travelgeorgia.ru/182/>

На референдумі про відновлення державної незалежності Грузії 31 березня 1991 р. абсолютна більшість громадян (98,9%) відповіла на поставлене питання ствердно¹²¹. Після запровадження в Грузії інституту президентства З. Гамсахурдіа було обрано президентом, спочатку рішенням Верховної Ради (14 квітня), згодом – на всенародних виборах (26 травня). Новообраному президентові одразу довелося зіткнутися з низкою викликів: руйнівний Рачинський землетрус, невдалі бойові дії під Цхінвалі у Південній Осетії, невирішений конфлікт в Абхазії тощо. Так само, як абсолютна більшість колишніх республік СРСР, на початку 90-х рр. ХХ ст. молода незалежна держава потерпала від соціально-економічних потрясінь, пов'язаних із втратою звичних загальносоюзних ринків збуту для своєї продукції, виходу із загальносоюзної енергосистеми тощо.

Ряд помилок у внутрішній та зовнішній політиці призвели до втрати влади першим президентом внаслідок військового перевороту. На початку 1992 р. З. Гамсахурдіа був змушений залишити столицю й очолити уряд у вигнанні. У 1992–1993 рр. у Грузії розгорнулася громадянська війна, восени 1993 р. Гамсахурдіа прибув у Західну Грузію й особисто очолив боротьбу за повернення до влади, проте наприкінці року загони з'явістів були розсіяні, а сам екс-президент загинув за незрозумілих обставин.

Грузинські дослідники вважають, що перший президент Грузії робив надто сильний акцент на національній міфології, на міфічному походженні грузинського етносу, і це сприяло гіпертрофованому розвитку місцевого націоналізму. Водночас, він не зміг скористатися тимчасовою слабкістю Росії та налагодити регіональне співробітництво на Південному Кавказі, не зумів знайти спільну мову з колишньою політичною елітою Грузії¹²². На нашу думку, критикуючи його діяльність не слід забувати, що Гамсахурдіа не мав ані належного досвіду керівництва країною, ані необхідних економічних знань (або людей з економічною освітою у своєму оточенні). Тож розв'язувати вкрай складні політичні та економічні проблеми, які постали перед молодою незалежною державою, йому було неймовірно складно.

Епоху президентства Е. Шеварднадзе (1995–2003), фактично керував Грузією з 1992 р.), колишнього першого секретаря ЦК Комуністичної партії Грузинської РСР (1972–1985) та соратника М. Горбачова на посаді міністра іноземних справ СРСР (1985–1990) грузинські експерти характеризують як кланове правління, супроводжуване небаченим

¹²¹ Там же.

¹²² Оганджян А. 25 лет независимости Грузии: президенты, их успехи и промахи. 09.04.2016. – [Електронний ресурс]: <http://dw.com/p/1IS1V>

розквітом корупції, водночас визнаючи заслугу другого президента в тому, що саме за його правління було розпочато рух країни до ЄС та НАТО, прийнято нову Конституцію¹²³. Соціально-економічне становище держави було в ті часи складним і суперечливим. 1994 р. обсяг виробництва продукції в Грузії впав до рівня 1960-х рр., інфляція склала близько 9000% на рік, рівень безробіття сягнув 20%. Вивести країну з кризової ситуації допомогли стабілізаційні кроки (які являли собою комбінацію монетарних і адміністративних заходів), а також значною мірою кредити МВФ та Світового банку¹²⁴. Протягом 1994–1995 рр. макроекономічну та фінансову ситуацію вдалося стабілізувати. У 1996–1997 рр. було зафіксовано економічне зростання із середньою швидкістю 6% на рік¹²⁵.

Російський учений С. Гризунов, який особисто знав Е. Шеварднадзе, регулярно з ним зустрічався, вважає, що другий президент Грузії, отримавши країну, охоплену потужними сепаратистськими настроями і з «нульовою» економікою, зробив для покращення ситуації досить багато. Щоб зробити більше, йому просто не вистачило енергії й достатньої кількості чесних професіоналів в оточенні¹²⁶.

Під час правління Е. Шеварднадзе у Грузії виник так званий синдром «політики домінантної влади», з характерним для нього абсолютним пануванням однієї політичної групи, яка не дає законної можливості змінити себе біля владного керма іншим політичним силам. Це призвело до того, що на початку XXI ст. існуюча модель керівництва державою не могла задовольнити зростаючий запит грузинського суспільства на участь в управлінні країною, що й стало причиною назрівання «революції троянд»¹²⁷.

Оцінка ролі цієї політичної постаті в історії держави як грузинськими, так і іноземними експертами є неоднозначною, нерідко діаметрально протилежною. Дехто вважає Шеварднадзе таким собі злим генієм Грузії, саме його звинувачуючи у фатальних помилках, які стали основною причиною втрати Абхазії та Південної Осетії. Дехто навпаки стверджує, що Шеварднадзе багато зробив для того, щоб ситуація стабілізувалася, що саме він фактично підготував умови для початку діалогу між осетинами, абхазами та грузинами. Хтось заки-

¹²³ Там же.

¹²⁴ Кулик В., Бабич Б., Синдеева Е., Жуган А. Демократический транзит: модели развития стран Южного Кавказа. 08.10.2013. – [Електронний ресурс]: <http://hvylyu.net/analytcs/geopolitics/demokraticeskij-tranzit-modeli-razvitiya-stran-yuzhnogo-kavkaza.html>

¹²⁵ Егизарян А. Грузия: структурные проблемы экономики и турецкая экономическая экспансия (1994–2007). – Ереван; Москва, 2007. – С. 8.

¹²⁶ Грызунов С., Бунтман С. Грузия: новейшая история. 05.01.2008. – [Електронний ресурс]: <http://echo.msk.ru/programs/netak/57685/>

¹²⁷ Кулик В., Бабич Б., Синдеева Е., Жуган А. Указ. соч.

дає йому нездатність зупинити накопичення суспільно-політичних та соціально-економічних проблем. А хтось бачить головну заслугу другого президента у тому, що в період його правління грузинська держава відбулася після важких 90-х, здобувши геополітичну функцію, що саме він вибудовував реальну демократію, яка фактично зникла за часів його наступника¹²⁸. З огляду на це важко не погодитися зі словами М. Саакашвілі, що над оцінкою ролі Шеварднадзе ще довго доведеться працювати історії та історикам.

Візитною карткою правління М. Саакашвілі (2004–2013), на думку грузинських науковців, стали радикальні реформи, зокрема боротьба з корупцією. Багато хто, закидаючи третьому президенту створення орієнтованого переважно на особистий піар авторитарного режиму та абсолютний контроль над ЗМІ, змушений визнавати успіхи у реформуванні державних інститутів та фіскальної політики. Його заслугою вважають те, що Грузію почали сприймати як повноцінну державу і те, що в Європі та світі почала утверджуватися думка, що на Південному Кавказі можливо створити країну європейського типу¹²⁹.

Після приходу М. Саакашвілі до влади у Грузії розпочалося проведення низки кардинальних ліберальних економічних реформ: ослаблення контролюючої ролі держави у розвитку приватного бізнесу; зміна системи отримання ліцензій за принципом «одного вікна»; скорочення переліку ліцензованої діяльності (на 85%) і т.п. Було проведено податкову реформу, внаслідок якої кількість податків скоротилася з більш ніж 20 до 7. Одним з пріоритетів економічної політики оголошено приватизацію, виставлено на продаж найбільші підприємства країни, що викликало бурхливе зростання іноземних інвестицій та ВВП країни. Радикально реформовано соціальну сферу: введено ваучерну систему в галузі освіти та страхування медицину тощо¹³⁰.

Завдяки прийнятому 2004 р. новому податковому кодексу надходження до бюджету країни у 2007 р., вирости в 2,7 рази¹³¹. 2011 р. Кодекс було оновлено. З метою додаткового захисту прав платників податків запроваджено посаду податкового омбудсмена, повністю звільнено від прибуткового податку власників мікробізнесу (підприємств з річним обігом не більше 20 тис. дол. США), полегшено податковий тиск на малий бізнес (річний обіг не більше 65 тис. дол. США)¹³². Революційною зміною виявилось оголошення податкової амністії, без чого

¹²⁸ О роли Шеварднадзе в истории Грузии. 25.01.2010. – [Електронный ресурс]: <http://www.georgiatimes.info/interview/29655.html>

¹²⁹ Оганджанян А. Указ. соч.

¹³⁰ Кулик В., Бабич Б., Синдеева Е., Жутан А. Указ. соч.

¹³¹ Буракова Л. Указ. соч. – С. 159.

¹³² Там само. – С. 159–160.

було б, напевно, проблематично досягти участі у приватизації важливих об'єктів фінансово спроможних на це грузинів, які небезпідставно побоювалися, що правоохоронні органи зацікавляться джерелом їхніх статків. Одержавши після виходу у грудні 2004 р. Закону «Про амністію й легалізацію недекларованих фінансових зобов'язань і майна» гарантії безпеки, чимало грузинських бізнесменів активно включилося у процес приватизації. Це підвищило його результативність.

Грузія обрала шлях відкритої економіки, тому фактично без обмежень виставила на продаж значну кількість державних компаній. Покупцями дрібних підприємств ставали переважно місцеві компанії, іноземні фірми купували великі об'єкти¹³³. Після введення у дію нової соціальної програми вдалося позбавитися головного недоліку попередньої – знеособленості. Підтримка нужденних у Грузії стала адресною завдяки спеціальному механізму їх виявлення¹³⁴. У сфері охорони здоров'я введено страхування за ваучерами (якими передбачено всі мінімально необхідні медичні послуги). Ваучери є безкоштовними для найбідніших верств населення, представники яких мають право обирати, де, в якому медичному закладі (державному, приватному тощо) його використати. Більш заможні громадяни можуть придбати індивідуальну приватну страховку¹³⁵. Не лишилася осторонь змін й освітянська галузь: для заохочення вчителів до саморозвитку рівень їхніх зарплат прив'язали до кваліфікації, рівня знання іноземних мов, рівня володіння ПК тощо; підвищено автономію (зокрема фінансову) дирекції шкіл.

Далеко не всі економісти вважають більшість реформ команди Саакашвілі вдалими. Так, російський дослідник Н. Мендкович у монографії «Ціна реформ, або Чому Грузії не вдалося?» (яка, судячи з назви, напевно задумувалася як своєрідна відповідь на працю Л. Буракової «Чому Грузії вдалося?») піддає нищівній критиці фактично всі реформаторські зміни того часу. Він вважає, що прийняте грузинським керівництвом «...рішення відпустити економіку у вільне плавання та відкрити двері імпорту... це – справжнє економічне самогубство»¹³⁶; звинувачує його у неефективному використанні іноземного фінансування, лєвова частка якого, за словами дослідника, спрямовувалася на забезпечення імпорту та реекспортних операцій, у той час як власне виробництво розвивалося слабо¹³⁷.

Місцеві експерти зазначають, що Грузії за десятиліття президентства Саакашвілі вдалося суттєво просунути на шляху реформ. Втім,

¹³³ Там само. – С. 72.

¹³⁴ Там само. – С. 131.

¹³⁵ Там само. – С. 134.

¹³⁶ Мендкович Н.А. Указ. соч. – С. 38.

¹³⁷ Там же. – С. 39–40.

на їхню думку, саме низка квапливих, одноосібних рішень президента фатально погіршила стосунки з Росією. Самовільне розширення президентських повноважень порушило баланс сил у системі державної влади. Фактичне позбавлення широкого загалу реальної можливості брати участь в управлінні державою спричинило розчарування значної частини населення як у реформах, так і в особі головного реформатора – президента¹³⁸.

Усе це, а також, вірогідно, певна втома виборців від бурхливої діяльності команди Саакашвілі та сподівання на вирішення низки соціальних проблем за допомогою широких можливостей заможного лідера нової політичної сили – Б. Іванішвілі, значною мірою сприяли здобуттю перемоги на парламентських виборах 2012 р. коаліцією «Грузинська мрія» (яка стала своєрідним плацдармом для перемоги Г. Маргвелашвілі на президентських виборах 2013 р.). Ряд грузинських експертів висловлювали сумніви щодо можливості представників цієї коаліції ефективно керувати країною та адекватно сприймати виникаючі перешкоди¹³⁹.

У другій половині 2010-х рр. економічне становище країни погіршилося. Так, 25 лютого 2015 р. національна валюта (ларі) сягнула історичного мінімуму відносно американського долара, знецінившись загалом на 30% порівняно з листопадом 2014 р. У жовтні 2016 р. знову розпочалося стрімке падіння ларі, наслідком чого став новий історичний мінімум, зафіксований Національним банком Грузії 22 грудня (2,7846 GEL/\$1). Внаслідок цього в країні підвищилися ціни на продукти харчування, техніку, а також, природно, на імпортні товари. У найгіршому становищі виявилися люди, які виплачують іпотечні кредити в доларах США (переважну більшість таких кредитів у Грузії видано саме в доларах, при тому, що зарплату громадяни отримують у ларі). Враховуючи те, що грузинські банки видають великі кредити лише за умови їхнього забезпечення квартирою або іншою нерухомістю, родина, яка не зуміє виконати свої фінансові зобов'язання, може залишитися взагалі без даху над головою. Для того, щоб якось виправити ситуацію, уряд Грузії розробив спеціальний план «дедоларизації», який почав діяти в 2017 р. Ним передбачено перерахунок частини доларових іпотечних кредитів у ларі за зниженим курсом (із субсидією за державний кошт), збільшення надходжень до бюджету за рахунок зростання податків на тютюнові вироби, автомобілі, паливо і гральний бізнес. Також уряд ухвалив рішення про скорочення витрат на утримання відомств¹⁴⁰.

¹³⁸ Оганджян А. Грузия после Саакашвили: что оставил после себя экс-президент. 23.11.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.dw.de/a-17246373>

¹³⁹ Оганджян А. 25 лет независимости Грузии. Указ. соч.

¹⁴⁰ Чем запомнился 2016 год в Грузии? 27.12.2016. – [Електронний ресурс]: <http://sputnik-georgia.ru/reviews/20161227/234370818/Chem-zapomnilsja-2016-god-v-Gruzii.html>

На думку аналітиків, цю ситуацію викликано низкою як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, зокрема, скороченням експорту та грошових переказів до країни, зменшенням кількості туристів. Це пов'язано, по-перше, з певними економічними проблемами у найбільш значних торговельних партнерів Грузії (Росії, Туреччини, Азербайджану, України, Вірменії), – країн, до яких переважно експортувалися товари, й звідки надходила лєвова частка грошових переказів. По-друге, зазначені негаразди пов'язані з невмілою політикою нинішньої грузинської влади: ускладненням візового режиму, мораторієм на продаж землі іноземцям тощо. На думку президента Центру економічного розвитку Грузії Р. Гоцирідзе, державний бюджет країни після 2012 р. став надто перенасичений соціальними зобов'язаннями. «Грузинська мрія» прийшла до влади значною мірою завдяки соціальним обіцянкам й пожертвувала економічним розвитком Грузії задля спроб втілення їх у життя¹⁴¹.

Дехто з грузинських економістів не приховує свого скептицизму щодо запланованих «антикризових заходів» уряду. Так, Г. Хухашвілі вважає, що анонсовані у плані «дедоларизації» дії не є порятунком від проблем, які стоять перед країною, оскільки вони вирішують лише короткострокові завдання по виходу зі складної ситуації. Він вважає досить дивною ініціативу щодо трансформації доларових іпотечних кредитів. Зважаючи на те, що в Грузії чимало соціально незахищених людей, а отримувачі згаданих кредитів знаходяться у сегменті людей із середнім достатком, виникає питання щодо того, наскільки це соціально виправдано. Адже виходить, що бідні субсидують людей з більш значним достатком¹⁴².

Незалежні експерти припускають, що девальвацію лари вмотивовано не так економічно, як політично, що вона пов'язана передусім з передвиборчим рішенням уряду «задобрити» так звані «електорально значущі» соціальні групи виплатою різних премій, матеріальної допомоги, інших фінансових бонусів, підвищенням зарплат і пенсій. Ці витрати призвели до зростання обсягу грошової маси, і ця маса стала занадто важким тягарем для грузинської валюти. Тим більше в умовах невеликого ВВП країни і величезного зовнішнього боргу, що сягає 13 млрд дол. США, втричі перевищуючи державний бюджет.

Наприкінці 2016 р. у Грузії відбулись масові акції протесту проти збільшення ставки оподаткування нових автомобілів і (що ще більш

¹⁴¹ Оганджян А. Отход от либерального курса ударил по грузинской валюте. 03.03.2015. – [Електронний ресурс]: <http://dw.de/p/1EkCp>

¹⁴² Лебанидзе Г. Правительство Грузии пытается найти выход из «валютного кризиса». 04.12.2016. – [Електронний ресурс]: <http://ru.rfi.fr/kavkaz/20161202-pravitelstvo-gruzii-pytaetsya-naiti-vykhod-iz-valyutnogo-krizisa>

істотно для значної частини населення) підвищення більш ніж втричі мита на автомобілі з правим кермом. Повністю заборонити автомобілі з правим кермом (які потрапляють до країни вживаними за досить демократичними цінами – 1000–1500 дол. США) уряд не наважився, зважаючи на те, що кількість таких машин, за різними оцінками, становить приблизно 30–40% автопарку Грузії. Прибічники дозволу на продовження їхньої експлуатації зазначають, що Грузія, на відміну від західних держав, є країною бідною, тому, заборонивши незможній частини населення купувати недорогі японські автомобілі, уряд, по-перше, зазіхне на соціальну справедливість, по-друге, zabez роботу у тисяч вітчизняних імпортерів та дилерів¹⁴³.

На тлі проблем, труднощів і негараздів у Грузії зберігаються певні позитивні тенденції, які дають підстави стверджувати, що трансформаційно-модернізаційні перетворення тут, хоч і поволі, але просуваються вперед. Зокрема, Грузія досягла значного прогресу в покращенні умов ведення бізнесу. Свідченням цього стало її переміщення з 23 на 16 місце у міжнародному рейтингу «Doing Business-2017» (Україна посіла у ньому 80-у позицію із 190-ти). Грузія залишається однією з найбільш сприятливих країн світу за показниками економічної свободи. У щорічному рейтингу американського дослідницького центру «The Heritage Foundation» «Індекс економічної свободи 2016 року» (охоплює 178 держав) вона посіла 23 позицію (група країн «з переважно вільною економікою»), що є найкращим результатом серед колишніх республік СРСР (Україна – 162 місце, серед країн «з репресованою економікою»). Грузія продовжує залишатися однією з найбезпечніших країн світу. В індексі злочинності по країнам «Crime Index for Country 2016» вона розташувалася на шостому місці з 117-ти можливих¹⁴⁴. 2016 рік став для країни рекордним у сфері туризму. Загальна кількість іноземних гостей, які відвідали Грузію, досягла 6,3 млн осіб, що на 7,6% вище показників 2015 р. Індустрія туризму в 2016 р. загалом принесла країні прибуток понад 2 млрд дол. США (більше, ніж у 2015 р. на 10,1%)¹⁴⁵.

Одним із стратегічних завдань сучасної Грузії продовжує залишатися рух на зближення з ЄС. Величезною перешкодою на цьому шляху є слабка економіка. Голова фонду «Проект непереможна Грузія» З. Бержанішвілі вважає, що нинішній стан економічного розвитку Грузії відтерміновує перспективу інтеграції до ЄС принаймні на найближчі

¹⁴³ Лебанидзе Г. В Грузии начались антиправительственные акции. 09.12.2016. – [Електронний ресурс]: <http://ru.rfi.fr/kavkaz/20161216-v-gruzii-nachalis-antipravitelstvennye-aktsii>

¹⁴⁴ Грузия в рейтингах – достижения и неудачи 2016 года. – [Електронний ресурс]: <http://sputnik-georgia.ru/reviews/20170105/234448894/Gruzija-v-rejtingah-dostizhenija-i-neudachi-2016-goda.html>

¹⁴⁵ Двали Г. Грузия стала одним из самых популярных туристических направлений. 10.01.2017. – [Електронний ресурс]: <http://kommersant.ru/doc/3187848>

10 років. На його думку, країні не вдалося використати для досягненні відчутного економічного прогресу ані сприятливу зовнішньоекономічну кон'юнктуру та вигідне геополітичне розташування, ані режим вільної торгівлі зі США та ЄС, ані родючу землю та чудовий клімат, ані будь-які інші фактори¹⁴⁶. Офіційні представники державної влади налаштовані більш оптимістично. Міністр закордонних справ Грузії М. Джанелідзе вважає свою батьківщину демократичною державою з розвиненою, відкритою, конкурентоздатною економікою, що уможливило економічну інтеграцію з ЄС¹⁴⁷.

Російський економіст, співробітник Інституту економічного аналізу Л. Буракова у детальному дослідженні реформ команди М. Саакашвілі¹⁴⁸, у тому числі економічних, послідовно й доказово доводить тезу, згідно з якою більшість із них сприяла економічному піднесенню Грузії, відкрила для країни неабиякі перспективи подальшого прогресу. Натомість доктор економічних наук, професор Інституту економіки ім. П. Гугушвілі (Грузія) Д. Борулава гадає, що, незважаючи на прискорення в останній час темпів зростання продуктивності праці, ефективність економіки Грузії лишається на дуже невисокому рівні. Про це свідчить незначний рівень ВВП на душу населення порівняно з іншими державами з перехідною економікою; брак місцевої кваліфікованої робочої сили; практична відсутність зростання кількості малих та середніх підприємств (збільшення числа яких є своєрідним індикатором прогресу економік країн, які розвиваються) тощо¹⁴⁹. Отже, як бачимо, існують різні точки зору як серед політиків, так і серед економістів на сучасний стан економіки Грузії та її перспектив на шляху євроінтеграції.

Серед ключових моментів, завдяки яким Г. Маргвелашвілі здобув перемогу на президентських виборах, було, крім усього іншого, досить розповсюджене серед широкого загалу противників попереднього президента сподівання, що зміна керівника сприятиме налагодженню зіпсованих відносин з Росією. Втім, минуло чимало часу, але кардинальних змін у питанні покращення стосунків з РФ не спостерігається. Навпаки, виступаючи у березні 2016 р. на IV Глобальному Бакинському форумі «До багатопольярного світу» перед колишніми та нинішні-

¹⁴⁶ Бежанишвили З. Анализ способности Грузии интегрироваться в ЕС. 25.01.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.apsny.ge/analytics/1453746855.php>

¹⁴⁷ Джанелідзе: Грузия стала демократической страной с развитой экономикой. 17.03.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.vestikavkaza.ru/news/Dzhanelidze-Gruziya-stala-demokraticeskoy-stranoy-s-razvitoy-ekonomikoy.html>

¹⁴⁸ Буракова Л. Указ. соч.

¹⁴⁹ Борулава Д. Конкурентоспособность человеческих ресурсов: опыт Грузии. – [Електронний ресурс]: http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-1-2/10.shtml

ми лідерами кількох десятків держав, він назвав Росію серед числа порушників загальної безпеки у регіоні, звинувативши її у повзучій окупації Грузії¹⁵⁰.

8 жовтня 2016 р. відбулися дев'яті у новітній історії Грузії парламентські вибори. Напередодні експерти прогнозували, що основна боротьба розгорнеться між двома партіями: владною «Грузинською мрією» («ГМ») та опозиційною «Єдиний національний рух» («ЄНР»), що власне і відбулося. Обидві партії асоціюються з особами їхніх колишніх лідерів – Б. Іванішвілі та М. Саакашвілі. На думку багатьох фахівців, ці політичні сили не могли розраховувати на успіх, якщо спробують обмежитися лише експлуатацією образів цих осіб. З огляду на те, що згідно з даними опитування, опублікованого в квітні 2016 р. Національним демократичним інститутом, 34% респондентів не планували взагалі брати участь у парламентських виборах¹⁵¹ президентові та його «команді» довелося докласти максимум зусиль, щоб переконати громадян в їхній важливості й значущості. Г. Маргвелашвілі презентував передвиборчий проект «Твій голос – твоє майбутнє», який мав сприяти залученню виборців (зокрема, молоді) до більш активної участі у виборах. Проект був електорально нейтральний, він не підтримував жодну з партій¹⁵².

У Грузії діє змішана виборча система: з 150 депутатів 77 обираються за партійними списками (за пропорційною системою), 73 – у мажоритарних округах. Прохідний бар'єр для партії становить 5%.

За результатами виборів 2016 р. за пропорційною системою до парламенту пройшли три партії: «Грузинська мрія» (48,68% голосів, 44 мандати), «Єдиний національний рух» (27,11% голосів, 27 мандатів), проросійський «Альянс патріотів Грузії» (5,01% голосів, 6 мандатів)¹⁵³. У мажоритарних округах кандидати «Грузинської мрії» здобули 71 із 73 мандатів. Загалом партія отримала 115 місць, здобувши у новому парламенті конституційну більшість.

Отже, на парламентських виборах 2016 р. Б. Іванішвілі та його однодумці отримали від виборців мандат довіри й, разом з ним, можливість визначення подальшого шляху розвитку країни. Це, швидше за все, вилететься у посилення авторитаризму, зумовить подальшу маргіналізацію опозиції, потягне за собою певне потепління відносин між Москвою

¹⁵⁰ Российская ползучая оккупация в Грузии нарушает безопасность в регионе – президент. 10.03.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.apsny.ge/2016/mil/1457641913.php>

¹⁵¹ Президент: игнорирующие выборы станут пособниками «темных сил». 10.05.2016. – [Електронний ресурс]: <http://sptnkne.ws/ct8p>

¹⁵² Президент Грузии открыл предвыборную кампанию. 11.08.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.blackseanews.net/read/119498>

¹⁵³ Parliamentary Elections of Georgia. – [Electronic resource]: <http://results.cec.gov.ge/eng/#>

та Тбілісі¹⁵⁴. Не виключено, що конституційна більшість «ГМ» у парламенті призведе не просто до створення однопартійного уряду, а до абсолютного панування цієї політичної сили у виконавчій і законодавчій владі. Відтак, багато реформ М. Саакашвілі може бути переглянуто. Б. Іванішвілі вже запропонував конституційну реформу, відповідно до якої президента обиратиме парламент. Такий перебіг подій навряд чи є позитивним: політична система стане менш стійкою, з'явиться більше ризиків дестабілізації, фактично зникне механізм стримувань і противаг.

Що стосується «ЄНР», то, враховуючи нинішнє негативне ставлення багатьох грузинів до М. Саакашвілі, висунення партії на роль провідної опозиційної сили у парламенті й країні є серйозним успіхом. Проходження до парламенту проросійської партії «Альянс патріотів Грузії», критично налаштованої до політики європейської і євроатлантичної інтеграції, не матиме серйозного впливу на зовнішньополітичний курс Грузії¹⁵⁵. Після впевненої перемоги «ГМ» їй не потрібний союз з «патріотами» навіть для формування конституційної більшості. Присутність «Альянсу» у парламенті можна розцінювати лише як незначну зовнішньополітичну перемога РФ, яка дасть їй змогу хіба що констатувати збільшення у Грузії кількості прихильників реанімації курсу на зближення з Москвою.

Грузинські політологи вважають одним із найгірших моментів у ситуації, що склалася те, що дві провідні партії не мають підтримки навіть половини всіх виборців країни (включаючи тих, хто не брав участі у виборах). Ця обставина послаблює легітимність (не юридичну, але «народну»), а, відтак, і стабільність влади загалом, є свідченням того, що довіра до влади загалом у Грузії є надзвичайно низькою. Двопартійна система (яка певною мірою формується зараз у Грузії) може бути дієвою лише у тому разі, якщо партії разом користуються підтримкою значної кількості електорату. Станом на сьогодні сумарний рейтинг «ГМ» та «ЄНР» складає близько 40%, що означає фактичну відсутність у них достатнього ресурсу легітимності, а також потенційної здатності розділити між собою відповідальність за проведення державної політики¹⁵⁶.

Новим дестабілізуючим фактором може стати конфлікт між правлячою партією та діючим президентом, ознаки якого вже почали

¹⁵⁴ Портников В. Непотрібний реформатор. Чому Саакашвілі програв вибори в Грузії. 31.10.2016. – [Електронний ресурс]: http://espreso.tv/article/2016/10/31/ nepotribnyy_reformat_chomu_saakashvili_progav_vybory_v_gruziyi

¹⁵⁵ Кравченко В. «Грузинська мрія» про контрольний пакет. 14.10.2016. – [Електронний ресурс]: https://dt.ua/international/gruzinska-mriya-pro-kontrolniy-paket_.html

¹⁵⁶ Лебанидзе Г. Какої парламент получила Грузія на виборах. 31.10.2016. – [Електронний ресурс]: <http://ru.rfi.fr/kavkaz/20161031-kakoi-parlament-poluchila-gruziya-na-vyborakh>

з'являтися. Парламентська більшість планує зробити в Основному законі принципову зміну: скасувати всенародні вибори глави держави. Згідно з проектом, президента у майбутньому обиратиме парламент, можливо, спільно з представниками місцевих органів влади (як у Німеччині). На думку ініціаторів проекту, Грузія є парламентською республікою, тож всенародні вибори президента не потрібні. Чинному президенту Г. Маргвелашвілі подібні новації не до вподоби і він має намір бойкотувати роботу Конституційної комісії, яка має остаточно підготувати зміни¹⁵⁷.

Підводячи підсумки, слід відзначити таку особливість політичного життя Грузії, як практично абсолютне несприйняття кожним наступним з грузинських президентів політичної лінії свого попередника. Це інколи призводило до різких змін, які несприятливо відображалися на рівні соціально-економічного розвитку держави. Проте важко заперечувати той факт, що, пішовши шляхом кардинальних реформ у більшості сфер життя, команді президента М. Саакашвілі вдалося досягти у цій царині певних успіхів. Поряд з успішною реалізацією змін мали місце й невдачі, і провали, проте позитивний ефект реформ значно перевищує їхні негативні наслідки. Вивчення й творче освоєння реформаторського досвіду Грузії могло б бути важливим і корисним для інших пострадянських держав.

4.5. Пострадянська трансформація: практика і досвід Вірменії

У Декларації про незалежність та у Конституції Республіки Вірменія у всіх її редакціях зазначено прагнення побудови демократичної держави. Попри це, експерти «Freedom House» станом на 2016 р. за рівнем демократії віднесли Вірменію до країн із напівконсолідованим авторитарним режимом¹⁵⁸. Це свідчить, коли не про фактичний провал суспільно-політичної модернізації у розумінні досягнення стабільності політичного розвитку як запоруки соціально-економічного прогресу, то, щонайменше, про серйозні труднощі та проблеми, які спіткали країну на новому історичному етапі її розвитку. Повноцінного демократичного транзиту і переходу до конкурентної ринкової економіки у Вірменії не відбулося. По відношенню до суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у цій пострадянській країні більшість дослідників воліє вживати визначення не «модернізація», а «трансформація», переносючи акцент на зміни, які відбува-

¹⁵⁷ Лебанидзе Г. В Грузии начались антиправительственные акции. Указ. соч.

¹⁵⁸ Iskandaryan. A. Nation in transition 2016. – [Електронний ресурс]: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/NiT2016%20Armenia.pdf>

ються у вірменській державі та суспільстві, й, у той же час, уникаючи давати оцінку їхнім підсумкам.

Суспільно-політична трансформація країн пострадянського простору мала свої специфічні особливості, обумовлені комбінацією ендогенних та екзогенних чинників. До перших прийнято зараховувати об'єктивні (рівень економічного розвитку, географічне положення, наявність сировинної бази та ін.) та суб'єктивні (тривалість імперського та наявність історичного демократичного досвіду, політична позиція лідерів та еліт, активність громадян тощо) обставини. До других – діяльність регіональних та міжнародних політичних інститутів (ООН, ОБСЄ, Рада Європи, ЄС та ін.), фінансових структур (МВФ, ЄБРР, ЄАЕС, ЄврАзЄС), іноземних інвесторів, а також військових союзів (ОДКБ, НАТО). Їхня діяльність на різних етапах було спрямовано на сприяння реформам у різних галузях, боротьбу з корупцією, формування сприятливого і привабливого інвестиційного клімату, розбудову систем безпеки, підтримку громадянського суспільства тощо. Всі ці чинники, різною мірою впливали і на пострадянську трансформацію Вірменії.

Політичним критерієм трансформаційного процесу науковці називають якісне, системне перетворення базових державних інституцій та інститутів громадянського суспільства на засадах демократії європейського (або євроатлантичного) типу. Про ступінь успішності процесу може свідчити ухвалення нових конституцій, впровадження і утвердження реальної багатопартійності, забезпечення незалежності судової системи, зміцнення демократичних інститутів, наявність дієвої політичної опозиції, активність громадянського суспільства, вільне функціонування незалежних ЗМІ. Соціально-економічними критеріями формування ринкової економіки вважаються становлення приватної форми власності, місце держави у регіональному та світовому господарстві, рівень і якість життя населення¹⁵⁹.

Вірменія протягом тривалого періоду практично була своєрідним політико-географічним «островом» на Південному Кавказі. Геокультурне розташування на крайньому сході християнського світу прирікало її у всі історичні часи на тиск з боку ближніх та дальніх сусідів з числа «великих» держав: Персії, Візантії, Арабського халіфату, згодом – Османської та Російської імперій. Радянський Союз, включивши Вірменію до свого складу, вважав себе рятівником її народу. Нині головним стратегічним союзником Вірменії є Росія. Перебуваючи між історичним (Туреччина) і сучасним (Азербайджан) мусульманськими опонентами, Вірменія є дуже вразливою, а регіон занадто неспокійним

¹⁵⁹ Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128–134.

та небезпечним, щоб можна було обійтися без потужного захисника. Фактично Вірменія перетворилася на російський військовий форпост на Кавказі. Цей чинник є одним із ключових для розуміння перебігу трансформаційно-модернізаційних процесів у Вірменії.

Поштовхом до системної трансформації у Вірменії послужили події 1988–1990 рр. Серед перших її проявів слід згадати появу Руху за приєднання до Вірменської РСР Нагірно-Карабаської автономної області, яка входила до складу Азербайджанської РСР, але фактично була населена переважно етнічними вірменами. «Рух» спрямував свою активність на вирішення територіального питання і об'єднання вірмен Вірменії та Карабаху в рамках єдиної республіки СРСР. Неготовність радянського керівництва до адекватних політичних дій в умовах загострення міжнаціонального конфлікту, суперечливість прийнятих заходів призвели до зародження і зміцнення у республіці радикальних антикомуністичних настроїв.

Карабаський рух у Вірменії на момент його зародження мав національно-визвольний характер, лише згодом виступивши каталізатором руху за незалежність. Його лідери утворили першу опозицію у парламенті Вірменської РСР¹⁶⁰. Відтоді «карабаський фактор» постійно, хоч і хвилеподібно: з періодами деактуалізації та реактуалізації, – впливав як на внутрішньо-, так і на зовнішньополітичний, а також геополітичний розвиток незалежної Вірменії. Значну частину вірменської національної політичної та економічної еліти складали, і складають колишні учасники бойових дій та активісти карабаського руху. Карабаська проблематика у різних її аспектах є складовою ідеологічних платформ більшості політичних партій, як правлячих, так і опозиційних. Хоча в останні роки карабаське питання перестало бути способом завоювання підтримки з боку соціально незабезпечених верств населення¹⁶¹.

Вплив «карабаського фактора» на політичний процес наочно ілюструють біографії всіх трьох президентів незалежної Вірменії. І Левон Тер-Петросян (1991–1998), і Роберт Кочарян (1998–2008), і Серж Саргсян (з 2008) відігравали важливу роль у самому карабаському суспільно-політичному русі, а потім очолювали Вірменію і Нагірний Карабах у період війни або ж безпосередньо керували бойовими діями. Так, 4 серпня 1990 р. головою Верховної Ради Вірменської РСР було обрано лідера опозиційного «Вірменського загальнонаці-

¹⁶⁰ Искандарян А. Армения между автократией и полиархией // «Pro et Contra». – 2011. – № 3–4. – С. 19–28.

¹⁶¹ Минасян С. Карабахский фактор в армении: внутриполитическое измерение // Ноев Ковчег. – 2012. – № 7(190). – [Електронний ресурс]: <http://noev-kovcheg.ru/mag/2012-07/3172.html>

онального руху» Л. Тер-Петросян, його ж пізніше обрали першим президентом. Він був змушений подати у відставку у 1998 р. через те, що висунув план карабаського врегулювання, який не був прийнятий вірменськими елітами і суспільством. На посту президента його змінив тодішній прем'єр-міністр Вірменії Р. Кочарян, який до цього був першим президентом Нагірно-Карабаської Республіки. 2008 р. до влади прийшов С. Саргсян – у минулому міністр оборони Вірменії, який свого часу командував військами у Нагірному Карабасі під час військових дій¹⁶².

Інституціоналізація нової політичної системи Вірменії ропочалася з прийняття «Декларації про незалежність» (23 серпня 1990). Носієм державності проголошувався народ Вірменії, який мав право здійснювати владу як безпосередньо, так і через представницькі органи – на основі Конституції і законів Республіки Вірменія¹⁶³. Після проголошення незалежності за результатами референдуму 21 вересня 1991 р. (99,5% – «за») керівництво країни проголосило курс на політичну та економічну інтеграцію до європейських структур. Було вирішено здійснити швидкий перехід від комуністичної системи і побудувати демократичну державу з ринковою економікою. Відповідно до положень «Декларації про незалежність» передбачався поділ влади на виконавчу, законодавчу і судову, а також впровадження посади президента. Визначити принципи поділу влади мали закони «Про Президента Республіки Вірменія» і «Про Верховну Раду Республіки Вірменія», проте ще на етапі обговорення цих законопроектів виявилася поляризація у поглядах депутатів Ради щодо майбутніх повноважень кожної з гілок влади та співвідношення між ними.

Наступним етапом становлення політичної системи незалежної Вірменії стали перші президентські вибори восени 1991 р. На них упевнену (83% за 70-тивідсотковою явки виборців¹⁶⁴) перемогу отримав Л. Тер-Петросян. Пізніше ці вибори будуть визнані найчеснішими і найчисельнішими в історії Вірменії. У 1992 р. було поновлено конституційний процес. На той момент у країні офіційно діяла Конституція Вірменської РСР від 1978 р., яка йшла врозріз з основними положеннями «Декларації про незалежність», зміни і доповнення, що вносилися до неї, ламали її логіку. Для розробки проекту нової Конституції було створено Конституційну комісію на чолі з головою Верховної Ради Л. Тер-Петросяном.

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Декларация о независимости Армении. – [Електронний ресурс]: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=rus>

¹⁶⁴ Выборы президента Армении, 1991–2008 гг. 17.01.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/218783/>

Незважаючи на серйозні зміни, що їх зазнала політична система Вірменії, на той час не вирішеною залишалась головна проблема: питання про повноваження президента і про характер його взаємин з парламентом і урядом. У середовищі політичної еліти на той момент склалися два табори: з одного боку, прихильники сильної президентської влади, з іншого, послідовники парламентаризму. Прихильники парламентаризму вказували на демократизм подібної форми правління, яка дозволяє уникнути концентрації влади в одних руках, апелюючи до історичного досвіду країни: перша Вірменська Республіка (1918–1920) була парламентською державою. Ще одним аргументом на користь парламентаризму вважали його позитивний вплив (разом з пропорційною виборчою системою) на становлення багатопартійності.

Прихильники сильної президентської влади наводили, скоріше, контраргументи, ніж чітке пояснення власної точки зору. Так, наприклад, вони вважали, що саме в силу непрофесіоналізму парламенту зазнала поразки перша Вірменська Республіка, а на сучасному етапі слабкий парламент не зможе впоратися з політичним хаосом та викликами, перед якими постала молода незалежна держава. Вони робили висновок, що політичній системі потрібен єдиний центр, здатний швидко реагувати на ситуацію, що склалася, беручи на себе відповідальність за прийняття рішень. На роль такого центру, на їхню думку, найкраще підходив інститут сильного президентства з підпорядкованою йому вертикаллю виконавчої влади¹⁶⁵. Прихильників президентства виявилось більше. Це й визначило рішення Конституційної комісії. На всенародний референдум від 5 липня 1995 р. було винесено їхній конституційний проект. «За» проголосувало 823 тис. осіб (68% з тих, хто брав участь у голосуванні, 37,5% від загальної кількості виборців країни).

У Вірменії склалися специфічні традиції інституту президентства. Починаючи з 1991 р., було обрано трьох президентів, кожен з них переобирався на другий термін. Третю каденцію не передбачено Конституцією. Кожен із президентів ініціював конституційну реформу, поступово трансформували президентську систему у напівпрезидентську, а згодом – на парламентську. Конституційні реформи у Вірменії перетворилися на постійний елемент політичного процесу. Їхні проекти розроблялися національною комісією у співпраці з європейськими структурами, за основу бралися варіанти, запропоновані владою, а не опозицією. Щоразу рішення про ратифікацію Основного закону і поправок до нього виносили на національний референдум (у 1995, 2003, 2005, 2015 рр.), у трьох

¹⁶⁵ Лалаян С. Э. Политическая система постсоветской Армении: этапы и проблемы становления // Вестник Московского государственного областного университета. – 2013. – № 2. – [Електронний ресурс]: <http://www.evestnik-mgou.ru/vi/Articles/Doc/353>

випадках з чотирьох більшість населення голосувала «за», що пояснювалося не так широкою підтримкою громадянами владних ініціатив, як слабкістю опозиції, особливостями виборчого законодавства, використанням владою адміністративного ресурсу, низькою політичною культурою населення, слабкістю громадянського суспільства.

Вибори президента у Вірменії за традицією супроводжувалися численними мітингами протесту, звинуваченнями у фальсифікації, масовими безладами, побиттям поліцією учасників мітингів, навіть загибеллю кількох учасників протестів 2008 р. Факт конфліктогенності президентських виборів ліг в основу третьої конституційної реформи 2015 р. Нові поправки передбачали, зокрема, що по завершенню повноважень нинішнього президента С. Саргсяна у 2018 р., наступний президент обиратиметься терміном на 7 років замість 5-ти, але не прямим голосуванням громадян, а групою виборщиків, яку буде сформовано з депутатів парламенту та представників органів місцевого самоврядування; президент не зможе бути членом будь-якої партії і обиратиметься на посаду лише на один термін.

Однією з характерних особливостей сьогоденішнього політичного поля Вірменії є верховенство великих або відносно великих партій на тлі майже повного зникнення або маргіналізації середніх і дрібних політичних сил. Причиною цього є, з одного боку, використання адміністративного ресурсу і зв'язки з бізнесом перших, з іншого, – відсутність чіткої ідеологічної установки та брак фінансово-організаційних ресурсів у других. Фактично з початку 2000-х рр. при владі перебуває, по суті, одна і та сама група лідерів, пов'язаних фінансовими, професійними та дружніми зв'язками. До сучасної парламентської коаліції входять «партія бюрократії» – Республіканська партія (РПВ) Вірменії, очолювана президентом С. Саргсяном (виграла усі парламентські вибори з 1995 по 2017 р. включно), і «партія великого і малого бізнесу» – «Процвітаюча Вірменія» під керівництвом найбільшого вірменського бізнесмена Г. Царукяна, яка після свого створення з виборів 2007 р. постійно займає друге місце на виборах до парламенту.

Станом на 2016 р. партійна система Вірменії налічувала сімдесят дев'ять офіційно зареєстрованих партій¹⁶⁶, проте переважна більшість з яких не була представлена у законодавчому органі країни. Партій, які відіграють помітну роль у політичному житті країни, обмаль, деякі існують лише на папері, багато партій складаються з невеликої кількості осіб, згуртованих навколо лідера. Вони не мають вагомої со-

¹⁶⁶ Ходжоян Л. В преддверии выборов в Армении либерализируют регистрацию новых партий. 29.11.2016. – [Електронний пецыпс]: <https://eadaaily.com/ru/news/2016/11/29/v-preddverii-vyborov-v-armenii-liberaliziruyut-registraciyu-novyh-partiy>

ціальної бази, бо не представляють інтереси широких верств населення, виявляючи певну активність лише під час виборчих кампаній. У парламенті, попри чисельну перевагу Робітничої партії Вірменії, представлені й опозиційні сили, хоч і у значно меншій кількості. Це – Вірменська революційна федерація «ВРФ» – «Дашнакцутюн» (ВРФД), постійно представлена парламенті з виборів 1990 р., і «Вірменський національний конгрес» (ВНК). ВРФД є найстарішою партією Вірменії. Її було засновано ще 1890 р., існувала вона до 1923 р., 1990 р. була відновлена, з 1999-го її представники проходили до парламенту. Засновниками партії виступили представники вірменської діаспори. Разом з ВНК, ВРФД належить до соціалістичного крила парламенту.

На політичному полі Вірменії також діють прозахідні партії «Країна законності» (була представлена у парламентах, обраних у 1999–2012 рр.) і «Вільні демократи», які є малопомітними. Вони були створені за підтримки Заходу, який, намагається вплинути на Вірменію таким чином, щоб зменшити вплив вірменського націоналізму і традиціоналізму на політичний клас і на суспільство загалом. США це потрібно для вирішення вірменсько-турецьких проблем та нормалізації двосторонніх відносин Єревана та Анкари, що, на думку американців, мало б послабити вплив Росії у Вірменії та у субрегіоні¹⁶⁷.

Напередодні парламентських виборів 2017 р. РПВ, блок «Оганян-Раффі-Осканян», ВНК і ВРФД артикулювали як пріоритетні напрямки своїх передвиборчих кампаній безпеку і карабахське врегулювання. Новостворений Блок «Елк» («Вихід») і партія «Вільні демократи» пропонували змінити зовнішньополітичну орієнтацію, відмовившись від членства в ЄАЕС і взявши курс на Захід, на активізацію співробітництва з Євросоюзом та США. Діапазон пропозицій ще раз підтвердили відсутність консолідації серед політичних сил Вірменії щодо головних викликів, перед якими наразі опинилася країна.

Інститут парламентських виборів у Вірменії в його сучасному стані важко назвати цілком демократичним. Перший склад парламенту після проголошення незалежності було обрано виключно за мажоритарною системою. Після Конституційної реформи 1995 р. виборча система трансформувалася, набувши змішаного характеру. Поступово змінювалася кількість депутатів парламенту, а також співвідношення між мажоритарним і пропорційним компонентами. Так, у 1995 р. зі 190 депутатів 150 обиралися за мажоритарною системою, 40 – за пропорційною за наявності 5% бар'єра. У 1999 і 2003 рр. зі 131 депутата 56

¹⁶⁷ Акопян Н. Партии в политической жизни Республики Армения: кто есть кто. 07.04.2014. – [Електронний пецыпс]: <http://www.kavkazoved.info/news/2014/04/07/partii-v-politicheskoy-zhizni-respubliki-armenija-kto-est-cto.html>

обиралися за мажоритарною системою, 75 – за пропорційною, бар'єр зберігався на тому ж рівні. У 2007 і 2012 р. зі 131 депутата 41 обирався за мажоритарною системою, 90 – за пропорційною¹⁶⁸.

У травні 2016, відповідно до нової Конституції, було прийнято новий Виборчий кодекс, згідно з яким парламентські вибори 2017 р. пройшли на основі виключно пропорційного представництва. У парламенті наступного скликання не буде автоматично 131 депутата, а в залежності від розподілу голосів їхня кількість може обмежитися 101. Крім того, передбачено можливість проведення другого туру парламентських виборів, якщо у першому жодна партія не набере більшості голосів. Кількість виборчих округів на території Вірменії скоротиться з 41 до 13, чотири буде розташовано в Єревані, дев'ять – у регіонах¹⁶⁹. Де-факто, поправки до Конституції 2015 р. розраховано на забезпечення домінування у парламенті однієї політичної сили. На практиці це означатиме, що ця партія володітиме адміністративними та фінансовими ресурсами, незалежно від її популярності, і таке «патронажне» правління на багато років стане джерелом стагнації системи.

На виборах 2017 р. абсолютну більшість голосів здобули провладні партії: РПВ (58 мандатів зі 105), «Процвітаюча Вірменія» – 31 мандат, опозиція в особі ВРФД та Блоку «Елк» («Вихід») отримала відповідно 7 і 9 мандатів.

Громадянське суспільство Вірменії має тривалу історію функціонування, до оцінки діяльності якого можна підходити по-різному. Ще в часи СРСР впродовж 1960–1970-х рр. почали з'являтися неформальні організації, які виступали за об'єднання вірменських земель. Таку мету, приміром, декларувала Національно-об'єднана партія, створена групою студентів. За об'єднання вірменських земель виступала Вірменська Гельсінська група. В обох випадках активістів було заарештовано і засуджено¹⁷⁰. Наприкінці 1980-х рр. рух «Карабах» отримав загальнонаціональну підтримку і дав поштовх низці подій, які, зрештою, призвели до утворення незалежної держави.

У пострадянській Вірменії за умов швидкого розвитку партійної системи етап становлення політичних організацій передував становленню та розвитку неурядового сектора, і це відсунуло громадянське суспільство на другий план. Утім, події останніх трьох-чотирьох років показують, що в країні є серйозний демократичний потенціал. Ве-

¹⁶⁸ Баранов А. В., Амбурцев Р. А., Раскин И. В. Трансформация электоральных систем государств-участников СНГ // В мире научных открытий. – 2015. – № 5.7(65). – [Електронний ресурс]: <http://naukarus.com/transformatsiya-elektoralnyh-sistem-gosudarstv-uchastnikov-sng>

¹⁶⁹ Aghbalyan G., Deheryan S. Armenia's Landmark Electoral Code Curtailed. 10.09.2016. – [Електронний ресурс]: <https://iwpr.net/global-voices/armenias-landmark-electoral-code-curtailed>

¹⁷⁰ За Арцах. Как ушла Армения. – [Електронний ресурс]: <http://1991.lenta.ru/1991/09/23/>

лике число протестних акцій, наприклад, руху «Платимо 100 драм» і «Електрик Єреван» проти підняття цін на громадський транспорт і тарифів на електроенергію, Руху проти Конституційної реформи щодо захисту безпеки Нагорного Карабаху, на підтримку збройної групи «Сасна Црер», яка захопила полк патрульно-постової служби поліції в Єревані, протести працівників хімічного комбінату «Наїріт» і багато інших засвідчили, що у Вірменії є активна частина суспільства, яка розуміє необхідність серйозних реформ, потребу реальної боротьби проти корупції, демонополізації економіки, боротьби з олігархією. Громадські організації, які наразі діють у Вірменії, займаються поширенням демократії: зміцненням захисту прав людини, свободи преси, верховенства закону, реалізації права на власну думку, інших свобод, формально зафіксованих у Конституції.

У той же час проведені масові акції, на думку експертів, показали і слабкі сторони громадянського суспільства. По-перше, їхні учасники не змогли повністю відстояти власні вимоги у жодній з акцій, хоча б у рамках однієї проблемної сфери. По-друге, у суспільстві присутня фобія «політизації» і перетворення протестних акцій внаслідок незгоди з діями уряду на «майдани», що відображає побоювання, що російська влада може розпочати ворожі дії стосовно країни за прикладом України. По-третє, громадянське суспільство не змогло виробити реально діючі механізми взаємодії з державою, які забезпечували б реальні зміни у суспільстві, а не вирішення точкових питань. Після першої ж тактичної поступки з боку влади, спрямованої на те, щоб «збити» хвилю протесту, організатори були не в змозі розробити подальші послідовних кроки, стаючи об'єктом маніпуляцій¹⁷¹.

Фінансування громадських організацій у Вірменії відбувається виключно з-за кордону: відповідними структурами з ЄС, США, діаспорою. Через це їхня діяльність постійно зазнає критики з боку влади та Росії. Тим не менше, громадянське суспільство Вірменії поступово набуває цінний досвід організації громадянського опору, який поки ще належить переосмислити і взяти з нього уроки на майбутнє.

Порівняно з іншими закавказькими республіками колишнього СРСР економіка Вірменської РСР була міцно вбудована у загальносоюзний промисловий комплекс, і ця промисловість була переважно наукоємною (хімічна, машинобудування, приладобудування). Після розпаду Радянського Союзу та колапсу економіки у Вірменії припинили діяльність близько 1000 промислових і майже стільки ж сільськогосподарських комплексів. Економіка молодій держави виявилася

¹⁷¹ Меграбян Р. Гражданское общество Армении: главный носитель ценностей в политической пустыне. Март 2017. – [Електронний ресурс]: <http://theanalyticon.com/?p=8952&lang=ru>

вразливою через особливості географічного положення і бідну природно-ресурсну базу (відсутність виходу до моря, відсутність ресурсів нафти й газу, низька родючість ґрунтів). Ситуацію ускладнила війна у Нагірному Карабасі, транспортна блокада через активну фазу регіональних конфліктів, енергетична криза яка розпочалася після закриття атомної електростанції внаслідок землетрусу 1988 р. та неможливість постачання енергоресурсів з Росії.

Перші роки незалежності позначилися інституційними реформами, лібералізацією економіки, роздержавленням власності. Протягом 1991–1994 рр. було здійснено ваучерну приватизацію. Через «політизованість» створеної Державної комісії і незацікавленість місцевої бюрократії у передачі державної власності звичайним громадяни, зростала лише доля великих власників¹⁷². 1993 р. було проведено грошову реформу, в результаті якої з одного боку Вірменія отримала власну валюту – драм, а з іншого – відбулося підвищення цін на споживчі товари, що обумовило підвищення рівня інфляції¹⁷³. Ситуація, яка склалася, призвела до різкого зростання безробіття, зниження заробітної плати, скорочення податкової бази, постійного браку фінансів, збільшення зовнішньої заборгованості й як наслідок – до критичного спаду рівня життя та еміграції близько 1 млн громадян за період 1991–1994 рр.

Після укладення у 1994 р. перемир'я з Азербайджаном і отримання коштів на відновлення народного господарства від МВФ і Світового банку, в економіці Вірменії поступово почався етап «стабілізації». У цей період починає формуватися приватний сектор економіки, одним із складовою якого стає корпорація «ветеранів». Зубожіла країна не могла забезпечити той рівень життя, на який претендували «переможці», і замість грошей держава почала роздавати преференції, переважно у дрібному бізнесі¹⁷⁴. Іншим джерелом збагаченням окремих груп стала уже згадана приватизація, яка у 1996–1997 рр. досягла найвищих результатів. Утім, вона не позначилася на добробуті населення – 3 млн розданих співробітникам підприємств сертифікатів було перепродано за безцінь, а роздержавлені підприємства опинилися в руках невеликої групи приватних власників. Однак вони змогли зосередити у своїх руках лише об'єкти малого і середнього бізнесу, продаж великих компаній відбувався на основі міжнародних

¹⁷² Животовская И. Г. Приватизация в Армении // Приватизация в России и других странах СНГ: Сб. обзоров. – М., 2003. – С. 249–263.

¹⁷³ Кулик В., Бабич Б., Синдеева Е., Жуган А. Демократический транзит: модели развития стран Южного Кавказа. 08.10.2013. – [Електронний ресурс]: <http://hvylyya.net/analytics/geopolitics/demokraticheskiy-tranzit-modeli-razvitiya-stran-yuzhnogo-kavkaza.html>

¹⁷⁴ Искандарян А. Указ. соч. – С.19–28.

заявок. Тоді ж почали з'являтися спільні підприємства вірменських і зарубіжних компаній¹⁷⁵.

Однією з головних особливостей процесу приватизації у Вірменії була відсутність диференційованого підходу до приватизації підприємств: за допомогою приватизаційних сертифікатів у приватні руки передавалися як середні, так і дрібні підприємства, як малозначущі об'єкти, так і структури, які мають стратегічний характер, важливе соціальне призначення або структуро-формуєчий характер. У гонитві за прибутком було загублено мету і сенс приватизації – забезпечення більш ефективного функціонування роздержавлених підприємств.

Саме у цей період закладалися підвалини вірменської корупційної системи. У ситуації, коли країна, не маючи значних природних ресурсів, перебуваючи у стані перманентного військового конфлікту, отримуючи допомогу ззовні, представники бізнесу опинилися у дуже тісній конкурентній боротьбі, коли ресурсів замало, а ринок завузький. Корпорації і окремі гравці змушені були постійно відстоювати власні інтереси. І оскільки «силовий» варіант з вагомих причин не розглядався, найбільш дієвим механізмом перерозподілу ресурсів стала держава¹⁷⁶.

З 1998 р. почався етап переходу «від стабілізації до розвитку». На той час переважна більшість галузей економіки була розділена між великими корпораціями, які одночасно почали виставляти кандидатури своїх представників на вибори до Національних Зборів, а це у свою чергу сприяло ухваленню Національними Зборами низки законів, спрямованих на підтримку підприємницької діяльності, а також усіяку підтримку підприємництву з боку уряду. У країну почали надходити іноземні інвестиції. Починаючи із 1999 р. у Вірменії спостерігалось стабільне зростання економіки у середньому на 8%. Тому цілком логічним для такої ситуації, що у 2007 р. до парламенту увійшла партія «Процвітаюча Вірменія», створена одним із найбагатших підприємців країни¹⁷⁷.

Завдяки надто низькій інтеграції економіки країни до світової економічної системи, вірменські експерти сподівалися, що світова економічна криза 2008 р. омине країну. Однак ця криза ще раз проявила всю слабкість економічної системи Вірменії – ВВП у 2009 р. обвалився на 14,8% що було другим найгіршим показником у світі¹⁷⁸.

Загалом, за два десятиліття Вірменія так і не виробила для себе нової стійкої моделі економічного зростання. Спочатку ставка робилася

¹⁷⁵ Маркарян А. Г. Взаимоотношения политической власти и предпринимателей в Армении и России // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. – 2010. – Том 6. – № 3. – С. 97–105.

¹⁷⁶ Искандарян А. Указ. соч. – С. 19–28.

¹⁷⁷ Маркарян А. Г. Указ. соч. – С. 97–105.

¹⁷⁸ Там же.

металургію та харчову галузь, потім – на інформаційні технології – цілком логічне рішення для маленької країни, позбавленої власних енергоресурсів. Згодом в якості флагмана економіки розглядалась ювелірна галузь. Не оминув столицю країни і будівельний бум 2000-х рр. Наразі, експорт Вірменії формується з металів і виробів з них, на другому місці – продукція сільського господарства, лівова частка якої припадає на міцні напої, на третьому – верстатобудування¹⁷⁹. Де в чому Вірменія спромоглася зайняти лідируюче місце в світі: наприклад, у виробництві алюмінієвої фольги, на яку припадає до 80% вірменського експорту до США. Незмінним негативним показником стану економіки залишається те, що імпорт Вірменії стабільно перевищує її експорт.

Кожному етапу вірменських реформ відповідав певний рівень взаємодії бізнесу і владної еліти. Починаючи з політичної інституціоналізації підприємництва протягом 1990-х рр., у країні складався, і наразі склався достатньою мірою монополізований ринок. Торгівля життєво необхідними товарами, зокрема енергоносіями, перейшла до рук крупних монополістів. Формально зміна парадигм переходу від планової системи до ринкових відносин відбулася, бо до 90% товарообороту, а також банківського і промислового капіталу перебувають у приватних руках. Натомість у Вірменії склалася неконкурентна ринкова економіка, де поряд із приватними інтересами існують державні механізми регулювання.

¹⁷⁹ Кулик В., Бабич Б., Синдеева Е., Жуган А. Указ. соч.

ВИСНОВКИ

Розгортання трансформаційно-модернізаційних процесів на пострадянському просторі має цілий ряд особливостей як у плані теоретичного осмислення цього явища, так і в контексті впливу історико-культурної своєрідності країн на нього.

Використовуючи концепцію «третьої хвилі» демократизації для аналізу змін в посткомуністичних країнах пострадянського простору необхідно враховувати, що на відміну від поняття «перехід до демократії» для пострадянських країн доцільно застосовувати поняття «демократичний транзит», який містить у собі додатковий зміст: результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними і можуть не відповідати початковій меті. Дослідження політичних транзитів у пострадянських країнах зрештою призвели до подолання євроцентризму і визнання як самоцінних інших незахідних цивілізацій, врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі. Проведені дослідження однозначно довели неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на різні регіони світу.

Важливим елементом вітчизняного погляду на модернізаційні процеси є компаративний підхід, який передбачає співвіднесення українських реалій із зарубіжними, переважно європейськими, зразками.

Для пострадянських країн є характерним тип неорганічної модернізації в умовах панування неопатримоніальних режимів. Тобто зміни в цих країнах обумовлені переважно зовнішніми (вольовими зусиллями правлячих еліт або тиску з боку інституцій громадянського суспільства), а не внутрішніми факторами (розвитком соціальної сфери), а зміни в економіці, культурі, політиці й соціальній сфері не відповідають одне одному. Тому пострадянський транзит набуває тут специфічних рис залежно від конкретних обставин розвитку країни, в якій цей процес відбувається.

За 25 років незалежного існування колишніх радянських республік цілком оформилося поняття «пострадянська держава», характерними рисами якої є неопатримоніалізм, корупція, непотизм, орієнтація на патрон-клієнтські відносини. Загалом усі пострадянські політичні режими підпадають під одну загальну категорію – неопатримоніальні режими.

Важливою характеристикою їх є те, що вони не розвиваються, а дрейфують у невизначеному напрямку – слідом за інтересами олігархату. Політичні лідери, як правило, не вибудовують певної схеми розвитку на майбутнє, не розпочинають докорінних серйозних реформ, а громадяни, своєю чергою, не чекають для себе ніяких позитивних змін.

Найсуттєвішими чинниками, що спричиняють формування специфічних моделей політичної модернізації в посткомуністичних країнах та створюють виклики на шляху повноцінної їх модернізації є: необхідність забезпечувати паралельно два надскладних процеси – здійснення модернізації та утвердження державної незалежності; економічні труднощі, пов'язані з розривом економічних зв'язків, втратою ринків збуту і джерел сировини; укоріненість елементів авторитаризму; нерозвинутість інститутів громадянського суспільства; відсутність традиції вільного й конкурентного вибору політичних лідерів; загострення національного питання та необхідність досягнення стабільності, що відволікало політичні еліти від вирішення безпосередніх завдань модернізації; необхідність вироблення нової геополітичної стратегії після розпаду СРСР та відсутність суспільного консенсусу щодо вектору розвитку країн.

Узагальнююча модель економічних аспектів модернізаційної політики більшості пострадянських країн включала такі найважливіші елементи як приватизація більшості підприємств державного сектора, відкритість економіки, її максимальна лібералізація (включаючи зменшення ступеня захисту внутрішнього ринку від імпорту, лібералізацію ціноутворення та валютного регулювання), скорочення бюджетних витрат та згортання соціальних програм.

Пострадянські країни, що обрали неоліберальну модель розвитку, передчасно запровадили вільну конвертованість національних валют, що в умовах їх зовнішньої неконвертованості та неконкурентноспроможної промисловості на світових ринках підірвало національне виробництво, призвело до засилля іноземних товарів та валют в економіці цих країн, відтоку капіталу за кордон. Була зруйнована система загальнонаціонального планування, в той час як державне планування економічного розвитку (індикативне планування) є важливою запорукою створення ефективної ринкової економіки і широко використовується цілою низкою розвинених країн.

Загалом можна говорити, що політика економічного неолібералізму довела свою неспроможність вирішити проблеми розвитку країн з перехідною економікою, здійснити їх соціально-економічну модернізацію.

Соціально-економічний лад, що виник у пострадянських країнах, можна класифікувати як периферійний капіталізм, для якого

характерним є концентрація найбільш продуктивних та ефективних колишніх державних підприємств у руках відносно невеликого прошарку людей, близьких до влади, кримінальних елементів тощо, колосальний розрив у доходах між «вищими» та «нижчими» верствами суспільства, слабкий розвиток середнього та малого бізнесу, корупція в державному апараті, сировинна та напівфабрикатна орієнтація економіки та експорту, деіндустріалізація, відтік приватного капіталу за кордон, міграція в інші країни значної частини науковців, спеціалістів, кваліфікованої робочої сили тощо.

В країнах пострадянського простору приватний капітал не схильний інвестувати у високотехнологічні галузі з довгостроковим виробничим циклом, високими ризиками щодо майбутньої рентабельності та можливостей збуту високотехнологічних товарів. Ні за своєю структурою, ні за своїм виробничим призначенням іноземні інвестиції не спроможні вивести пострадянські країни на якісно новий рівень технологічного, постіндустріального розвитку, що відповідає вимогам нового століття. У кращому випадку, за умови державного контролю, іноземні інвестиції можуть зіграти допоміжну, обмежену роль.

У пострадянських країнах досягнення високотехнологічного рівня розвитку можливо тільки на основі державних інвестицій, оскільки в цих країнах так і не склався клас приватних підприємців, спроможних забезпечити розвиток високотехнологічних галузей.

Різні концепції інтеграції країн СНД під егідою Росії, що висувалися в перше пострадянське десятиліття, входили в глибоку суперечність з реальними політичними й соціально-економічними процесами трансформацій на пострадянському просторі, з об'єктивними тенденціями розвитку, і не могли стати мотором модернізаційної перебудови економік та демократизації політичних систем залучених до цих об'єднань пострадянських країн.

З огляду на обрані країнами пострадянського простору модернізаційні моделі, проблема вибору політичних союзників й економічних партнерів, а також вибудовування системи взаємодії з ними з тактичного питання, перетворилася на завдання стратегічного рівня. При цьому проблема вибору не обмежується зовнішньополітичною (геополітичною) сферою, а й поширюється на зовнішньоекономічну (геоекономічну) сферу, тому що більшість великих міжнародних економічних проектів є втіленням фундаментальних геополітичних концепцій.

Найбільш потужно на пострадянському просторі представлена євразійська концепція інтеграції, оформлена в Євразійському економічному союзі на чолі з Росією. Не зважаючи на всі проблеми

і суперечки, що виникають між країнами-членами Євразійського економічного союзу, їх лідери зацікавлені в збереженні ЄАЕС, членство в якому дає їм певні економічні вигоди, а саме: вільний доступ їх товарів до російського ринку, можливість отримувати російські енергоносії за цінами, нижчими ніж для інших країн, можливість трудових мігрантів – громадян країн-членів ЄАЕС перебувати в Росії та в інших країнах-членах ЄАЕС без міграційних обмежень і користуватися соціальними правами країни перебування, низькопроцентними кредитами з Антикризисового фонду ЄАЕС та ін. Функціонування ЄАЕС може прискорити надходження до країн-членів іноземних інвестицій з третіх країн, оскільки ринком збуту для підприємств з іноземними інвестиціями є вся величезна безмитна територія ЄАЕС з її численним населенням.

Інтеграція в межах ЄАЕС буде розвиватись і поглиблюватись, оскільки країни-члени ЄАЕС вводять не тільки єдині митні тарифи щодо третіх країн, а й розробляють єдині технічні, санітарні, фітосанітарні й екологічні стандарти, здійснюють уніфікацію й гармонізація зовнішньоекономічного і внутрішнього соціально-економічного законодавства в межах ЄАЕС.

Росія розглядає ЄАЕС як потужний інструмент збереження й нарощування свого політичного та економічного впливу на пострадянському просторі та утримання країн-членів Союзу на російській геополітичній орбіті.

Водночас ЄАЕС не спроможне і не ставить завдань забезпечити економічну і технологічну модернізацію ані Росії, ані інших країн-членів. Усі вони, включаючи Росію, значною мірою залежать від імпорту технологій з більш розвинених західних країн. Унаслідок цього, всі країни-члени ЄАЕС з Росією включно намагаються проводити багатовекторну зовнішню політику, розвиваючи політичні й економічні стосунки з країнами Заходу, Китаєм, Туреччиною, іншими країнами.

Досвід реформаційних процесів у країнах Центрально-Східної Європи дозволяє виділити ключові чинники, які сприяли і мають бути враховані при реалізації курсу на модернізацію за європейським зразком орієнтованими на європейську інтеграцію пострадянськими країнами. Під час дослідження з'ясовано, що реформаційні процеси в країнах ЦЄ відбувалися за постійного домінування тенденції щодо поглиблення демократичних засад, політичного й економічного плюралізму, удосконалення парламентської форми правління, чіткого правового розмежування повноважень законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, зміцнення інститутів громадянського суспільства. Процес трансформації в країнах ЦЄ був позначений переважанням тенденцій до зміцнення ідеології парла-

ментаризму, запровадження змішаної моделі правління – парламентсько-президентської чи президентсько-парламентської.

На динаміку модернізаційних змін, їхню результативність суттєво впливали такі чинники, як: національна традиція державності, історичний досвід перебування у наднаціональних державних утвореннях, об'єднаннях, союзах, наявність або відсутність консенсусу національних еліт, суспільного консенсусу щодо доцільності «повороту до Європи», формат доступу до ресурсів у рамках міжнародного сприяння модернізації і обсяги надходження цих ресурсів, глобалізація.

Аналіз стартових умови трансформаційних змін і перетворень у постсоціалістичних країнах Європи, що склалися на початку 1990-х рр., та запуск у них трансформаційної парадигми дозволив виокремити три несхожі один на одного субрегіони – «вишеградський», «балканський», «пострадянський». Трансформаційні перетворення в згаданих субрегіонах та в країнах, котрі входять до них, почали здійснюватися практично з перших тижнів та місяців існування пострадянських та постсоціалістичних держав у новому для них статусі та за нових геополітичних умов і обставин. Після зламу попередньої системи, для кардинальних зрушень у країнах з усіх трьох субрегіонів склалися загалом сприятливі умови. Проте скористатись «вікном модернізаційних можливостей» вдалося не всім. Якщо трансформаційні зміни на початковому етапі (перша половина 1990-х рр.) відбувались у більшості країн у приблизно однаковому ключі, то перетворення модернізаційного характеру просувалися вперед з різною інтенсивністю, динамікою, результативністю.

Найвиразніші й найпомітніші успіхи було досягнуто там, де національним державам і суспільствам вдалося без особливих зволікань і вагань зосередити зусилля й ресурси на переході до західноєвропейської моделі політичного, економічного, безпекового устрою. Модернізацію як «європеїзацію» було запущено в країнах «вишеградської» групи та в Словенії. Країнам «балканської» групи цього з різних причин зробити з тією ж інтенсивністю не вдалося. У країнах «пострадянської» групи, окрім країн Балтії, «європеїзацію» з перших її кроків було поставлено під сумнів, через що її практичне втілення набуло специфічного вигляду.

Досвід країн ЦСЄ засвідчив, що здійснення консоціальної політики як чинника реалізації соціально-економічної модернізації (широке залучення антагоністичних політичних сил і соціальних груп до процесів реформування, коаліційні уряди, пропорційність як головний принцип політичного представництва тощо) є дієвою політичною стратегією, яка забезпечує успішну реалізацію консенсусної моделі соціально-економічної модернізації, а також ненасильницькі методи врегулювання конфліктів у розколотих суспільствах.

Для реалізації політики консолідації необхідно забезпечити відповідну конфігурацію політичних інститутів. Зокрема, досвід країн ЦСЄ показав, що застосування пропорційної виборчої системи з відкритими партійними списками і преференційним голосуванням у поєднанні з парламентським принципом формування уряду дозволили досягти досить високого рівня відповідальності парламентських партій.

Особливості економічного позиціонування Росії на пострадянському просторі визначаються двома тенденціями. Перша, короткострокова – споживча, проявляється у вигляді несумлінної конкуренції з боку РФ щодо більш слабких країн пострадянського простору, що полягає в просуванні власних товарів на сусідні ринки, але закритті свого ринку для більш конкурентоздатної продукції з цих країн. Для Росії подібні дії означають, зокрема, консервацію низької конкурентоздатності, збереження технологічного відставання від економічно розвинутих країн і закріплення ресурсно-експортної орієнтації російської економіки.

Друга тенденція, довгострокова, тяжіє до концепції «автаркії великих просторів», вибіркової відкритості ринків, що припускає високу взаємну відкритість слаборозвинених національних ринків у межах СНД та ЄАЕС по відношенню один до одного і значний ступінь захищеності від західних бізнес-структур, конкуренція з якими в даний момент є безперспективною.

Політичні процеси в РФ є важливим чинником впливу на вибір моделі суспільного розвитку пострадянських країн та уповільнення темпів реформаційних процесів. Низка країн пострадянського простору, вплив Росії на які є найбільшим, у значній перспективі не зможуть успішно завершити трансформаційні процеси, подолати наслідки минулого, здійснити соціально-економічні реформи, сформувати громадянське суспільство, запровадити сталі демократичні цінності.

Емпіричний аналіз російської дійсності підтверджує припущення про принципову несумісність імперських та демократичних форм, структур та орієнтацій у житті Російської держави. Російським керівництвом не планується проводити модернізацію політичної і державної системи Росії з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії. Системна модернізація, яка модифікує та осучаснює всі сторони соціальної дійсності Російської держави, зокрема, реальна демократизація політичної системи, неминуче потягне за собою крах імперії, появу російської національної держави та посилення боротьби за повний суверенітет у ряді її регіонів.

Казахстан входить у теперішній етап трансформації з негативним економічним фоном. Витоки проблем економічної системи Казахстану полягають у тому, що фактично вичерпана базова економічна парадигма, в рамках якої розвивався Казахстан з початку періоду незалежності. Трималась вона на трьох основах: високих цінах на експортну сировину, іноземних інвестиціях та зовнішніх позиках. Зараз усі ці чинники піддаються суттєвій ерозії. Тому ключовою задачею модернізації Казахстану є орієнтація фінансової системи на забезпечення ресурсами таких пріоритетних напрямів економіки, як індустріально-інноваційний сектор, малий і середній бізнес, сільське господарство, інфраструктура з залученням іноземних інвесторів.

Суть реалізовуваної у Казахстані концепції «Суспільства загальної праці» полягає в тому, що економічна і соціальна модернізація повинні йти максимально синхронно. На сьогодні мета і зміст соціальної модернізації спрямовані на те, щоб підготувати суспільство до життя в умовах нової індустріально-інноваційної економіки, знайти оптимальний баланс між форсованим економічним розвитком і широким забезпеченням суспільних благ; установити соціальні відносини, побудовані на принципах права й справедливості.

Концептуальне бачення Молдови полягає у її осмисленні як «нестабільної» держави, якій важко протистояти внутрішнім і зовнішнім викликам. Відсутність політичної консолідації нації, низькі якість життя населення і рівень його доходів, нестійка політична обстановка і гострі проблеми економічного розвитку ускладнюють здатність влади контролювати цілісність держави, а також демографічну, політичну та економічну ситуацію. Проблематичними виявляються й процеси політичної трансформації, пов'язані з подоланням конфліктів і забезпеченням безпеки розвитку, що, своєю чергою, перешкоджає залученню інвестицій, заважає економічному зростанню держави.

Політична трансформація в Молдові являє собою суперечливий і багатоваріантний процес. Багатофакторність політичної трансформації зумовлює її нерівномірність і неоднозначність, тому результатом транзитивного процесу є співіснування в країні як демократичних так і інших альтернативних тенденцій.

Ключовим чинником модернізаційних перспектив Молдови є послідовний рух шляхом європейської інтеграції. Незважаючи на декларовані урядом стратегічні «європейські пріоритети», зближення країни з Євросоюзом у РМ сприймають неоднозначно, через можливі економічні і соціальні ризики. Головним побоюванням для Молдови, пов'язаним з підписанням угоди про асоціацію з ЄС, залишається перспектива погіршення економічних зв'язків з Росією, яка є стратегічним партнером РМ у сфері енергетики та основним ринком

збуту молдавських овочів, фруктів і винної продукції. Водночас нинішній стан двосторонніх відносин не є таким, який дозволяє вважати стратегічне партнерство з РФ надійним і взаємовигідним з огляду на дискримінаційні, а під час й ультимативні дії Москви.

На відміну від східного напрямку партнерства, співробітництво Молдови з ЄС характеризує наявність спільних поглядів і підходів з ключових проблем міжнародної політики, глобального й регіонального розвитку. В економічній сфері партнерство Молдови з Євросоюзом визначають такі критерії стратегічного значення, як: значна частина ЄС в експорті/імпорті товарів і послуг, вагомий обсяг інвестицій, наявність великих спільних проектів у пріоритетних для країни галузях.

Одним із ключових чинників, який визначає суспільний, політичний та економічний розвиток країн Південного Кавказу, є необхідність розв'язання територіальних конфліктів, у які вони втягнуті за допомогою зовнішніх впливів.

Наявність на територіях Молдови, Азербайджану та Грузії сепаратистських квазідержавних утворень є суттєвим негативним чинником впливу на політичний та соціально-економічний розвиток цих країн упродовж усього пострадянського періоду. Придністровський, карабаський, південноосетинський, абхазький конфлікти не дозволяють завершити процеси державного становлення Молдови, Азербайджану та Грузії, мати стабільні державні кордони, відволікають ресурси країн на плани реінтеграції сепаратистських утворень, обмежують інвестиційну привабливість. Підтримка всіх цих сепаратистських квазідержавних утворень Росією не дає підстав сумніватись у зatoryжньому впливі цього чинника на розвиток Молдови, Азербайджану та Грузії.

25-річна історія конфліктів у Нагорному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, підтримуваних Росією, дозволяє стверджувати, що вони не можуть бути завершеними доти, доки Російська Федерація існуватиме в її нинішній конфігурації.

Виділено чотири ключових параметри, що визначають вектор суспільного розвитку Азербайджану та перспективи його модернізації в умовах сучасного глобального світу. Цими параметрами є: а) істотна залежність держави від видобування та експорту природних сировинних ресурсів; б) залежність країни від кон'юнктури на зовнішніх ринках енергоресурсів; в) архаїчність суспільної структури Азербайджану, зокрема, відсутність історично сформованих традицій виборів глави держави, патріархальність державних традицій; г) відчутна залежність розвитку Азербайджанської держави від вирішення проблеми Нагорного Карабаху.

Трансформаційно-модернізаційні процеси у пострадянській Вірменії визначались рядом важливих чинників: а) особливостя-

ми географічного положення, зокрема, відсутністю виходу до моря та затиснутістю між мусульманськими опонентами, а також бідною природно-ресурсною базою (відсутність покладів нафти й газу, низька родючість ґрунтів); б) потребою у «захиснику», а відповідно значним впливом Росії на внутрішню та геополітичну ситуацію в країні; в) специфічною особливістю розвитку політичної системи Вірменії є поступове конституційне послаблення інституту президентства при збереженні при владі однієї домінуючої групи; г) суперечністю між існуванням чинних демократичних інститутів (багатопартійність, громадянське суспільство, опозиція, місцеве самоврядування) та існуванням олігархічної системи політичної влади.

В усіх країнах регіону Центральної Азії реалізовувалась однотипна матриця суспільно-політичного розвитку, для якої характерно: апеляція до давньої історії та традицій; патріархальність; формальний характер виборів глави держави і парламентів із наперед відомим результатом, який визначає вузьке коло правлячої еліти, де-факто довічний характер президентства; фактичне передання влади у спадок, що легітимується на виборах; недемократична політична система (окрім Киргизстану); авторитарне правління, яке межує з тиранією (Туркменістан); жорстка боротьба між регіональними кланами, яка подекуди вилилась у криваві конфлікти (Таджикистан, Киргизстан, Узбекистан); жорстке протистояння з ісламістськими силами з боку правлячих еліт; ключова роль держави в усіх процесах; сировинний характер економіки; вкрай низький рівень життя населення (окрім Казахстану).

Вибір Туркменістаном, Узбекистаном та Таджикистаном патерналістського авторитаризму мав гальмівний вплив на модернізаційні процеси в цих країнах, однак мав і позитивний результат – слугував механізмом уникнення цілком можливих у специфічних умовах центрально-азійських країн анархії і громадянської війни й дозволив їм розвиватися, спираючись на власні історичні традиції.

Найвищі показники рівня ВВП на душу населення серед пострадянських країн (окрім країн Балтії, які модернізувалися за західними стандартами) були досягнуті в країнах з авторитарними політичними режимами за рахунок продажу природних ресурсів, у першу чергу вуглеводнів, за кордон, або отримання їх від Росії за цінами нижчими світових (випадок Білорусії). За даними МВФ, у 2016 р. після країн Балтії (39–51 місця) за показником ВВП на душу населення серед колишніх радянських республік ідуть: Росія, Казахстан, Туркменістан, Білорусь (67–93 місця).

Серед усіх країн пострадянського простору, окрім країн Балтії та України, лише в Грузії та Молдавії, а також деякою мірою в Кир-

гизстані, можна говорити про утвердження плюралістичної політичної системи, яка забезпечує зміну різних політичних сил при владі шляхом вільних виборів. Лише в цих країнах встановилась традиція приходу опозиції до влади в результаті виборів.

Загалом варто наголосити на ключовому впливі на характер та спрямованість політико-трансформаційних процесів країн пострадянського простору їх історичного спадку та культурно-цивілізаційної самобутності. В абсолютній більшості випадків вибір політичної системи пострадянських держав спирався на історичну традицію. Тому відповідно президентську модель політичного устрою обрали Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан; змішана – президентсько-парламентська форма правління існує в Литві, Вірменії, Грузії, Киргизії та Україні, парламентську систему обрали найменші пострадянські країни -Латвія, Естонія і Молдова.

Аналогічним чином історично обумовленими є й зовнішньополітичні вектори розвитку пострадянських країн. Три країни Балтії, Україна, Молдова та Грузія обрали західний вектор свого розвитку і приєдналися чи прагнуть приєднатися до євроатлантичної спільноти. Натомість РФ консолідувала навколо Євразійського економічного союзу та євразійського бачення свого майбутнього групу держав-сателіти – Білорусь, Казахстан, Вірменія, Киргизія та Таджикистан. Тюркські країни Центральної Азії (Туркменістан, Узбекистан, Азербайджан) послідовно дистанціюються від інтеграційних проєктів на чолі з Москвою, натомість активно співпрацюють з Китаєм та Туреччиною, що посилює можливості їх впливу на конфігурацію регіону та його розвиток.

СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

Бувльїнський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділом історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 3.1)

Васильєв Олександр Аркадійович, доктор технічних наук, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграфи 3.2, 4.2)

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 2.5)

Дорошко Микола Савович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства, заступник директора з наукової роботи Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (параграф 2.4)

Жангожа Рустем Наїлевич, доктор філософських наук, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 4.1)

Зеленько Галина Іванівна, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України (параграфи 1.1, 2.1)

Кудряченко Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (передмова)

Латиш Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (параграфи 1.4, 3.3)

Метельова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 4.1)

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 2.2)

Стельмах Вікторія Олександрівна, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 4.5)

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 4.3*)

Толстов Сергій Валеріанович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 1.3*)

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграфи 1.2, 2.3*)

Фощан Ярослав Ігорович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (*параграф 4.4*)

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України Міністерства закордонних справ України (*параграф 2.4*)

THE LIST OF AUTHORS

Bulvinskiy Andriy Hryhorovych, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Head of the Department of History of New Independent States of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 3.1*)

Vasyliiev Olexandr Arkadiyovych, Doctor of Technical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 3.2, 4.2*)

Dobrovolska Anhelina Borysivna, Candidate of Economic Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 2.5*)

Doroshko Mykola Savovych, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Chair of Local Lore, Deputy Director for Scientific Work of the Institute of International Relations of the Kyiv National Taras Shevchenko University (*paragraph 2.3*)

Zhangozha Rustem Nailevych, Doctor of Philosophical Sciences, Doctor of Political Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 4.1*)

Zelenko Halyna Ivanivna, Doctor of Political Sciences, Leading Research Fellow of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine (*paragraph 1.1, 2.1*)

Kudryachenko Andriy Ivanovych, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine», (*Preface*)

Latysh Yurii Volodymyrovych, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Chair of History for Humanities' Faculties of the Kyiv National Taras Shevchenko University (*paragraph 1.4, 3.3*)

Meteliova Tetyana Olexandrivna, Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, Deputy Director of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 4.1*)

Rudiakov Pavlo Mykolayovych, Doctor of Philological Sciences, Leading Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 2.2*)

Stelmakh Victoriia Oleksandrivna, Candidate of Political Sciences, Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 4.5*)

Tkachenko Ihor Volodymyrovych, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 4.3*)

Tolstov Serhiy Valerianovych, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Head of the Department of Transatlantic Research of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 1.3*)

Fomin Serhiy Serhiyovych, Candidate of Economic Sciences, Leading Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 1.2, 2.3*)

Foshchan Yaroslav Ihorovych, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (*paragraph 4.4*)

Chekalenko Lyudmyla Dmytrivna, Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Chair of Foreign Policy and Diplomacy of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine (*paragraph 2.4*)

Наукове видання

**ОСОБЛИВОСТІ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇН
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ**

Монографія

Літературний редактор

Рудяков П. М., доктор філологічних наук

Технічний редактор

Стельмах В. О., кандидат політичних наук

Верстка

Гуменюк А. О.

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк 18

Наклад 200. Гарнітура Шкільна

Зам. 17-129

Видавець і виготовлювач «Видавництво «Фенікс»

Віддруковано на власному обладнанні

Св-во суб'єкта видавничої справи

ДК №271 від 07.12.2000 р.

03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б

www.kniga.kiev.ua